

**ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ
МАҢЫЗДЫ МӘСЕЛЕЛЕР**

Халықаралық ғылыми журнал

Международный научный журнал

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
СОВРЕМЕННОСТИ**

№ 2(16)

ҚАЗІРП ЗАМАНҒЫ МАҢЫЗДЫ МӘСЕЛЕЛЕР: Халықаралық ғылыми журнал. №2 (16) - 2017. - Қарағанды: «Болашақ-Баспа» РББ, 2017. - 221 б.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОСТИ: Международный научный журнал. №2 (16) - 2017. - Караганда: РИО «Болашақ-Баспа», 2017. - 221 с.

ISSN 2312 - 4784

**Журналдың бөлімдері үшін
редакциялық алқасының құрамы:
РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ**

Бас редакторы: Меңлібаев Қ.Н., филос.ғ.к., профессор (Қарағанды)
Бас редактордың орынбасарлары: Грузина Е.В., техн.ғ.к., доцент (Қарағанды), Смолькина Т.П., п.ғ.к., профессор (Қарағанды)

«Заңтану»

Ғылыми редактор және атқарушы хатшысы: Хан А.Л., з.ғ.к., профессор (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Дулатбеков Н.О., з.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі (Қарағанды)
Ким Д.В., з.ғ.д., профессор (Барнаул, РФ)

«Педагогика»

Ғылыми редакторы: Сарбасова К.А., п.ғ.д., профессор, академик Қазақстан Педагогикалық ғылым Академиясы (Астана)
Атқарушы хатшысы: Коростелева Н.А., п.ғ.к., аға оқытушы (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Тәжәгулова Г.О., п.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Храпченко В.Г., п.ғ.д., профессор (Новосибирск, РФ)

«Экономика»

Ғылыми редакторы: Омарова Б.А., з.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Атқарушы хатшысы: Дарибекова Н.С., экономика ғылымының магистрі (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Нурумов А.А., з.ғ.д., профессор (Астана)
Трохимец Е.И., з.ғ.к., доцент (Запорожье, РФ)
Бутрин А.Г., з.ғ.д., профессор (Челябинск, РФ)

«Филология»

Ғылыми редакторы: Хамзин М.Х., фил.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Атқарушы хатшысы: Шекен Ж.Ш., фил.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Насипов И.С., фил.ғ.д., профессор (Башкортостан Республикасы, Уфа)
Жақыпов Ж.А., фил.ғ.д., профессор (Астана)
Утяев А.Ф., фил.ғ.к., доцент (РФ, Стерлитамақ)

«Гуманитарлық ғылымдар»

Ғылыми редактор: Еликбаев Н.Е., филос.ғ.к., профессор (Қарағанды)
Атқарушы хатшысы:
Қасенов Е.Б., т.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Алексеев А.П., филос.ғ.д., профессор (Мәскеу, РФ)
Акмолдаева Ш.Б., филос.ғ.д., профессор (Бишкек, Қырғызстан)
Исмагамбетова З.Н., филос.ғ.д., профессор (Алматы)

«Техникалық ғылымдар»

Ғылыми редактор және атқарушы хатшысы:
Ахметова С.С., т.ғ.к., профессор (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Грузин В.В., т.ғ.д., профессор (Астана)
Волокитин Г.Г., т.ғ.д., профессор (Томск, РФ)
Яворский В.В., т.ғ.д., профессор (Қарағанды)

«Фармация, химия»

Ғылыми редакторы: Джангозина Д.М., м.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Атқарушы хатшысы: Қалдыбаева А.К., х.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Жаугашева С.К., м.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Ишмуратова М.Ю., б.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Абдуллабекова Р.М., фарм.ғ.д., профессор (Қарағанды)

**Состав редакционной коллегии
по разделам журнала:
РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:**

Главный редактор: Менлибаев К.Н., к. филос. н., профессор (Қарағанды)
Заместители главного редактора: Грузина Е.В., к.техн.н., доцент (Қарағанды), Смолькина Т.П., к.п.н., профессор (Қарағанды),

«Юриспруденция»

Научный редактор и ответственный секретарь: Хан А.Л., к.ю.н., профессор (Қарағанды)
Члены редакционной коллегии:
Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор, член-корреспондент НАН РК (Қарағанды)
Ким Д.В., д.ю.н., профессор (Барнаул, РФ)

«Педагогика»

Научный редактор: Сарбасова К.А., д.п.н., профессор, академик Академии Педагогических наук Казахстана (Астана)
Ответственный секретарь: Коростелева Н.А., к.п.н., ст. преподаватель (Қарағанды)
Члены редакционной коллегии:
Тажигулова Г.О., д.п.н., профессор (Қарағанды)
Храпченко В.Г., д.п.н., профессор (Новосибирск, РФ)

«Экономика»

Научный редактор: Омарова Б.А., д.э.н., профессор (Қарағанды)
Ответственный секретарь: Дарибекова Н.С., магистр экономических наук (Қарағанды)
Члены редакционной коллегии:
Нурумов А.А., д.э.н., профессор (Астана)
Трохимец Е.И., к.э.н., доцент (Запорожье, РФ)
Бутрин А.Г., д.э.н., профессор (Челябинск, РФ)

«Филология»

Научный редактор: Хамзин М.Х., д.фил.н., профессор (Қарағанды)
Ответственный секретарь: Шекен Ж.Ш., к.фил.н., доцент (Қарағанды)
Члены редакционной коллегии:
Насипов И.С., д.фил.н., профессор (Республика Башкортостан, г.Уфа)
Жақыпов Ж.А., д.фил.н., профессор (Астана)
Утяев А.Ф., к.фил.н., доцент (РФ, г. Стерлитамақ)

«Гуманитарные науки»

Научный редактор: Еликбаев Н.Е., д.филос.наук, профессор (Қарағанды)
Ответственный секретарь: Касенов Е.Б., к.и.н., доцент (Қарағанды)
Члены редакционной коллегии:
Алексеев А.П., д.филос.н., профессор (Москва, РФ)
Акмолдаева Ш.Б., д.филос.н., профессор (Бишкек, Кыргызстан)
Исмагамбетова З.Н., д.филос.н., профессор (Алматы)

«Технические науки»

Научный редактор и ответственный секретарь: Ахметова С.С., к.т.н., профессор (Қарағанды)
Члены редакционной коллегии:
Грузин В.В., д.т.н., профессор (Астана)
Волокитин Г.Г., д.т.н., профессор (Томск, РФ)
Яворский В.В., д.т.н., профессор (Қарағанды)

«Фармация, химия»

Научный редактор: Джангозина Д.М., д.м.н., профессор (Қарағанды)
Ответственный секретарь: Қалдыбаева А.К., к.х.н., доцент (Қарағанды)
Члены редакционной коллегии:
Жаугашева С.К., д.м.н., профессор (Қарағанды)
Ишмуратова М.Ю., к.б.н., доцент (Қарағанды)
Абдуллабекова Р.М., д.фарм.н., профессор (Қарағанды)

ISSN 2312 - 4784

© Частное учреждение «Академия«Болашақ»
РИО «Болашақ-Баспа», 2017

Международный научный журнал «Актуальные проблемы современности» зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан (Свидетельство о постановке на учёт периодического печатного издания и№ 15583-Ж от 25.09.2015г.).

Периодичность издания: 1 раз в квартал

Основная тематическая направленность ППИ: разные направления науки. Журнал публикует научные статьи, материалы исследований, сообщения, рецензии и др.

При перепечатке ссылка на журнал обязательна. Авторы несут ответственность за достоверность приведенных фактов, цитат, имен собственных, в том числе географических названий.

Подписка на территории Республики Казахстан по индексу 75319

Федеральная служба по надзору за соблюдением законодательства в сфере массовых коммуникаций и охране культурного наследия Российской Федерации разрешает распространение международного журнала «Актуальные проблемы современности» (Республика Казахстан) на территории РФ. Разрешение на распространение продукции зарубежных периодических печатных изданий РП № 78 от 6 июля 2006 г. Подписка на территории РФ по индексу 88044 в объединенном каталоге «Пресса России» № 000053

Международный научный журнал «Актуальные проблемы современности» включен в национальную информационно-аналитическую систему «Российский индекс научного цитирования» (РИНЦ) – Договор № 75-02/2016 от 18 февраля 2016 г.

«Болашақ» Академиясы

Академия «Болашақ»

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ МАҢЫЗДЫ МӘСЕЛЕЛЕР

Халықаралық ғылыми журнал

Международный научный журнал

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОСТИ

№ 2(16)

ЗАҢТАНУ
ЮРИСПРУДЕНЦИЯ
5-44

ПЕДАГОГИКА
45-72

ЭКОНОМИКА
73-112

ФИЛОЛОГИЯ
113-148

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ
149-166

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ
167-196

ФАРМАЦИЯ, ХИМИЯ
197-220

Болашақ-Баспа
2017

Мазмұны	Оглавление	Contents	
Черепанова Л. В. Направление развития уголовного судопроизводства России			6
Кутазова И.В. Следственные действия на стадии возбуждения уголовного дела			9
Олефиренко Т.Г., Трущелев С.А. Проблемные вопросы обеспечения прав обвиняемого на этапе окончания предварительного расследования в форме дознания			12
Кудрявцева Л.В., Бобровский А.А. О некоторых проблемах переустройства (перепланировки) жилых помещений.....			16
Кусаинова А.К., Нургалиев Б.М., Уалиев К.С. К вопросу о реформировании конституции Республики Казахстан			20
Арыстанбеков М.А. Использование инновационных технологий в ходе расследований преступлений.....			23
Nukushceva A. «Foreign element», as a specific feature of the subject of private international law			26
Ау Т.И., Нурпеисова А.К., Балгимбеков Д.У., Турлаев А.В., Кабжанов А.Т. Национальные правозащитные механизмы в сфере противодействия торговли людьми			30
Au T., Nurpeisova A., Balgimbekov D., Kabzhanov A. Criminalist prevention of organized forms of mediation in the sphere of criminal «Sex Business»			34
Kenbaev Zh., Osparov A., Balgimbekov D., Kabzhanov A. Tactical features conducting a search in cases on crimes, related to human trafficking			38
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....			42

З
А
Ц
Т Ю
Т Р
А И
Н С
У П
Р
У
Д
Е
Н
Ц
И
Я

Черепанова Лилия Владимировна

cherepanovalv@mail.ru

Федеральное государственное казенное образовательное учреждение высшего образования «Барнаульский юридический институт Министерства внутренних дел Российской Федерации», г. Барнаул, Российская Федерация

НАПРАВЛЕНИЕ РАЗВИТИЯ УГОЛОВНОГО СУДОПРОИЗВОДСТВА РОССИИ

В статье анализируется современное состояние уголовного судопроизводства в России, последние изменения Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации. Особый упор делается на развитие согласительных и упрощенных процедур в досудебных стадиях процесса. Проводится ретроспективный анализ становления уголовного судопроизводства, делается вывод о необходимости определения направления развития уголовного процесса в контексте уголовно политики государства. Автор исходит из необходимости усиления действия принципа состязательности на всех стадиях процесса и принципа независимости в отношении адвокатской деятельности, как необходимого условия повышения эффективности всего уголовного процесса. Выделяются отдельные ключевые признаки, позволяющие определить направление развития уголовного судопроизводства в соответствии с общепризнанными международными стандартами осуществления правосудия.

Ключевые слова: уголовное судопроизводство, участники уголовного процесса, совершенствование, развитие, процессуальная форма, политика, эффективность, стабильность, рационализация.

С 1 июля 2002 года введен в действие Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации. За 15 лет действия Закона произошло существенное укрепление демократических основ уголовного судопроизводства России, расширение правовых гарантий личности, вовлекаемой в уголовный процесс. Формирование уголовно-процессуального законодательства происходит в рамках интеграционных процессов с учетом международного правового опыта.

Наиболее существенными нововведениями в уголовно-процессуальном законодательстве признается развитие упрощенных, согласительных процедур, различных форм стимулирования активности участников уголовного процесса и увеличения возможностей в реализации прав и законных интересов [6, 67-69]. К одним из последних, наиболее значимых изменений в процессуальном законе относят совершенствование оснований и порядка освобождения от уголовной ответственности путем введения освобождения от уголовной ответственности с назначением судебного штрафа, установления нового порядку заключения досудебного соглашения о сотрудничестве. В статьи УПК РФ, регулирующие права подозреваемого (обвиняемого), добавлены положения, предусматривающие для этих участников возможность с момента избрания меры пресечения в виде заключения под стражу или домашнего ареста иметь право на свидания с нотариусом без ограничения их числа и продолжительности. Изменения, введенные Федеральным законом от 17.04.2017 № 73-ФЗ, направлены на закрепление дополнительных гарантий принципа состязательности уголовного процесса, а также на реализацию принципа независимости адвокатов в уголовном судопроизводстве.

Вместе с тем претензии к современной уголовно-процессуальной форме очень большие: уголовный процесс не рационален, чрезмерно формальна процедура, процессуальная форма не соответствует современным социальным отношениям, ценностям и телекоммуникационным связям, дорогостоящая, не эффективная, не обеспечивает объективность и справедливость судебных решений и свободы в принятии решения судом, не стабильна, архаична, бессистемна, ситуационна, стихийна, фрагментарна, отчасти декларативна, политизирована и т.д. Решение всех задач видится многим в принятии нового Уголовно-процессуального кодекса, однако, в выборе направления развития уголовного судопроизводства мнения расходятся.

Тенденции развития, связанные с имплементацией международного права в уголовное судопроизводство России [2, 29-32], сближением правовых институтов различных отраслей процессуального права, переходом к публично-состязательному (постсостязательному)

процессу [11], уточнением функций уголовного преследования, процессуального контроля и надзора [10, 52], усилением судебного контроля, развитием альтернатив уголовному преследованию [7, 51-58], дифференциацией процессуальной формы [12], расширением и нормативной конкретизацией прав и свобод лиц, вовлекаемых в уголовное судопроизводство, оптимизация соотношения частных и публичных начал при рассмотрении уголовных дел [4; 3-320], усовершенствованием судебной системы, подсудности [13] воспринимаются практиками и оцениваются учеными как позитивные.

Отрыв от культурно-исторического наследия, от духовно-нравственных, «ментальных и мировоззренческих», заимствование правовых конструкций [1, 114-121], религиозных основ российского общества, «комбатантный, конфликтный» (выражающийся в сражении сторон) характер процесса [11], усложнение процессуальной формы, её несоответствие (в части первоначальной стадии уголовного процесса) требованиям времени, международным и конституционным стандартам, практике зарубежных правовых систем [3; 5; 14, 121-124], нарушение баланса между традициями и инновациями регулирования, чрезмерная дифференциация процедуры, повлекшая нивелирование метода уголовно-процессуального регулирования [10], чаще упоминаются исследователями в качестве негативных направлений развития уголовно-процессуального права.

Научные исследования подходов к развитию уголовного судопроизводства, стратегий, тенденций, концепций его реформирования базируются на различных философских, мировоззренческих платформах и чаще всего не достаточно ясно определяют направление этого развития. Бывает и так: предлагается создание новых институтов, восстановление утраченных, исключение существующих с прогнозируемым положительным результатом, однако в совокупности система, в силу направленности этих преобразований к различным целям, не срабатывает, так как хотелось бы законодателю. Ярким примером тому может являться введение в уголовный процесс России в 2013 году упрощенной формы предварительного расследования – дознания в сокращенной форме и преобразование стадии возбуждения уголовного дела фактически в еще одну форму упрощенного расследования [15, 6-7].

На сегодняшний день в качестве признаков (меток), по которым угадывается направление развитие уголовного судопроизводства называют: повышение его эффективности (однако, к определению эффективности подходят с разных сторон), упрощение формы, приведение теории доказательств в соответствие с современными реалиями и мировым опытом, повышение активности лиц, вовлеченных в процесс, расширение институтов восстановительного правосудия, расширение системы мер уголовно-процессуального принуждения [6, С. 67-69]. Однако решение обозначенных выше задач возможно в системе решения задач более глобальных для нашего государства, связанных с местом и ролью суда, прокуратуры, органов предварительного расследования в государственном регулировании. Уголовное судопроизводство, как явление в первую очередь социально-правового характера должно развиваться в направлении рационализации, то есть разумности, ясности, целесообразности.

Список использованных источников:

- 1 Агутин А.В. Социокультурные основания прокурорской деятельности // Уголовная юстиция: научно-практический журнал. 2016. № 1(7) . С. 114-121.
- 2 Волеводз А.Г. Уголовное судопроизводство: современное состояние и основные направления совершенствования (обзор международной научно-практической конференции) // Международное уголовное право и международная юстиция. 2016. N 4. С. 29 – 32.
- 3 Гриненко А.В. Механизм возбуждения уголовного дела: монография / А.В. Гриненко. - Москва: Юрлитинформ, 2016. 224 с.
- 4 [Дорошков В. В.](#) Мировой судья. Исторические, организационные и процессуальные аспекты деятельности. - М.: НОРМА, 2004. 320 с.
- 5 Досудебное производство в российском уголовном процессе: теория, практика, перспективы: монография / О. А. Малышева; под науч. ред. Б. Я. Гаврилова. М.: Юрайт, 2016. 307 с.

6 Зайцев О.А. Основные направления совершенствования Российского уголовно-процессуального законодательства// Вестник Московского университета МВД России. 2016. - № 4. – С. 67-69

7 Кузьмина О.В. Альтернативные способы разрешения уголовно-правовых конфликтов в российском праве // Lex russica. 2015. N 1. С. 51 – 58.

8 Практика применения Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации. Актуальные вопросы судебной практики, рекомендации судей Верховного Суда РФ: практ. пособие / С. А. Ворожцов, В. А. Давыдов и др.; ред. В. П. Верин; Верх. Суд РФ.М.: ЮРАЙТ, 2007.589 с.

9 Путин ругал законы / Е. Егорова //Московский комсомолец.№27380 от 25 апреля 2017.

10 Свиридов М.К. Тенденции развития уголовно-процессуального законодательства // [Вестник Томского государственного университета](#). 2012. № 358.С.52

11 Смирнов А.В. Состязательный процесс. СПб.: Альфа, 2001. 320 с.

12 Торков А.А. Некоторые особенности судебного производства по уголовным делам, расследуемым в сокращенной форме дознания// Алтайский юридический вестник: Научный журнал Барнаульского юридического института МВД России. 2016.№ 3 (15). С. 130-134

13 Уголовное судопроизводство: теория и практика / под ред. Н. А. Колоколова. М.: Юрайт, 2011.1038 с.

14 Химичева Г.П., Химичева О.В. Некоторые замечания о направлениях совершенствования уголовного судопроизводства как важнейшего вида правоохранительной деятельности // [Вестник Московского университета МВД России.2016. № 4](#).С. 121-124.

15 Черепанова Л.В. Дознание в сокращенной форме предлагается заменить на особый порядок досудебного производства// Актуальные проблемы современности: международный научный журнал. - Болашак-Баспа: Карагандинский университет «Болашак», 2015. №5(7).С.6-7

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Лилия Владимировна Черепанова

Ресей ІІМ, Барнауыл заң институты, Барнаул қ., Ресей Федерациясы

РЕСЕЙДЕГІ ҚЫЛМЫСТЫҚ СОТ ІСІН ЖҮРГІЗУДІ

ДАМЫТУ БАҒЫТТАРЫ

Мақалада Ресей Федерациясы Қылмыстық іс жүргізу кодексінің соңғы өзгерістері, Ресейдегі қылмыстық сот ісін жүргізудің қазіргі жай-күйі талданады. Сотқа дейінгі сатылар үдерісінде ыңғайланған рәсімдер мен келісімді дамытуға ерекше екпін жасалған.

Мемлекеттің қылмыстық саясат контексінде қылмыстық үдерістің даму бағыттарын анықтау қажеттілігі туралы қорытынды жасалады, қылмыстық сот ісін жүргізудің қалыптасуының ретроспективасына талдау жүргізіледі. Автор жалпы қылмыстық процессте тиімділікті арттыру жағдайын, адвокаттық қызметке қатысты үдеріс пен қағидалардың барлық сатыларында тәуелсіз бәсекелестік қағидасы қызметін күшейту қажеттілігін негізге алады. Көпшілік мойындаған халықаралық стандарттарға сәйкес қылмыстық сот ісін жүргізудің даму бағыттарын анықтауға мүмкіндік беретін басты белгілерді бөліп көрсетеді.

Кілтті сөздер: қылмыстық сот ісін жүргізу, қылмыстық үдеріске қатысушылар, жетілдіру, дамыту, процессуалдық форма, саясат, тиімділік, тұрақтылық, оңтайландыру.

Cherepanova Liliia

Barnaul Law Institute of the Ministry of the Interior of Russia

DIRECTION OF DEVELOPMENT OF RUSSIAN CRIMINAL PROCESS

In the article the modern state of criminal trial is analysed in Russia, last updates of code of criminal procedure of Russian Federation. The special support is done on development of conciliatory and simplified procedures in the pre-trial stages of process. The retrospective analysis of becoming of criminal trial is conducted, drawn conclusion about the necessity of directionfinding of development of criminal procedure for a context criminally politicians of the state. An author comes from the necessity of strengthening of action of principle of contentionness at all stages of process and principle of independence in regard to advocate activity, as necessary condition of increase of efficiency of all criminal procedure. Separate key signs allowing to define direction of development of criminal trial in

accordance with the universally recognized international standards of realization of justice are distinguished.

Keywords: criminal proceedings, improvement, development, procedure, policy, efficiency, stability and rationalization.

List of references:

1. Agutin A.V. Sociocultural grounds of public prosecutor's activity// are the Criminal justice: research and practice magazine. 2016. № 1 (7) .С. 114-121.

2. Wolevodz A.G. Criminal trial: the modern state and basic directions of perfection (review of international research and practice conference)// the International criminal law and international justice. 2016. N 4. С. 29 - 32.

3. Grinenko A.V. Mechanism of laying an action : monograph it is Moscow: Юрлитинформ, 2016. 224 p.

4. Doroshkov V.V. The Justice's court. Historical, organizational and judicial aspects of activity. - М.: Norma, 2004. 320 p.

5. A pre-trial production is in Russian criminal procedure: theory, practice, prospects: monograph / of O. A. Malisyeva М.: Yrait, 2016. 307 p.

6. Zaizev O.A. Basic directions of perfection of the Russian уголовно-процессуального legislation// are Announcer of the Moscow university of МВД of Russia. 2016. - № 4 . - С. 67-69

7. Kuzmina O.V. Alternative methods of permission of уголовно-правовых conflicts are in the Russian right // for Lex russica. 2015. N 1. С. 51 - 58.

8. Practice of application of code of criminal procedure of Russian Federation. Pressing questions of judicial practice, recommendation of judges of Supreme Court of Russian FEDERATION: Top. Court of Russian FEDERATION. М.: ЮРАЙТ, 2007. 589 p.

9. Putin swore at the laws / of E. of Egorov // the Moscow member of the komsomol. №27380 from April, 25 2017.

10. Sviridov M.K. Progress of уголовно-процессуального legislation // trends are Announcer of the Tomsk state university. 2012. № 358. С.52

11. Smirnov A.V. Contention process. Спб.: Альфа, 2001. 320 p.

12. Torovkov A.A. Some features of the court proceeding on the criminal cases investigated in the brief form of inquest// the Altaian legal announcer : the Scientific magazine of the Barnaul legal institute of МВД of Russia. 2016. № 3 (15). С. 130-134

13. Criminal trial: theory and practice / under red. N. A. Kolokolova. М.: Yrait, 2011. 1038 p.

14. Himischteva G.P. Some remarks about directions of perfection of criminal trial as a major type of law-enforcement activity // Announcer of the Moscow university of МВД of Russia. 2016. № 4. С. 121-124.

15. Cherepanova L.V. Inquest in a brief form it is suggested to substitute by the particular order of pre-trial production// the issues of the day of contemporaneity: international scientific magazine. - the Karaganda, 2015. №5 (7). С.6-7

УДК 343.112

Кутазова Ирина Витальевна

kutazovna@mail.ru

Барнаульский юридический институт МВД России,

г. Барнаул, Российская Федерация

СЛЕДСТВЕННЫЕ ДЕЙСТВИЯ НА СТАДИИ ВОЗБУЖДЕНИЯ УГОЛОВНОГО ДЕЛА

Автор статьи рассматривает новеллы российского судопроизводства на первоначальном этапе расследования в части внесения в стадию возбуждения уголовного дела целого комплекса средств проверки сообщений о преступлениях. Помимо этого в статье поднимаются проблемы, появившиеся в правоприменительной практике в контексте изменений, внесенных в 2013 г. в [ст. 144](#) УПК РФ. В частности рассматривается процедура проведения такого следственного действия, как получение образцов для сравнительного исследования и правового положения

его участников. По мнению автора указанное следственное действия носит лишь вспомогательный характер, предшествуя назначению и проведению судебно-медицинской экспертизы. В этой связи в статье проводится научный анализ различных научных точек зрения относительно указанного следственного действия, и приводятся аргументы в пользу сформулированного автором вывода. Анализируются особенности производства и других следственных действий в ходе проверки сообщения о преступлении.

Ключевые слова: проверка сообщений о преступлениях, расследование, дознаватель, орган дознания, следователь, руководитель следственного органа, экспертиза.

Актуальность рассматриваемой темы заключается в том, что способы проверки сообщения о преступлении являются очень важным элементом познавательной деятельности на стадии возбуждения уголовного дела. Необходимо заметить, что в уголовно-процессуальном законодательстве способы проверки сообщений не были стабильными и постоянно менялись. Так, по УПК РСФСР на стадии возбуждения уголовного дела следователь имел право производить только одно следственное действие - осмотр места происшествия (ст. 178 УПК РСФСР). В связи с принятием в 2001 году УПК РФ на стадии возбуждения уголовного дела следователь получил право производить такие следственные действия, как осмотр места происшествия, освидетельствование и назначение судебной экспертизы. Затем Федеральный закон РФ от 9 марта 2010 г. № 19-ФЗ «О внесении изменений в Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации» снова внес изменения в части производства следственных действий на стадии возбуждения уголовного дела. Закон разрешал производство на стадии возбуждения уголовного дела только таких следственных действий, как осмотр места происшествия (ч. 2 ст. 176 УПК РФ), осмотр трупа (ч. 4 ст. 178 УПК РФ) и освидетельствование (ч. 1 ст. 179 УПК РФ). Затем, Федеральным законом от 4 марта 2013 г. № 23-ФЗ «О внесении изменений в статьи 62 и 303 Уголовного кодекса Российской Федерации и Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации» перечень способов проверки сообщения о преступлении был значительно расширен. В соответствии с ч. 1 ст. 144 УПК РФ ими являются: 1) получение объяснений и образцов для сравнительного исследования; 2) истребование документов и предметов; 3) изъятие их в порядке, установленном уголовно-процессуальным кодексом; 4) назначение судебной экспертизы и получение заключения эксперта; 5) производство осмотра места происшествия, документов, предметов, трупов; освидетельствование; 6) требование производства документальных проверок и ревизий; 7) исследование документов, предметов, трупов с привлечением к участию в этих действиях специалистов; 8) дача органу дознания обязательного для исполнения письменного поручения о проведении оперативно-розыскных мероприятий.

Конечно, законодателем была осуществлена огромная работа в данной области и указанные вопросы неоднократно вызывают дискуссию среди ученых [2, 3, 4, 5], но возникает ряд вполне разумных вопросов: такое расширение перечня процессуальных и следственных действий не превратит ли проверку сообщения о преступлении на стадии возбуждения уголовного дела в своеобразное расследование, не приведет ли это к проблемам в правоприменительной практике?. Итак, попытаемся ответить на поставленные вопросы.

Во-первых, стоит рассмотреть подробнее такой способ проверки сообщения о преступлении, как получение образцов для сравнительного исследования. Сразу же обращаем внимание на то, что в уголовно-процессуальном законе не указано кем, в каких целях и в каком порядке должен осуществляться данный способ. По нашему мнению, получение образцов для сравнительного исследования ошибочно считать самостоятельным способом проверки сообщения о преступлении, так как, получение образцов для сравнительного исследования, в первую очередь, необходимо для производства судебной экспертизы. В частности, ч. 1 ст. 202 УПК РФ гласит о том, что следователь вправе получить образцы почерка или иные образцы для сравнительного исследования у подозреваемого, обвиняемого, а также у свидетеля или потерпевшего в случаях, когда возникла необходимость проверить, оставлены ли ими следы в определенном месте или на вещественных доказательствах. Исходя из этого, очевидно, что образцы для сравнительного исследования являются базисным материалом для производства судебной экспертизы. Следовательно, сведений, которые можно было бы использовать для проверки сообщения о преступлении не содержится, а это напрямую свидетельствует о том, что

в данном случае получение образцов для сравнительного исследования не будет являться самостоятельным способом проверки сообщения о преступлении.

Следует согласиться с мнением О.Л. Васильева, который отмечает, что образцы для сравнительного исследования могут быть получены не только для производства экспертизы, проводимой на стадии возбуждения уголовного дела, но и для иных исследований, осуществляемых на этой стадии, а это, в свою очередь, доказывает, что производимые до возбуждения уголовного дела исследования есть не что иное, как экспертиза [1, 102].

Во-вторых, освидетельствование, по новому закону, выступает как самостоятельный способ проверки сообщения о преступлении. Но так ли это? Так, в соответствии с [ч. 1 ст. 179 УПК РФ](#), которая гласит нам о том, что освидетельствуемые лица - подозреваемый, потерпевший, обвиняемый, а также свидетель с его согласия, за исключением случаев, когда освидетельствование необходимо для оценки достоверности его показаний. Тогда как быть с тем, что данных участников в стадии возбуждения уголовного дела не может быть? К сожалению, ответов, на поставленные вопросы, законодатель не даёт.

В завершении, необходимо сказать, что проведённый нами анализ нового закона свидетельствует о правильном принятии законодателем решения относительно проверки сообщения о преступлении. Однако, существуют явные недоработки и пробелы, которые должны быть устранены. Ведь только тогда, будут созданы необходимые правовые основания для своевременной и глубокой проверки сообщений о преступлении и принятии на этой основе обоснованных и законных процессуальных решений.

Список использованных источников:

1 Васильев О.Л. Новый этап реформы досудебных стадий уголовного процесса. Критический анализ новелл 2013 г. / О.Л. Васильев // Закон. 2013. № 8. С. 100 - 108.

2 Матвеева Н.В. [Правовая природа объяснений в уголовном процессе](#) России / Н.В. Матвеева // Российский судья. 2012. № 7. С. 39 – 42.

3 Петров А.В. [Пределы проверки сообщения о преступлении](#) и процессуальные способы ее осуществления / А.В. Петров // Законность. 2012. № 5. С. 49 – 54.

4 Химичева Г.П. [Уточнить процедуру досудебной проверки](#) / Г.П. Химичева // Уголовное судопроизводство. 2012. № 1. С. 23 - 26.

5 Шалумов М.С. Использование материалов, собранных до возбуждения уголовного дела, в качестве доказательств / М.С. Шалумов // Уголовный процесс. 2005. № 3. 45 с.

ТУЙІНДЕМЕ/RESUME

Ирина Витальевна Кутазова

**Ресей ІІМ, Барнауыл заң институты, Барнаул қ., Ресей Федерациясы
ҚЫЛМЫСТЫҚ ІС ҚОЗҒАУ САТЫСЫНДАҒЫ ТЕРГЕУ ІС-ӘРЕКЕТТЕРІ**

Мақала авторы Ресей сот ісін жүргізудің бастапқы сатысындағы тергеу бөлігінде қылмыстық іс қозғауда қылмыстар туралы хабарламаларды тексерудің толық кешенді новеллаларын қарастырады. Сонымен қатар, мақалада 2013 ж енгізілген РФ ҚІЖК 144 бабындағы өзгертулер контекстінде пайда болған құқық қолдану тәжірибесіндегі мәселелерді көтереді. Атап айтқанда, салыстырмалы зерттеу үшін үлгілер алу мен оған қатысушылардың құқықтық ережелері сияқты тергеу қызметін жүргізу процедураларын тексереді. Автордың пікірінше, аталған тергеу іс-әрекеттері сот-медициналық сараптама жүргізу мен тағайындау алдында қосалқы сипатқа ие болады. Қылмыстар туралы хабарламаларды тексеру барысында басқа да тергеу іс-әрекеттері мен тергеу амалдарының ерекшеліктері талданады.

Кілтті сөздер: қылмыстар туралы хабарламаларды тексеру, тергеу, анықтаушы, анықтау органы, тергеуші, тергеу органының басшысы, сараптама.

Kutazova Irene

**Barnaul Law Institute of the Ministry of the Interior of Russia
INQUISITIONAL ACTIONS OF THE STAGE OF LAYING AN ACTION**

The author of the article examines the short stories of the Russian rule-making on the primary stage of investigation in part of bringing in the stage of laying an action of whole complex of facilities

of verification of reports about crimes. Besides it problems, appearing in правоприменительной practice in the context of the changes brought in 2013 in an item 144 УПК of Russian FEDERATION, rise in the article. In particular procedure of realization of such inquisitional action, as receipt of standards, is examined for comparative research and legal position of his participants. In opinion of author indicated inquisitional actions are carried only by auxiliary character, preceded to setting and realization of medico-legal examination. In this connection the scientific analysis of different scientific points of view of the relatively indicated inquisitional action is conducted in the article, and arguments over are brought in behalf on the conclusion set forth by an author. The features of production and other inquisitional actions are analysed during verification of report about a crime.

Keywords: verification of reports about crimes, investigation, дознаватель, organ of inquest, investigator, leader of investigative agency, examination.

List of references:

1 Wasilyev O.L. New stage of reform of the pre-trial stages of criminal procedure. Walkthrough of short stories 2013 / of О.Л. Васильев // is Law. 2013. № 8. С. 100 - 108.

2 Matveeva N.V. Legal nature of explanations is in criminal procedure of Russia / Н.В. Матвеева // the Russian judge. 2012. № 7. С. 39 - 42.

3 Petrov A.V. Limits of verification of report about a crime and judicial methods of her realization / of А.В. Петров // is Legality. 2012. № 5. С. 49 - 54.

4 Himischteva G.P. To specify procedure of доследственной verification / of Himischteva G.P. // is the Criminal trial. 2012. № 1. С. 23 - 26.

5 Shcalumov M.S. Use of the materials collected to laying an action, as proofs / of Shcalumov M.S. // Criminal procedure. 2005. № 3. 45 p.

УДК 343.13

Олефиренко Татьяна Геннадьевна
olefirenko73@mail.ru

Трущелев Сергей Андреевич
sseerrggeeuy5@gmail.com

Барнаульский юридический институт МВД России, г. Барнаул, Российская Федерация

**ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРАВ ОБВИНЯЕМОГО НА ЭТАПЕ
ОКОНЧАНИЯ ПРЕДВАРИТЕЛЬНОГО РАССЛЕДОВАНИЯ В ФОРМЕ ДОЗНАНИЯ**

Авторы статьи рассматривают проблемы дифференциации уголовно-процессуальных форм досудебного расследования и особенности производства дознания. Особое внимание уделяется правовому статусу обвиняемого, т.к. по мнению авторов, права указанного участника ущемлены. В частности, это прослеживается во время реализации прав обвиняемого на защиту на этапе окончания предварительного расследования в форме дознания. По их мнению, дифференциация форм предварительного расследования не должна препятствовать реализации закрепленных в законе прав обвиняемого, однако процесс реализации прав лиц, в отношении которых ведется предварительное расследование в форме дознания, не достигается ввиду того, что законодателем упускается из виду изменение процессуального статуса этих лиц. В этой связи они полагают, что помимо ознакомления обвиняемого с обвинительным актом, законодатель должен предусмотреть и обязательность допроса обвиняемого, как необходимой гарантии защиты последнего от предъявленного обвинения.

Ключевые слова: дифференциация форм, предварительное следствие, дознание, обвинительный акт, обвиняемый, допрос, право на защиту, правосудие.

Действующий Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации (далее – УПК РФ) предусматривает дифференциацию форм предварительного расследования: предварительное следствие и дознание. Особенности производства дознания посвящены главы 32 и 32¹ УПК РФ. Отметим, что данная форма расследования характеризуется

отличительными признаками, направленными на ускорение производства досудебной и судебной стадий уголовного судопроизводства в целях минимизации сил и средств на этапе предварительного расследования, а также скорейшего доступа к правосудию.

Приоритетным направлением в действующем уголовно-процессуальном законе является реализация прав участников уголовного судопроизводства. На этапе окончания дознания участники уголовного судопроизводства наделены возможностью реализовать свои права и законные интересы, предусмотренные УПК РФ, однако законодательная регламентация деятельности дознавателя на данном этапе по обеспечению прав участников уголовного судопроизводства, на наш взгляд является несовершенной.

Исходя из толкования норм закона, деятельность дознавателя складывается из ряда элементов. Приняв решение о том, что все следственные действия по уголовному делу выполнены, дознаватель переходит к систематизации материалов соответствующего уголовного дела, после чего, руководствуясь ст. 225 УПК РФ, составляет обвинительный акт, который является процессуальным документом, подводящим итоги расследования по уголовному делу, и знакомит с ним обвиняемого и его защитника. Далее особое внимание хотелось бы заострить на том моменте, что вынесение данного процессуального акта предполагает признание лица обвиняемым, в соответствии с п.2 ч.1 ст.47 УПК РФ. Исходя из сказанного, данный факт влечет за собой определенные юридические последствия. Прежде всего, изменение процессуального статуса лица подразумевает и изменение его прав и обязанностей, и к обвиняемому могут быть применены различные меры процессуального принуждения. Но в связи с тем, что производство дознания имеет свою специфику, реализация некоторых прав обвиняемого становится невозможной, что не соответствует назначению уголовного судопроизводства.

На наш взгляд, имеет место нарушение прав обвиняемого при вынесении обвинительного акта. Учитывая то, что обвинительный акт выражает в своем содержании непосредственно обвинение органов уголовного преследования, соответственно, не реализуется одно из неотъемлемых прав обвиняемого, которое предусмотрено п. 3.ч.2. ст.47 УПК РФ – возражать против обвинения, давать показания по предъявленному обвинению либо отказаться от дачи показаний.

В данном случае, подвергается сомнению один из постулатов теории уголовно-процессуального права: лица, занимающие одинаковое положение в уголовном процессе, обладают одинаковыми правами и обязанностями. При этом, дифференциация форм предварительного расследования не должна препятствовать реализации закрепленных в законе прав обвиняемого, однако процесс реализации прав лиц, в отношении которых ведется предварительное расследование в форме дознания не достигается ввиду того, что законодателем упускается из виду изменение процессуального статуса этих лиц.

Стоит согласиться с Л.Г. Татьяниной считающей, что при признании лица обвиняемым дознаватель обязан разъяснить ему его права и предоставить возможность дать показания по поводу предъявленного обвинения. Чтобы правильно определить отношение обвиняемого к событиям, которые ему вменяются в вину, нужно знать, что он поясняет по данному поводу. Лишение обвиняемого права высказать свое отношение к предъявленному обвинению означает нарушение права на защиту [1, 24].

Рассматриваемое несоответствие требует к себе внимания со стороны законодателя. Действительно, несмотря на многочисленные дискуссии по данному вопросу, предлагаемые варианты решения рассматриваемой проблемы не находят своего отражения в уголовно-процессуальных нормах. На наш взгляд, в данной ситуации производство допроса будет способствовать реализации прав и законных интересов обвиняемого, вместе с тем, нормы, регулирующие окончание предварительного расследования в форме дознания не предусматривают проведение данного следственного действия после вынесения обвинительного акта.

Считаем, что в данном случае допрос обвиняемого, с одной стороны, имеет доказательственное значение, а с другой стороны, призван обеспечить право на защиту, поскольку у обвиняемого появляется возможность знать сущность предъявляемого обвинения, которое и находит свое отражение лишь в обвинительном акте. Обязанность производства

допроса, на наш взгляд, должна быть императивной, при этом находясь под контролем дознавателя.

Несмотря на целевое назначение коротких (по отношению к предварительному следствию) сроков производства предварительного расследования в форме дознания, должностные лица обязаны не только обеспечивать быстроту производства по конкретному уголовному делу, но и гарантировать права и законные интересы участников уголовного судопроизводства в той степени, в какой это максимально возможно, руководствуясь нормами УПК РФ [2, 234].

В связи с этим полагаем предусмотреть в УПК РФ обязанность дознавателя допрашивать обвиняемого после ознакомления его с обвинительным актом.

Только при таких условиях возможна реализация принципов уголовного судопроизводства в целом.

Кроме того, согласно ч. 1 ст. 11 УПК РФ дознаватель обязан разъяснять обвиняемому, защитнику, потерпевшему, гражданскому истцу, гражданскому ответчику, а также другим участникам уголовного судопроизводства их права, обеспечивать возможность осуществления этих прав во время производства дознания, в том числе включая и его заключительный этап. Отметим, что глава 32 УПК РФ практически не регламентирует порядок данной деятельности дознавателя, что в свою очередь порождает ряд теоретических и практических проблем.

Некоторые вопросы деятельности дознавателя по порядку ознакомления с материалами уголовного дела и обвинительным актом обвиняемого и его защитника урегулированы нормами Общей части УПК РФ. Согласно п. 12.13 ч. 4 ст. 47, п. 1 ст. 53 УПК РФ обвиняемый и его защитник вправе выписывать из уголовного дела любые сведения и в любом объеме, снимать за свой счет копии с материалов уголовного дела, в том числе с использованием технических средств. Возможность заявления ходатайств обвиняемым и защитником при ознакомлении с материалами дела вытекает из положений ст. 119, 120 УПК РФ, устанавливающих, что данные участники процесса вправе заявлять ходатайства в любой момент производства по уголовному делу. Заметим, что на этом возможность применения общих положений УПК РФ фактически исчерпывается, а нормы гл. 30 УПК РФ, регламентирующие порядок ознакомления обвиняемого и его защитника с материалами уголовного дела по окончании предварительного следствия, на дознание не распространяются (ч. 1 ст. 223 УПК РФ).

В связи с этим предлагаем в ч.1 ст. 223 УПК РФ включить главу 30, регламентирующую процедуру ознакомления обвиняемого и его защитника с материалами уголовного дела по окончании дознания.

Таким образом, на основании изложенного, приходим к выводу о том, что на этапе окончания дознания с обвинительным актом, когда составлением этого процессуального документа оформляется акт привлечения лица в качестве обвиняемого и подводится итог произведенного расследования [3, 108], обязательное соблюдение определенной процедуры допроса обвиняемого и ознакомления его с материалами уголовного дела имеет существенное значение для реализации его прав и в целом для обеспечения назначения уголовного судопроизводства.

Список использованных источников:

- 1 Татьяна Л. Г. Проблемы защиты прав обвиняемого по уголовным делам, расследуемым в форме дознания // Уголовное судопроизводство. 2008. № 2. С. 24;
- 2 Чердынцева И.А Вестник Омского университета. Серия «Право». 2009. № 4 (21). С. 233–237;
- 3 Миронова А. В., Селедникова О. Н. Дознание в органах внутренних дел: курс лекций. Руза: Московский областной филиал МосУ МВД России, 2013. С. 108–109.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Татьяна Геннадьевна Олефиренко

Сергей Андреевич Трущелев

Ресей ІІМ, Барнауыл заң институты, Барнаул қ., Ресей Федерациясы

АЛДЫН АЛА ТЕРГЕУ, АНЫҚТАУДЫҢ АЯҚТАЛУ САТЫСЫНДА АЙЫПТАЛУШЫ ҚҰҚЫҒЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ПРОБЛЕМАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақала авторлары сотқа дейінгі тергеу жүргізудің ерекшеліктері мен қылмыстық-процессуалдық тергеп-тексеруді саралау мәселелерін қарастырады. Авторлардың пікірінше, көрсетілген қатысушының құқығына қысым жасалады, сондықтан айыпталушының құқықтық мәртебесіне ерекше көңіл бөледі. Нақтырақ айтқанда, алдын ала тергеудің аяқталу сатысында айыпталушы құқығын қорғауды жүзеге асыру кезін бақылауда байқалады. Олардың пікірінше, алдын ала тергеу түрлерін саралау заңмен бекітілген айыпталушы құқығын жүзеге асыруда кедергі болмауы керек, бірақ тұлға құқығын жүзеге асыру үдерісі, анықтау түріндегі алдын ала тергеу жүргізілуіне қатысты, осы тұлғалардың мәртебесін процессуалдық өзгерту, заң шығарушылар тарапынан назардан тыс қалғандықтан көздеген мақсатына жетпейді.

Осыған байланысты, олар айыпталушыны айыптау актісімен таныстыруда, заң шығарушы соңғы тағылған айыпты қорғау кепілдігінің қажеттілігі ретінде, міндетті түрде айыпталушыдан жауап алу, айыпталушыны жауап алудың міндеттемесі мен алдын алу қажет деп ойлайды.

Кілтті сөздер: саралау нысандары, алдын ала тергеу, анықтау, айыптау актісі, айыпталушы, жауап алу, қорғану құқығы, сот төрелігі.

Olefirenko Tatiana

Trushchelev Sergey

Barnaul Law Institute of the Ministry of the Interior of Russia

PROBLEMATIC ISSUES OF ENSURING THE RIGHTS OF THE ACCUSED AT THE STAGE OF THE COMPLETION OF THE PRELIMINARY INVESTIGATION IN THE FORM OF AN INQUIRY

The authors of the article examine the problems of differentiation of уголовно-процессуальных forms of pre-trial investigation and feature of production of inquest. The special attention is spared to legal status of defendant, as in opinion of authors, rights for the indicated participant are hurt. In particular, it is traced during realization of benefits of council on the stage of completion of the pre-trial hearing in form inquest. In their opinion, differentiation of forms of the pre-trial hearing must not prevent to realization of the rights of defendant vested in a law, however the process of realization of rights for persons in regard to that the pre-trial hearing is conducted in form inquest is arrived at as a legislator is lose the change of judicial status of these persons sight. They suppose in this connection, that besides the acquaintance of defendant with an indictment, a legislator must envisage obligatoriness of interrogation of defendant, as to the necessary guarantee of defence last from the produced prosecution.

Keywords: differentiation of forms, preliminary investigation, inquest, indictment, defendant, interrogation, right of defence, justice.

List of references:

1 Tatyana L.G. Problems of protection of rights for a defendant on the criminal cases investigated in form inquest // the Criminal trial. 2008. № 2. С. 24;

2 Tscherdinzeva I.A. Announcer of the Omsk university. Series are "Right". 2009. № 4 (21). С. 233-237;

3 Mironova A.V., Selednikova O.N. Inquest in the organs of internal affairs : course of lectures. Пуза: the Moscow regional branch of МочУ of МБД of Russia, 2013. С. 108-109.

Кудрявцева Лариса Владимировна
larisa-k75@mail.ru
Бобровский Андрей Алексеевич
and71096@mail.ru

**ФГБОУ ВО «Кубанский государственный аграрный университет им. И.Т. Трубилина»,
г. Краснодар, Российская Федерация**

О НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМАХ ПЕРЕУСТРОЙСТВА (ПЕРЕПЛАНИРОВКИ) ЖИЛЫХ ПОМЕЩЕНИЙ

Статья посвящена одной из наиболее актуальных проблем жилищной сферы – перепланировке и переустройстве жилых помещений в Российской Федерации. Особое внимание уделено нормам Жилищного кодекса Российской Федерации, посвященным самовольной перепланировке жилых помещений. Авторами рассматривается содержание понятий перепланировки и переустройства жилых помещений и с учётом проведённого исследования выделены основные проблемы переустройства (перепланировки). В частности, рассматривается проблема расторжения договора социального найма жилого помещения в случаях не устранения самовольной перепланировки нанимателем и судебных решений по возникающим спорам. Поднимаются и вопросы о выселении граждан из жилых помещений, предоставленных по договорам социального найма. В этой связи, авторами разработаны предложения по совершенствованию законодательства в целях устранения существующих пробелов.

Ключевые слова: жилое помещение, переустройство, перепланировка, самовольное переустройство, жилищное законодательство, разумный срок, социальный найм жилого помещения.

Пожалуй, одним из наиболее актуальных вопросов в жилищной сфере, является перепланировка и переустройство помещений, имеющее самовольный характер. Его возникновение, так или иначе, имеет вполне естественный характер – он связан со стремлением граждан приспособить «под себя», под свои личные нужды жилые помещения, собственниками которых они являются. Это может быть изменение функционального назначения комнат, увеличения или уменьшения количества окон в помещении, объединение комнат и т.п. При совершении подобных операций граждане крайне редко обращаются за получением разрешения муниципального органа, причины здесь различны - правовая неграмотность граждан, либо так называемое нежелание «заморачиваться» с оформлением необходимого разрешения (и тому есть вполне логичное объяснение - проблемы, связанные с необходимостью узаконить изменения возникают в большинстве случаев лишь тогда, когда граждане намереваются осуществить распоряжение жилым помещением).

Что же такое переустройство и перепланировка? В соответствии с ч.1 ст.25 ЖК РФ, под переустройством жилого помещения понимается установка, замена или перенос инженерных сетей, санитарно-технического, электрического или другого оборудования, требующая внесение изменения в технический паспорт этого помещения. В свою очередь, перепланировка в ч. 2 ст.25 определяется как изменение конфигурации жилого помещения, так же требующее внесения изменений в технический паспорт. Из приведённых в законе дефиниций этих терминов прослеживается их схожие черты - обязательность внесения того или иного изменения в технический паспорт жилого помещения. Однако, по мнению В.П. Камышанского, данное в законе толкование переустройства и перепланировки ни сколько не облегчают их понимание, а даже создают большее число вопросов [4]. Действительно, для непрофессионалов в области строительства, указанные в ст.25 ЖК РФ категории, входящие в расшифровку терминов «переустройство» и «перепланировка» непонятны. Поэтому, чтобы внести конкретику, необходимо обратиться к специальному документу - Постановлению Госстроя РФ от 27 сентября 2003 г. № 170 «Об утверждении Правил и норм технической эксплуатации жилищного фонда» (далее - Постановление Госстроя России). В п. 1.7.1 указанного

нормативно-правового акта указаны конкретные (и весьма понятные) мероприятия входящие в переустройство (перепланировку). Жилищный кодекс не содержит определенной информации о видах работ, относящихся к переустройству и перепланировке, отсюда следует, что органы местного самоуправления руководствуются Инструкцией о проведении учета жилищного фонда в Российской Федерации. Так, к примеру, в ряде стран, к работам, не требующим разрешения, относятся: ремонт помещений; устройство встроенной мебели, замена инженерного оборудования аналогичным, а также работ по переоборудованию. Список данных работ является не исчерпывающим, поэтому существуют и другие работы. Возникает вопрос, что следует понимать под работой как гражданско-правовой категорией? В Гражданском кодексе РФ отсутствует определение термина «работа». В некоторых случаях правоприменителю для квалификации конкретных отношений приходится обращаться к общетеоретическим исследованиям для определения отраслевой природы норм, подлежащих применению

В переустройство жилых помещений (в Постановлении Госстроя России под ним ассоциируется переоборудование) входят: «установка бытовых электроплит взамен газовых плит или кухонных очагов, перенос нагревательных сантехнических и газовых приборов, устройство вновь и переоборудование существующих туалетов, ванных комнат, прокладку новых или замену существующих подводящих и отводящих трубопроводов, электрических сетей и устройств для установки душевых кабин, «джакузи», стиральных машин повышенной мощности и других сантехнических и бытовых приборов нового поколения» [5].

В свою очередь, в перечень мероприятий по перепланировке жилых помещений входят: перенос и разборка перегородок, перенос и устройство дверных проемов, разукрупнение или укрупнение многокомнатных квартир, устройство дополнительных кухонь и санузлов, расширение жилой площади за счет вспомогательных помещений, ликвидацию темных кухонь и входов в кухни через квартиры или жилые помещения, устройство или переоборудование существующих тамбуров» [5].

Следует отметить, что нормы гл. 4 ЖК РФ относятся исключительно к жилым помещениям. В соответствии со ст. 18 ЖК РФ к ним относятся: жилой дом, его часть; квартира и ее часть; комната. Квартиры, как известно, характерны преимущественно для многоквартирных жилых домов, имеющих в большинстве случаев многоэтажную структуру. Причем в настоящее время существует своеобразная тенденция размещения на первых этажах или подвальных помещениях многоквартирных домов магазинов, парикмахерских, офисов или даже ресторанов, которые в свою очередь относятся к нежилым помещениям. Соответственно на них не будут распространяться нормы ЖК РФ, между тем, именно в занятых подобным образом помещениях, как отметила Ю.В. Буйнова, наиболее часто случаются самовольные перепланировки [1].

Что касается порядка проведения мероприятий по переустройству и перепланировке, он закреплён в ст. 26 ЖК РФ. Переустройство и перепланировка проводятся по согласованию с органом местного самоуправления на основании принятого им решения при условии наличия проекта и других документов, перечень которых закреплён в ч. 2 ст. 26 ЖК.

Тут возникает вопрос, связанный с тем, что гл. 4 ЖК РФ распространяет свои положения, в том числе на собственников индивидуальных жилых домов, и, соответственно, заставляет их получать разрешения на осуществление действий, направленных на переустройство (перепланировку) жилых помещений. Хотя, это, на наш взгляд, не вполне уместно. Ведь последствия от незаконной перепланировки (переустройства) в индивидуальном жилом доме носят сравнительно незначительный характер по сравнению с другими жилыми помещениями. А соответственно, обязывать их получать разрешение (решение о согласовании) на изменения, на наш взгляд, не совсем логично. Конечно, исключить полностью перепланировку (переустройство) индивидуального жилого дома из сферы регулирования гл. 4 ЖК РФ нельзя. Но ввести обязательное уведомление компетентного органа вместо получения решения, представляется вполне возможным.

В ст. 29 ЖК РФ закреплены негативные последствия за самовольную переустройство или перепланировку. В ч. 1 данной статьи также даётся дефиниция термина «самовольное переустройство (перепланировка)», а именно это переустройство или перепланировка, совершенные при отсутствии решения о согласовании, а также в случае, если имеет место нарушение проекта переустройства (перепланировки) [1].

Определённые вопросы вызывает содержащаяся в ч.3 ст. 29 отсылка на разумный срок, в течение которого должны быть устранены все самовольные изменения (т.е. совершена реституция) [2]. Напомним, что до сих пор на законодательном уровне в нашей стране не были сформулированы определённые временные рамки данного периода. И это с одной стороны понятно - временной период разумного срока зависит от различных факторов и в каждой конкретной ситуации он будет свой - в одних отношениях он может исчисляться неделями, в других - часами. Но с другой стороны, понимание разумного срока носит крайне субъективный характер. При такой ситуации крайне высока возможность злоупотребления правом со стороны участников отношений. Поэтому необходимо в целях упорядочения правоотношений, установить хотя бы какие-то пределы, в рамках которых и будет исчисляться разумный срок. Применительно к разумному сроку для устранения самовольного переустройства, на наш взгляд, необходимо ввести градацию в зависимости от степени изменений жилого помещения образовавшихся в результате самовольной перепланировки (переустройства). Если они не значительны, то по нашему мнению, разумный срок должен находиться в пределах 1-2 недель. Если же изменения имеют более значительные последствия (например, снос несущей стены), то, соответственно, и срок должен быть более длительный, к примеру, 1-3 месяца.

В п.1 ч.5 ст.29 ЖК РФ содержится также норма, имеющая подобный противоречивый характер, а именно если самовольно переоборудованное жилое помещение не будет приведено в прежнее состояние в срок установленный органом, осуществляющим согласование, то суд по иску данного органа, в отношении собственника принимает решение о продаже жилого помещения с публичных торгов с выплатой ему вырученных денег, а в отношении нанимателя - о расторжении договора социального найма. То есть это данная статья ЖК РФ содержит в чистом виде один из видов принудительного прекращения права собственности. Как не трудно догадаться, из этого положения вытекает конфликт норм жилищного и гражданского законодательства, что, соответственно, неизбежно ведёт к проблемам применения на практике. Напомним, что перечень оснований принудительного прекращения права собственности закреплён в ст. 235 ГК РФ и носит исчерпывающий характер, что примечательно, подобного вида изъятия ГК РФ не содержит. Как известно, нормы гражданского законодательства в части решения вопросов, связанных с собственностью имеют приоритетное положение (хотя, в литературе можно встретить и другое мнение, в частности, А.А. Иванов рассматривал жилищное законодательство, как специальное по отношению к гражданскому и допускал за ним возможность содержать правила, изменяющие гражданско-правовое регулирование в сфере недвижимости[3]). Поэтому применение положения ч.5 ст.29 ЖК РФ будет являться едва ли допустимым.

Вопросы вызывает и п.2 ч.5 ст.29 ЖК РФ. А именно тот аспект, что в случае не устранения самовольной перепланировки, с нанимателем по договору социального найма жилого помещения в судебном порядке по иску компетентного органа расторгается данный договор, и всё бремя по устранению ложится на собственника жилого помещения. Вопросы о выселении граждан из жилых помещений, предоставленных по договорам социального найма, подробно регулируются положениями гл. 8 ЖК РФ. Но дело в том, что такого основания для выселения из жилого помещения (в т.ч. без предоставления другого жилого помещения), как не приведение такого жилого помещения в прежнее состояние после осуществления самовольного переустройства (перепланировки), там не содержится. Соответственно, возникает коллизийная ситуация, при которой, по сути, нанимателю не нужно нечего делать – ведь выселить его нельзя. Хотя, тут стоит оговориться, что обязанность осуществить реституционные действия у него всё же есть – она предусматривается п. 1.7.4. Постановления Госстроя России, в соответствии с которой наниматель, «допустивший самовольное переустройство жилого и подсобного помещений, переоборудование балконов и лоджий, переустановку либо установку дополнительного санитарно-технического и иного оборудования, обязан привести это помещение в прежнее состояние [5]. Кроме того, договором социального найма на нанимателя может быть возложена материальная ответственность за самовольное переустройство (перепланировку), и, соответственно, «выйти безнаказанно» у него не получится. Помимо этого в соответствии с ч.4 ст.29 ЖК РФ, по суду жилое помещение может сохранено в переустроенном, перепланированном положении, если при этом не будут

нарушаться права и законные интересы других лиц, либо это не создаст угрозу их жизни и здоровью.

Однако, выселить недобросовестного нанимателя, с учётом действующей редакции ЖК РФ, даже при нарушении требования, установленного ч.4 ст.29 ЖК, нельзя (возникает, как отмечалось выше, конфликт норм с гл.8). Поэтому, думается, что необходимо внести изменения в п.2 ч.5 ст.29 ЖК РФ, причём наиболее простой выход - убрать обязанность наймодателя по расторжению договора социального найма с нанимателем, а так же перенести обязанность осуществления ремонтных действий с собственника жилого помещения на нанимателя. Изменения в гл. 8 ЖК РФ не понадобятся, но при этом будет укреплена законность и восстановлена справедливость.

Таким образом, гл.4 ЖК РФ нуждается в дальнейшей доработке. Особенно законодателю необходимо уделить внимание ст.29 ЖК РФ, ибо из её положений возникает наибольшее число проблемных ситуаций, и она нуждается в пересмотре в существенной части.

Список использованных источников:

1 Буйнова Ю.В. Правовые проблемы переустройства (перепланировки) жилых помещений// Юрист, 2007, N 9// СПС «КонсультантПлюс».

2 Жилищный кодекс Российской Федерации от 29.12.2004 № 188-ФЗ (ред. от 28.12.2016) (с изм. и доп., вступ. в силу с 01.01.2017) // СПС КонсультантПлюс.

3 Иванов А.А. Вопросы недвижимости в новом жилищном кодексе РФ // Хозяйство и право. 2005. № 6. С. 8.

4 Камышанский В.П. Переустройство и перепланировка квартиры по новому Жилищному кодексу // Жилищное право. - 2006. - № 6. - С. 21-26.

5 Постановление Госстроя РФ от 27.09.2003 г. N 170 «Об утверждении Правил и норм технической эксплуатации жилищного фонда» (Зарегистрировано в Минюсте РФ 15.10.2003 №5176) // СПС КонсультантПлюс.

ТУЙІНДЕМЕ/RESUME

Лариса Владимировна Кудрявцева

Андрей Алексеевич Бобровский

**И.Т. Трубилин атындағы Кубань мемлекеттік аграрлық университеті,
Жоғары білім беру федералдық мемлекеттік бюджеттік білім беру мекемесі,**

Краснодар қ., Ресей Федерациясы

ТҰРҒЫН ҮЙ-ЖАЙЛАРДЫ ҚАЙТА ҚҰРУДЫҢ (ҚАЙТА ЖОСПАРЛАУДЫҢ) КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақала Ресей Федерациясындағы тұрғын үй саласындағы өзекті мәселелердің бірі – тұрғын үй-жайларды қайта құру мен қайта жоспарлауға арналған. Әсіресе, Ресей Федерациясы Тұрғын үй кодексінің нормаларына, тұрғын үй-жайларды өз беттерінше қайта жоспарлау мәселелеріне баса көңіл бөлінген. Авторлар тұрғын үй-жайларды қайта құру мен қайта жоспарлау ұғымының мазмұнын қарастыра отырып, және жүргізілген зерттеулер нәтижесінде қайта құрудың (қайта жоспарлау) негізгі проблемаларын бөліп көрсетеді. Атап айтқанда, жалдаушы тарапынан өз бетінше қайта жоспарлауды жоймаған жағдайда, тұрғын үй-жайды жалдаудың әлеуметтік келісімшартының бұзылуы және туындаған даулар бойынша сот шешімдері қарастырылған. Жалдаудың әлеуметтік келісімшартында ұсынылуы бойынша азаматтарды тұрғын үй-жайдан шығару туралы мәселелер көтеріледі.

Осыған байланысты, авторлар орын алып отырған кемшіліктерді жою мақсатында заңнаманы жетілдіру бойынша ұсыныстар жасайды.

Кілтті сөздер: тұрғын үй-жай, қайта құру, қайта жоспарлау, өз бетінше қайта құру, тұрғын тұрғын үй заңнамасы, қисынды мерзім, әлеуметтік тұрғын үйді жалға алу.

Kwdryavceva Larisa
Bobrovskiy Andrew
Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education “Kuban State Agrarian
University named after I.T. Trubilin”
ABOUT SOME PROBLEMS OF THE REORGANIZATION (RE-PLANNING) OF LIVING
QUARTERS

The article is sanctified to one of most issues of the day of housing sphere - resiting and reorganization of dwellings apartments in Russian Federation. The special attention is spared to the norms of the Housing code of Russian Federation, sanctified to the wilful resiting of dwellings apartments. Authors are examine maintenance of concepts of resiting and reorganization of dwellings apartments and taking into account undertaken a study the basic problems of reorganization (resiting) are distinguished. In particular, the problem of avoiding contract of the social hiring of dwelling apartment is examined in cases not removal of the wilful resiting and court decisions an employer on nascent спорам. Questions rise about eviction of citizens from the dwellings apartments given on the agreements of the social hiring. In this connection, worked out authors suggestion on perfection of legislation for the removal of existent blanks.

Keywords: living quarters, reconstruction, re-planning, unauthorized reorganization, housing legislation, reasonable term, social hiring of premises

List of references:

- 1 Bujnova YU.V. Pravovye problemy pereustrojstva (pereplanirovki) zhilyh pomeshchenij// YUrist, 2007, N 9// CPS «Konsul'tantPlyus».
- 2 ZHilishchnyj kodeks Rossijskoj Federacii ot 29.12.2004 № 188-FZ (red. ot 28.12.2016) (s izm. i dop., vstup. v silu s 01.01.2017) // CPS Konsul'tantPlyus.
- 3 Ivanov A.A. Voprosy nedvizhimosti v novom zhilishchnom kodekse RF // Hozyajstvo i pravo. 2005. № 6. S. 8.
- 4 Kamyshanskij V.P. Pereustrojstvo i pereplanirovka kvartiry po novomu ZHilishchnomu kodeksu // ZHilishchnoe pravo. - 2006. - № 6. - S. 21-26.
- 5 Postanovlenie Gosstroya RF ot 27.09.2003 g. N 170 «Ob utverzhdenii Pravil I norm tehničeskoj ekspluatatsii zhilishnogo fonda (Zaregistrovano v Miniyste RF 15.10.2003 N 5176) // CPS Konsul'tantPlyus

УДК 3442.4

Кусаинова Айман Кудайбергеновна
aiman_kusainova@mail.ru
Нурғалиев Бахыт Молдатьяевич
nbake@mail.ru
Уалиев Куатжан Серикказыевич
kuatu@mail.ru

Академия «Болашак», г. Караганда, Республика Казахстан

К ВОПРОСУ О РЕФОРМИРОВАНИИ КОНСТИТУЦИИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Модернизация Казахстана требует совершенствования политической системы, поскольку реформирование государственной системы управления приведет к повышению эффективности экономики и конкурентноспособности страны. В этой связи авторами статьи рассматриваются вопросы реформирования Конституции Республики Казахстан, предложенные Президентом Республики Казахстан. В частности, одним из аспектов реформирования является внесение изменений в пункт 1 статьи 26 Конституции Республики Казахстан, посвященный частной собственности. Анализ указанных положений позволил авторам статьи высказать обоснованную критику предложенного изменения пункта 2 статьи 26 о запрете в будущем возможности принятия законов и иных нормативных правовых актов, которые ограничивают или лишают права собственности на законно приобретенное имущество.

Ключевые слова: Конституция Республики Казахстан, Президент, реформы, право собственности, защита права собственности, Парламент, Мажилис.

Обсуждение важных для страны конституционных реформ, инициированных Президентом Республики Казахстан происходило и в вузах Караганды. Так, 25 января 2017 года на базе Академии «Болашак» состоялся научно-практический семинар, на котором обсуждались вопросы перераспределения полномочий между ветвями власти. Были высказаны мнения ученых, преподавателей, студентов.

Современному Казахстану предстоит важнейшая конституционная реформа, предложенная Президентом Нурсултаном Назарбаевым. Она играет ключевую роль в политическом становлении страны, т.к. изменения оказывают положительное воздействие на перспективное развитие казахстанской государственности. Модернизация Казахстана требует совершенствования политической системы и предложенные изменения будут этому способствовать. Реформирование государственной системы управления приведет к повышению эффективности экономики и конкурентоспособности страны.

За 25 лет независимости наша страна укрепила свои позиции на международной арене, сформирована стабильная обстановка внутри страны.

Предложенные Президентом реформы направлены на дальнейшую перспективу успешного развития Казахстана.

Несомненно, что реформирование политической системы, основанной на концепции «Сильный Президент - Авторитетный Парламент - Подотчетное Правительство» будет иметь положительный эффект в долгосрочной перспективе.

Одним из спорных вопросов является предложенная в Проекте поправка в п. 1 ст. 26 Конституции, которую предлагается изложить в следующей редакции: «Каждый может иметь в частной собственности любое законно приобретенное имущество».

Думается, что такое предложение о расширении субъектного состава говорит о том, что в Казахстане сложилась и необходимая нормативная правовая база, и, в первую очередь, правоприменительная практика, которая требует подобного нормативного конституционного изменения. Этого, на наш взгляд, требуют вызовы времени.

Еще одним доводом в пользу расширения субъектов права частной собственности является международное и зарубежное законодательство. Подобные нормы содержатся в ст. 17 Всеобщей декларации прав человека, принятой Генеральной Ассамблее ООН от 10 декабря 1948 г. «Каждый человек имеет право владеть имуществом как единолично, так и совместно с другими, а также никто не должен быть произвольно лишен своего имущества».

П. 2 ст. 26 Конституции: «Право собственности неприкосновенно. Собственность, в том числе право наследования, гарантируется законом. Не допускается принятие законов и иных правовых актов, ограничивающих или лишаящих права собственности на имущество, приобретенное законным путем, если иное не предусмотрено Конституцией».

Предложение о запрете в будущем возможности принятия законов и иных нормативных правовых актов, которые ограничивают или лишают права собственности на законно приобретенное имущество противоречит п. 2 ст. 6 Конституции: Субъекты и объекты собственности, объем и пределы осуществления собственниками своих прав, гарантии их защиты определяются законом.

Как и каким образом в дальнейшем предполагается регулировать правоотношения собственности? Как Конституция будет решать эти вопросы? Будут ли приниматься дальнейшие изменения в Конституцию для их регулирования?

Вопрос пределов и ограничений осуществления права собственности один из сложных вопросов, причем он специфичен для различных видов объектов права.

На данный момент уже существуют нормативные правовые акты, которые предусматривают возможности ограничение или прекращения права собственности на приобретенное имущество. Это Земельный кодекс, Закон о жилищных отношениях, Гражданский кодекс.

На наш взгляд, положения ст. 6 Конституции четко и лаконично позволяют регулировать в этом смысле правоотношения собственности.

Еще раз выскажем положительное мнение о предложенных конституционных изменениях, которые позволят усилить механизмы защиты права частной собственности, повысят роли Парламента и Мажилиса Парламента, перераспределят некоторые полномочия Президента Республики между Правительством и Парламентом, уточняют конституционные основы судебной системы и прокуратуры, совершенствуют правовые основы деятельности органов местного государственного управления и самоуправления, усиливают механизмы защиты основ конституционного строя.

Список использованных источников:

- 1 Мухамеджанов Э.Б. Конституционная реформа 2017 года в Казахстане (плюсы, минусы и предложения) // <https://www.zakon.kz/4842313-konstitucionnaja-reforma-2017-goda-v.html>
- 2 Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 г.
- 3 Юристы продолжают комментировать поправки в ст.26 Конституции РК // <https://www.zakon.kz/4843501-juristy-prodolzhat-kommentirovat.html>
- 4 Заключение НИИ частного права Каспийского Университета о новой редакции статьи 26 Конституции Республики Казахстан // <http://kaznews.kz/news/104279>
- 5 Н.Назарбаев подписал поправки в Конституцию РК // <https://www.zakon.kz/4848107-nazarbaev-podpisal-popravki-v.html>

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

**Айман Құдайбергеновна Құсайынова
Бақыт Молдатьяевич Нұрғалиев
Қуатжан Серикқазиевич Уәлиев
«Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ КОНСТИТУЦИЯСЫН
РЕФОРМАЛАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Қазақстанды жаңғырту саяси жүйені жетілдіруді талап етеді, өйткені басқарудың мемлекеттік жүйесіне реформа жасау, елдің бәскеге қабілеттілігі мен экономиканың тиімділігін арттыруға әкеледі. Осыған байланысты авторлар мақаласында Қазақстан Республикасының Президенті ұсынған, Қазақстан Республикасы Конституциясын реформалау мәселелерін қарастырады. Атап айтқанда, жеке меншік иелікке қатысты Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-тармағы 26-бабына өзгерістер енгізу бірден-бір реформалау аспектісі болып табылады. Аталған ережені талдау көрсеткеніндей мақала авторлары заңды түрде алынған мүліктерге жеке меншік құқынан айыратын немесе шектеу салатын, болашақта әр түрлі нормативтік құқықтық актлер мен заңдарды қабылдау мүмкіндігіне тыйым салу туралы 2-тармақтың 26-бабына сыни негізделген өзгертулер енгізуді ұсынған.

Кілтті сөздер: Қазақстан Республикасы Конституциясы, Президент, реформалар, жеке меншік құқы, жеке меншікті қорғау құқы, Парламент, Мәжіліс.

**Kussainova Aiman
Nurgaliyev Bakhyt
Ualiev Kuatshan**

**Akademy «Bolashak», Karaganda, Republic of Kazakhstan
TO THE QUESTION OF REFORMING THE CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF
KAZAKHSTAN**

Modernisation of Kazakhstan requires perfection of the political system, as reformation of state control system will result in the increase of efficiency of economy and конкурентноспособности of country. In this connection the authors of the article are examine the questions of reformation of Constitution of Republic of Kazakhstan, offer President Republics of Kazakhstan. In particular, one of aspects of reformation is making alteration in the point of a 1 article 26 Constitutions of Republic of Kazakhstan, sanctified to the peculiar. The analysis of the indicated positions allowed to the authors of the article to say of reasonable criticism of an offer change of point 2 articles 26 about prohibition in the future possibilities of passing an act and another normative legal acts that limit or disentitle property on the justly purchased property.

Key words: Constitution of the Republic of Kazakhstan, reforms, ownership, protection of property rights, Paralyment, Majilis.

List of references:

- 1 Mukhamedzhanov E.B. Constitutional reform of 2017 in Kazakhstan (pluses, minuses and proposals) // <https://www.zakon.kz/4842313-konstitucionnaja-reforma-2017-goda-v.html>
- 2 The Constitution of the Republic of Kazakhstan of August 30, 1995.
- 3 Lawyers continue to comment on amendments to Article 26 of the Constitution of the RK // <https://www.zakon.kz/4843501-juristy-prodolzhajut-kommentirovat.html>
- 4 Conclusion of the Institute of Private Law of the Caspian University on the new edition of Article 26 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan // <http://kaznews.kz/news/104279>
- 5 N.Nazarbayev signed amendments to the Constitution of the RK // <https://www.zakon.kz/4848107-nazarbaev-podpisal-popravki-v.html>

УДК. 349.9.01.

Арыстанбеков Марат Акъпович

Mr.marat1005@mail.ru

Академия «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ХОДЕ РАССЛЕДОВАНИЙ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

В статье возможности применения инновационной технологии раскрытия, расследования и предупреждения преступлений, основанные на понятиях компьютерной технологии. Компьютерные технологии расследования преступлений, включаемые в технологические процессы доказывания по различным категориям уголовных дел, позволяет унифицировать и совершенствовать этот процесс, повысить надежность системы доказательств, придать процессу доказывания быстроту и своевременность, тем самым оптимизировать процесс расследования. В настоящее время в криминалистике разрабатываются различные информационные криминалистические учения, направленные на детализацию применения компьютерных технологий в процессе расследования преступлений. Настоящее учение определяется как система научных положений и разрабатываемых на их основе технико-криминалистических средств, приемов, методов и рекомендаций по собиранию, исследованию и использованию компьютерной информации и средств ее обработки в целях раскрытия, расследования и предупреждения преступлений. Основу учения составляет совокупность знаний используемых криминалистикой и других юридических наук – уголовного права, уголовно-процессуального права, криминологии, судебной экспертизы и оперативно-розыскной деятельности. При этом должны соблюдаться конституционные нормы в отношении прав и свобод человека и гражданина, а также нормы уголовно-процессуального закона регулирующие собирание, проверку и оценку доказательств.

Ключевые слова: инновационная технология расследования преступлений, компьютерная технология, значимая компьютерная информация, типизация процесса раскрытия и расследования преступлений.

Решение задач борьбы с преступностью на современном этапе требует существенного совершенствования применения инновационных технологий в деятельности правоохранительных органов. Необходимость этого обуславливается рядом новых специфических обстоятельств, к которым относятся:

- возросший уровень профессионализма преступников, применение ими в своей преступной деятельности новейших технических достижений;
- увеличение уровня преступности, а следовательно и объемом нагрузки работников правоохранительных органов;
- определенная «уценка» и метаморфоза свидетельских показаний;

- необходимость повышения эффективности применения НТС в фиксации административных правонарушений, использовании полученных данных в качестве доказательств и в профилактической деятельности;

- необходимость совершенствования и модернизации имеющихся технических средств и информационных каналов, изучение зарубежного передового опыта в данной области[1].

Компьютерные технологии расследования преступлений, включаемые в технологические процессы доказывания по различным категориям уголовных дел, позволяет унифицировать и совершенствовать этот процесс, повысить надежность системы доказательств, придать процессу доказывания быстроту и своевременность, тем самым оптимизировать процесс расследования.

Научные исследования в этой области и в частности в криминалистике свидетельствуют о значительном интересе к проблемам использования инновационных технологий при производстве расследования, что вызвано появлением новых возможностей –автоматизации системы уголовной регистрации, совершенствования методики расследования отдельных видов преступлений путем облегчения изучения доказательств, обеспечения автоматизации проведения следственных действий некоторых видов экспертиз.

В настоящее время в криминалистике разрабатываются различные информационные криминалистические учения, направленные на детализацию применения компьютерных технологий в процессе расследования преступлений.

Одним из них является частное криминалистическое учение о компьютерной информации и средствах ее обработки под условным названием «криминалистическое компьютероведение»[2].

Настоящее учение определяется как система научных положений и разрабатываемых на их основе технико-криминалистических средств, приемов, методов и рекомендаций по сборанию, исследованию и использованию компьютерной информации и средств ее обработки в целях раскрытия, расследования и предупреждения преступлений.

Основу учения составляет совокупность знаний используемых криминалистикой и других юридических наук – уголовного права, уголовно-процессуального права, криминологии, судебной экспертизы и оперативно-розыскной деятельности.

Здесь следует отметить, что применение компьютерных технологий в криминалистике должны отвечать требованиям допустимости, к которым относятся: законность, обоснованность, эффективность, экономичность, безопасность лиц, производящих расследование и их научная новизна. При этом должны соблюдаться конституционные нормы в отношении права свобод человека и гражданина, а также нормы уголовно-процессуального закона регулирующие сбор, проверку и оценку доказательств.

В то же время существует ряд причин влияющих на эффективность использования инновационных технологий в деятельности правоохранительных органов:

- отсутствие должного внимания к вопросам модернизации служб ОВД техническими средствами;

- недостаточное финансирование данной сферы;

- отсутствие специалистов;

- боязнь и проблематичность использования новых технологий;

- недоверие к техническим средствам;

- слабая нормативная база и отсутствие системного подхода к вопросам инновационной модернизации [3].

Компьютеризация процесса расследования предполагает его автоматизацию непосредственно связанной с системой сбора, хранения, обработки и выдачи информации. Значимая компьютерная информация может быть дистанционно обнаружена и зафиксирована посредством соответствующих радиоэлектронных или иных специальных программно-технических средств.

Запечатлевается не только сама компьютерная информация, но и информация о путях, способах ее получения как необходимое условие признания ее допустимости по делу.

Основными объектами, на которых отображаются и воспринимаются электронно-цифровые следы, являются: файлы; компьютерные программы; базы данных; электронные сообщения; электронный документ; электронная страница или сайт в компьютерной сети.

Типичными материальными носителями электронно-цифровых следов являются машинные носители информации, интегральные микросхемы, микроконтроллеры, пластиковые карты и иные комбинированные документы, периферийные устройства.

Таким образом, доказательственная компьютерная информация представляет собой электронно-цифровой след, который находится в электронной форме и зафиксирован на материальном носителе либо передается по каналам связи посредством электромагнитных сигналов [4].

Помимо этого, компьютерные технологии помимо уяснения следовой картины преступления могут быть применены: для описания исходной информации по преступлению; для составления плана и алгоритма решения задачи в стандартной следственной ситуации. Но если же следственная ситуация нестандартна и ее решение требует творческого мыслительного процесса, то применение электронно-вычислительных возможностей утрачивает свою эффективность. Расследовать индивидуализированное происшествие или преступную деятельность посредством стандартизированных компьютерных программ невозможно. В данном случае они носят только вспомогательный характер [5].

Таким образом, общей методологией применения компьютерных технологий в процессе раскрытия и расследования преступлений, предполагается основанная на концепции информационных технологий типизация процесса раскрытия и расследования преступлений путем формирования комплекса прикладных методов и средств инновационных технологий.

Список использованных источников:

1 Указ Президента РК «О Концепции информационной безопасности РК» от 10 октября 2006 г. № 199

2 Левченко О.В., Кутузов В.И. К вопросу о формировании инновационной технологии расследования преступлений. Вестник ОГУ N3 (122). Оренбург. 2011. С.70-71.

3 Особенности использования научно-технических средств в уголовно-процессуальной и административной деятельности ОВД, перспективы их развития и внедрения (методические рекомендации) — Караганда: Карагандинская Академия МВД РК, 2012. <http://refleader.ru/poljgejgejgeujg.html>

4 Яковенко И.Н. Современное состояние и перспективы использования информационных технологий в раскрытии и расследовании преступлений: Дис. ... канд. юрид. наук. - М., 2005. — С.32.

5 Зеленский В. Д. Следственная ситуация и организация отдельного расследования //Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. Калининград. 2014. Вып. 9. С. 89-93.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Марат Акытович Арыстанбеков

«Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

ҚЫЛМЫСТАРДЫ ТЕРГЕУ БАРЫСЫНДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ

Мақалада компьютерлік технологияның негізгі түсініктері, қылымыстардың алдын алу және тергеу, қылымыстарды ашу барысында инновациялық технологияларды қолдану мүмкіндіктері қарастырылған. Қылмыстарды тергеудің компьютерлік технологияларна: дәлелдеу жүйесі сенімділігін арттыратын, үдерісті жетілдіріп әрі бірегейлендіруге мүмкіндік беретін, дәлелдеу үдерісін жеделдететін және мерзімінде жүзеге асыратын, жалпы тергеу үдерісінің тиімділігін арттыратын әр түрлі санаттағы қылмыстық істерді дәлелдеудің технологиялық үдерісі жатады. Қазіргі таңда криминалистикада компьютерлік технологияларды қолдану арқылы қылмысты тергеу үдерісінде егжей-тегжейлі тексеруге бағытталған әр түрлі ақпараттық криминалистикалық ілімдер жасалуда. Аталған ілімдер негізі – техникалық-криминалистикалық құралдар мен компьютерлік ақпараттарды пайдалану және зерттеу, әдістер мен тәсілдер, қылмыстың алдын алу, тергеу және ашу мақсатында ақпараттарды өңдеу және ұсыныстарды жинақтаудың ғылыми ережелері жүйесі ретінде анықталады.

Ілімнің негізін криминалистикада қолданылатын білімдер және қылмыстық құқықтың басқа да заң ғылымдары, қылмыстық-процессуальдық құқық, криминология, сот сараптамасы және жедел-іздігіру іс-әрекеттер жиынтығы құрайды.

Бұл жағдайда азаматтар мен адамдардың құқықтары мен бостандықтарына қатысты конституциялық нормалар, сонымен қатар жиынды, тексеруді және дәлелдемелерді бағалауды реттейтін қылмыстық-процессуальдық заң нормалары міндетті түрде сақталуы керек.

Кілтті сөздер: инновациялық технология, қылмыстарды тергеу, компьютерлік технология, маңызды компьютерлік ақпарат, типтеу процесі, қылмыстарды ашу және тергеу.

Marat Arystanbekov

Akademy «Bolashak», Karaganda, Republic of Kazakhstan

THE USE OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE COURSE OF CRIMINAL INVESTIGATIONS.

In article possibilities of application of innovative technologies of disclosure of RAS-repetition and prevention based on the concepts of computer technology. Computer technology crime investigation included the processes of proof in different categories of criminal cases, allows to unify and improve the process, improve the reliability of the proof system to make the process of proving the speed and timeliness, the sa-MYM to optimize the process of investigation. Currently in forensic science developed various information forensic exercise aimed at detailing the application of computer technologies in the process of crime investigation. Real teaching is defined as a system of scientific statements and developed on the basis of their technical and forensic tools, techniques, methods and recommendations for collection, study and use of computer information and its processing for the purposes of detection, investigation and prevention of crimes. The basis of the teachings is a body of knowledge used by forensic science and other juridical Sciences – criminal law, criminal procedural law, criminology, forensic and investigative activities. It must respect the constitutional norms concerning the rights and freedoms of man and citizen, and the norms of criminal-procedural law governing the collection, verification and evaluation of evidence.

Keywords: innovation technology of crime investigation, computer technology, relevant computer information, typification of the process of disclosure and investigation of crimes.

List of references:

- 1 The presidential decree "On the concept of information security of Kazakhstan" of 10 October 2006 No. 199.
- 2 Levchenko O. V., Kutuzov V. I. on the formation of innovation technology of crime investigation. Vestnik OGU N3 (122). Orenburg. 2011. P. 70-71.
- 3 Features of using scientific-technical means in criminal procedure and administrative activities of ATS, the prospects of their development and implementation (guidelines) — Karaganda: Karaganda Academy of MIA of RK, 2012. <http://refleader.ru/poljgejgejgeujg.html>
- 4 Yakovenko I. N. Modern state and prospects of using information technologies in the detection and investigation of crimes: Dis. kand. the faculty of law. Sciences. - M., 2005. – P 32.
- 5 Zelensky V. D. Investigation situation and the organization of a separate investigation //Vestnik of the Baltic Federal University. Kant. Kaliningrad. 2014. Vol. 9. P. 89-93.

UDK 347.1

Nukushceva Aigul

akuka007@mail.ru

Academy of «Bolashak», Karaganda, Republic of Kazakhstan

«FOREIGN ELEMENT», AS A SPECIFIC FEATURE OF THE SUBJECT OF PRIVATE INTERNATIONAL LAW

The article is sanctified to the problems of determination of maintenance of the article of international частного of right, as to present tense the universally recognized definition of the concept examined by an author is absent in legal literature. In this connection an author is examine the article of international частного of right from position narrow and wide approaches. The analysis of existent points of view is conducted concerning inherent to the article of international частного of right for specific signs and their specific classification over is brought. As a result an author comes to the conclusion that of the most essential signs, qualificatory the article of the examined concept, that he is

burdened by the presence of foreign element comes forward one, as an obligatory condition of existence of privately-legal relations of two and more than states.

Keywords: the International private law, foreign state, article of research, signs, maintenance of terms, foreign element.

The issue of defining the subject of private international law (hereinafter PIL) is paid attention both by domestic and foreign researchers. However, there is currently no established definition of the subject of private international law. "... the subject of PIL still causes fierce controversy. There is almost no one term in PIL, which would be completely definitive and would not be discussed" [1, 352].

In determining the concept of the subject of private international law, scientists identify two main features: 1) the international law nature of relations; 2) private law (civil legal nature of the relation) [1, 353; 2, 9], while indicating the simultaneity of the presence of these two attributes of the relation.

So, according to the first feature, G.K. Dmitrieva writes that "international" means relations that are in one way or another connected with the legal systems of different states. About such international private-legal relations there is a speech in the international private law. It can also be called "cross-border relations". Proceeding from this, he formulates the subject of IPP "as private international relations of an international character, or international private law relations" [2, 10]. Proceeding from this, she formulates the subject of PIL "as private international relations of an international character, or international private law relations" [2, 10].

As for the second characteristic, private-law relations are characterized as property and personal non-property relations based on equality and mutual independence of subjects (citizens and legal entities). The state can enter into private law relations of an international character, but these cases are extremely rare for private international law. "In the overwhelming majority of cases, citizens or legal entities of various states act as subjects of private international law" [3, 15].

The scope of regulation of private international law includes civil and legal capacity of foreign individuals and legal entities; Property relations with the participation of foreign individuals and legal entities; Relations arising from foreign economic contracts; Relations on the use of the results of intellectual property of foreign individuals and legal entities; Hereditary relations with respect to property located abroad; Marriages of Kazakh citizens with foreigners; Employment of Kazakh citizens abroad, etc. As we can see, these are relations that are regulated in each state by their own forms of various branches of private law.

There are two different approaches to the definition of private international law: broad and narrow.

Traditionally, the IPP is widely understood, according to which it includes family law, labor law, the civil process and international commercial arbitration.

In the opinion of M.K. Suleimenov, "with regard to family and labor law, historically, they came out of the civil law in many countries and are now a part of civil law. At present, it is necessary, after the purification of these branches from the ideological and administrative-command stratifications of the era of developed socialism, to return them to the fold of civil law. These ideas break their way into legislation and convincingly argue in the legal literature" [4, 349].

On this issue G.K. Dmitrieva committed rightly notes: "... it should be noted that the family-marriage and labor relations are based on property and personal non-property relations related to them. They belong to the same type of relations that are regulated by the norms of civil law, and by their nature are private-legal From the considered positions, one should approach the issue of classifying family-marriage and labor relations in the subject of private international law. To the extent that they have a private legal nature and at the same time go beyond the borders of one state, they constitute the subject of private international law" [2, 10].

It should be agreed with the position of L.A. Lunts, according to which "international private law as a branch of law and jurisprudence is a field of relations of civil law in the broad sense of the word, arising in international life" [5, 21].

In addition to the two above-mentioned features, this relationship has another very important feature, the so-called "foreign element", which in its general form boils down to the following: the subject of this legal relationship is a foreigner (a foreign physical or legal person) or that the object of

the relationship is a thing (movable or immovable), located abroad, or that the event, the action - a legal fact - have come abroad. As a result, the distribution of "foreign elements" by groups is accepted in the literature on PIL: "foreign element" on the side of the subject; "Foreign element" on the side of the object; "Foreign element", characterizing the onset of a legal fact [1, 360; 6, 20-24; 7, 11; 2, 12; 8, 14].

However, according to L.P. Anufrieva "the mere fact that we are talking about a foreign citizen or about the location of a thing abroad or about an event or fact that happened abroad is still not enough for the regulation to be carried out by the means of PIL, and not by any other branch of law". In her opinion, it is necessary "the main attribute - quality, which must satisfy the public attitude falling under the influence of private international law; the manifestation of the legal relationship of this public relation with the rule of law of two or more states" [9, 61-62]. In our opinion, this feature most accurately reflects the peculiarity of the subject of PIL.

In the end, the following conclusions can be drawn:

First, private international law regulates international private law relations in the broad sense of the word (international civil law, international family law, international labor law, international civil procedure and international commercial arbitration).

Secondly, private-law relations take on an international character when they are complicated by the so-called "foreign element", which in general terms boils down to the following: a foreigner (a foreign natural or legal person) acts as the subject of this legal relationship, or that the object of the relationship is a thing (movable or immovable), located abroad, or event, action (legal fact) occurred abroad.

Thirdly, in addition to all the above-mentioned characteristics of these relations, another very important feature is that private-law relations complicated by a foreign element must be linked by legal connection with the legal order of two or more states.

Fourthly, the subject of private international law is private law relations, complicated by a foreign element and linked by a legal link with the rule of law of two or more states.

Fourthly, the subject of private international law is private law relations, complicated by a foreign element and linked by a legal link with the rule of law of two or more states.

So, the subject of private international law are private law relations, complicated by a foreign element and connected by legal connection with the law and order of two or more states.

List of references:

1 Civil law. Tom III. Textbook for institutions (academic course) /of higher learning of M.K. Suleimenov, Y.G. Basin. it is Almati, 2004.

2 International private law: Textbook Boulevard, 2004.

3 Boguslavski M.M. International private law: Textbook. it is a 3th publ., M.? 2000.

4 Suleimenov M.K. An international private law is in the system of right. //International public and private law: problems and prospects. Liber amicorum in honour a professor L.N. Galenskoï, publishing House of faculty of law of Peterburg 2007.

5 Lunz L.A. Course of international частного of right : In 3 т. - М., 2002.

6 Mengliev Shc.M. International private law. Part 1 is Dushanbe, 2002

7 Bendevxii Troyan the International private law: Textbook / Translation from Macedonian S.Y. Klein / M.: Statute, 2005.

8 Skaridov A.S. International private law: Studies. manual. a 3th publ. is СПб., 2000.

9 Anufrieva L.P. International private law: In 3 т. Tom 1. General part: Textbook. - М.: publishing House BECK, 2002.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Айгуль Ашимовна Нукушева
«Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы
«ШЕТЕЛ ЭЛЕМЕНТІ», ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЖЕКЕ ҚҰҚЫҒЫ
НЫСАНЫНЫҢ ӨЗГЕШЕЛІГІ РЕТІНДЕ

Мақала қазіргі таңда заң әдебиеттерінде, автор қарастырып отырған түсініктің жалпыға ортақ мойындалған анықтамасының жоқ екендігі ескеріліп, халықаралық жеке құқық нысанының мазмұнын анықтау проблемаларына арналған. Осыған байланысты автор, халықаралық жеке құқық нысанын кең және тар позицияда алып қарастырады. Халықаралық жеке құқық нысанының өзгешелік белгілеріне тән көзқарастарға талдау жасалады және олардың түрлерге жүйеленуі келтіріледі.

Нәтижесінде, автор қарастырылып отырған түсініктің нысанын анықтайтын маңызды белгілердің бірі ретінде екі немесе одан да көп мемлекеттер қатынасында жеке меншік құқықтың өмір сүруінің шарты ретінде шетелдік элементтің қатысуы міндетті деген қорытындыға келеді.

Кілтті сөздер: халықаралық жеке құқық, шетелдік мемлекет, зерттеу нысаны, белгілері, мазмұны, терминдер, шетелдік элемент.

Нукушева Айгуль Ашимовна
Академия «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан
«ИНОСТРАННЫЙ ЭЛЕМЕНТ», КАК СПЕЦИФИЧЕСКИЙ ПРИЗНАК ПРЕДМЕТА
МЕЖДУНАРОДНОГО ЧАСТНОГО ПРАВА

Статья посвящена проблемам определения содержания предмета международного частного права, поскольку до настоящего времени в юридической литературе отсутствует общепризнанная дефиниция рассматриваемого автором понятия. В этой связи автором рассматривается предмет международного частного права с позиции узкого и широкого подходов. Проводится анализ существующих точек зрения по поводу присущих предмету международного частного права специфических признаков и приводится их видовая классификация. В результате автор приходит к выводу о том, что одним из наиболее важных признаков, определяющих предмет рассматриваемого понятия, выступает то, что он отягощен наличием иностранного элемента, как обязательного условия существования частно-правовых отношений двух и более государств.

Ключевые слова: Международное частное право, иностранное государство, предмет исследования, признаки, содержание терминов, иностранный элемент.

Список использованных источников:

- 1 Гражданское право. Том III. Учебник для вузов (академический курс) /Отв. ред. М.К. Сулейменов, Ю.Г. Басин. – Алматы, 2004.
- 2 Международное частное право: Учебник /Отв. ред. Г.К. Дмитриева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004.
- 3 Богуславский М.М. Международное частное право: Учебник. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2000.
- 4 Сулейменов М.К. Международное частное право в системе права. //Международное публичное и частное право: проблемы и перспективы. Liber amicorum в честь профессора Л.Н. Галенской / Под ред. С.В. Бахина. СПб.: Издательский Дом С.-Петербур. гос. ун-та, Издательство юридического факультета С.-Петербур. гос. ун-та, 2007.
- 5 Лунц Л.А. Курс международного частного права: В 3 т. – М.: Спарк, 2002.
- 6 Менглиев Ш.М. Международное частное право. Часть 1 – Душанбе, «Деваштич» 2002
- 7 Бендевский Троян Международное частное право: Учебник / Перевод с македонского С.Ю. Клейн /Отв. ред. Е.А. Суханов. – М.: Статут, 2005.
- 8 Скаридов А.С. Международное частное право: Учеб. пособие. 3-е изд. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2000.
- 9 Ануфриева Л.П. Международное частное право: В 3-х т. Том 1. Общая часть: Учебник. – М.: Издательство БЕК, 2002.

Ау Татьяна Ивановна

tansher25@yandex.ru

Нурпеисова Алма Кабикешовна

almanur@mail.ru

Балгимбеков Даурен Укибаевич

balgimbekovdy@mail.ru

Карагандинский экономический университет «Казпотребсоюза»

Турлаев Андрей Викторович

turlaev_a@mail.ru

Карагандинский государственный университет имени академика Е.А. Букетова

Кабжанов Акылбек Тайбулатович

tengrianec_9192@mail.ru

Академия «Болашак», г. Караганда, Республика Казахстан

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ПРАВООЗАЩИТНЫЕ МЕХАНИЗМЫ В СФЕРЕ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ТОРГОВЛИ ЛЮДЬМИ

В статье рассматриваются вопросы, посвященные системному подходу к предупреждению торговли людьми. Рассматриваются политико-правовые акты, закрепляющие основные направления противодействия торговли людьми, а также основные правовые акты, находящиеся в основе законодательного закрепления профилактики трафика людей. Современная ситуация в Казахстане предполагает необходимость системного подхода к предупреждению торговли людьми, посредством осуществления мероприятий комплексного характера включающих в себя юридические, организационные и иные меры, направленные на предупреждение этого преступления. В статье используются статистические данные, сведения озвученные в ходе докладов и выступлений международных экспертов, представителей государственных органов и неправительственных организаций, информация представленная на официальных сайтах, а также национальные и международные стандарты в сфере предупреждения торговли людьми. Авторы отмечают планомерный характер в деле борьбы с торговлей людьми и предлагают приоритетные направления, которые должны оказать существенное воздействие на улучшение ситуации в Казахстане.

Ключевые слова: торговля людьми, международные стандарты, национальный правозащитный механизм, нормативные правовые акты.

Казахстан ратифицировал и присоединился к достаточно большому количеству международных актов и конвенций, которые составили международно-правовую базу для развития национального законодательства и гармонизации правовой системы Казахстана с международными стандартами в сфере борьбы с торговлей людьми. При этом необходимо отметить значительный прогресс в решении проблемы торговли людьми в Республике Казахстан. Одним из показателей этого является разработка и принятие нового уголовного и административного законодательства (Уголовный кодекс РК от 3 июля 2014 года, Кодекс РК об административных правонарушениях от 5 июля 2014 года).

- Осуществляется активная работа Межведомственной комиссии при Правительстве по вопросам борьбы с незаконным вывозом, ввозом и торговлей людьми (Утверждена постановлением Правительства от 26 сентября 2003 года).

- Разработан и утвержден План мероприятий Правительства Республики Казахстан по профилактике, предотвращению и борьбе с преступлениями, связанными с торговлей людьми на 2015-2017 годы (Утвержден Постановлением правительства от 28 января 2015 года).

- Специальный доклад, подготовленный Комиссией по правам человека при Президенте Республики, при технической поддержке Фонда Развития Международной организации по миграции, содержащий важнейшие рекомендаций направленных на дальнейшее совершенствование норм в сфере соблюдения прав и свобод пострадавших от торговли людьми в Республике Казахстан. (Презентация этого доклада была осуществлена при участии

руководителей центральных государственных органов, представителей всех ветвей государственной власти, ученых-правоведов, руководителей международных организаций и дипломатических представительств 3 сентября 2015 года).

- В настоящее время разработан Стандарт оказания специальных социальных услуг для жертв торговли людьми. (Утвержден приказом И.О. Министра здравоохранения и социального развития от 24 февраля 2016 года).

Эти и другие документы, основанные на международных стандартах, составляют правовую базу противодействия торговле людьми в настоящее время в Казахстане. При этом необходимо отметить работу Межведомственной комиссии при Правительстве по вопросам противодействия эксплуатации детского труда. В рамках Информационной кампании МВД, Международная организация по миграции и партнерскими неправительственными организациями во всех регионах республики планируется проведение ряда мероприятий: информирование общественности о торговле людьми, включая наилучших формах детского труда, круглые столы, конференции, конкурсы, дискуссии и встречи с участием представителей государственных органов, неправительственных общественных организаций и СМИ [1]. Все эти мероприятия свидетельствуют о комплексном подходе к борьбе и профилактике торговли людьми в Казахстане и выработке системного подхода в этой сфере.

В настоящее время особенное внимание уделяется растущей проблеме внутренней торговли людьми. Внутренняя торговля людьми, согласно данным Международной организации по миграции, на сегодняшний день уже составляет около 40% от всех жертв торговли людьми, которые были выявлены и которые получили помощь в рамках программ Международной организации по миграции. При этом Казахстан все еще остается страной происхождения жертв торговли людьми, которых вывозят в другие страны. Статистика Международной организации по миграции по Республике Казахстан также показывает, что количество выявленных женщин и девочек превышает количество выявленных мужчин и мальчиков на 20%, однако уровень торговли людьми с целью трудовой эксплуатации в последние годы превышает уровень торговли людьми с целью сексуальной эксплуатации. Важным является и тот факт, что каждая седьмая жертва торговли людьми являлась несовершеннолетней. (Сведения из специального доклада «Актуальные проблемы защиты прав человека в сфере противодействия торговле людьми в Республике Казахстан» представленного Комиссией по правам человека при Президенте Республики Казахстан 26 августа 2015 года).

Необходимо отметить, что предупреждение торговли людьми это профилактические меры, осуществляемые как государственными институтами, так и институтами гражданского общества по повышению осведомленности о рисках, связанных с торговлей людьми и их незаконной эксплуатацией. К предупреждению торговли людьми следует относить организационно-правовые мероприятия направленные на совершенствования Казахстанского законодательства в сфере противодействия торговле людьми. Вторым ключевым компонентом в торговле людьми следует признать осуществление помощи и защиты жертв торговли людьми и обеспечение жертвам дальнейшей безопасной жизни [2]. Таким образом, следует признать, что в Казахстане разработана и осуществляется разноплановая программа по осуществлению защиты и обеспечения прав жертв торговли людьми. При этом следует отметить планомерный характер работы по противодействию торговле людьми в Казахстане.

В 2015 году принят План мероприятий Правительства Республики Казахстан по профилактике, предотвращению и борьбе с преступлениями, связанными с торговлей людьми на 2015 – 2017 годы. (План мероприятий был принят в целях обеспечения и координации работы по профилактике, предотвращению и борьбе с преступлениями, связанными с торговлей людьми, а также во исполнение решения Совета глав государств СНГ «О Программе сотрудничества государств-участников Содружества Независимых Государств в борьбе с торговлей людьми на 2014 - 2018 годы») [3]. По нашему мнению из всего перечня мероприятий можно выделить приоритетные направления, которые призваны обеспечить существенное продвижение Казахстана в деле противодействия в торговле людьми. К таким мероприятиям относятся:

1) Мероприятия определенные Программой сотрудничества государств - участников СНГ в борьбе с торговлей людьми на 2014-2018 годы. (Программа утверждена Решением Совета Глав государств 25 октября 2013 года).

- Рассмотрение целесообразности присоединения Республики Казахстан к Конвенции Совета Европы о противодействии торговле людьми от 16 мая 2005 года.

- Разработка вопроса о целесообразности присоединения Республики Казахстан к Конвенции Совета Европы о защите детей от эксплуатации и надругательств сексуального характера (25 октября 2007 года).

- Выработка предложений по вопросу присоединения Республики Казахстан к Соглашению о сотрудничестве государств - участников СНГ в борьбе с торговлей людьми, органами и тканями человека (25 ноября 2005 года).

- Осуществление государственной финансовой и организационной помощи, в том числе в рамках государственного социального заказа, некоммерческим (неправительственным) общественным организациям, реально оказывающим повседневную помощь жертвам торговли людьми, принятие мер по совершенствованию практики оказания такой помощи.

- Продолжение работы дипломатических представительств и консульских учреждений по взаимодействию и обмену опытом с зарубежными странами по выявлению и оказанию своевременной и надлежащей помощи оказавшихся за рубежом жертвам торговли людьми, обеспечению их безопасности, прав, свобод и законных интересов, скорейшему возвращению в свою страну [3].

2) Мероприятия, запланированные в соответствии с рекомендациями Специального докладчика ООН по вопросу современных форм рабства, включая его причины и следствия, Г.Шахинян, (данные по итогам визитов в Республику Казахстан в 2012 и 2014 годах):

- Выработка предложений по вопросу о целесообразности присоединения Республики Казахстан к Конвенции МОТ № 97 (О трудящихся-мигрантах) и Конвенции МОТ № 189 (О достойном труде домашних работников).

- Проработка на законодательном уровне вопроса о возмещении вреда, причиненного потерпевшим от преступлений, связанных с торговлей людьми.

- Осуществление контроля над своевременностью и законностью рассмотрения обращений жертв торговли людьми, а также соблюдением оснований и порядка выполнения процедур добровольного и безопасного их направления в государства происхождения либо иного законного решения вопроса о месте, сроках и условиях пребывания таких лиц [3].

Таким образом, национальные правозащитные механизмы - это система, состоящая из международных стандартов, нормативных правовых актов, а также государственных органов и НПО, осуществляющих сотрудничество в сфере противодействия торговле людьми. Системное воздействие на торговлю людьми, посредством реализации вышеуказанных приоритетных направлений должно позитивно повлиять на ситуацию с торговлей людьми в Республике Казахстан.

Список использованных источников:

1 Об образовании Межведомственной комиссии по вопросам борьбы с незаконным вывозом, ввозом и торговлей людьми [Электронный ресурс]<http://adilet.zan.kz>(дата обращения: 19.05.2017).

2 Специальный доклад актуальные проблемы защиты прав человека в сфере противодействия торговле людьми в Республике Казахстан. Комиссия по правам человека при Президенте Республики Казахстан [Электронный ресурс][https://www.mzsr.gov.kz/...](https://www.mzsr.gov.kz/) (дата обращения: 20.05.2017).

3 План мероприятий Правительства Республики Казахстан по профилактике, предотвращению и борьбе с преступлениями, связанными с торговлей людьми на 2015 – 2017 годы.[Электронный ресурс]<http://www.adilet.gov.ru/node> (дата обращения: 21.05.2017).

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Татьяна Ивановна Ау
Алма Кабикешовна Нурпеисова
Даурен Укибаевич Балгимбеков
«ҚазТұтынуОдағы» Қарағанды экономикалық университеті
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы
Андрей Викторович Турлаев
Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
Ақылбек Тайбулатович Кабжанов
«Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы
АДАМДАРДЫ САУДАҒА САЛУҒА ҚАРСЫ ӘРЕКЕТ ЕТУ
САЛАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ТЕТІКТЕРІ

Бұл мақалада адамдарды саудаға салуды жүйелік тәсілде алдын алу мәселелері қаралады. Адамдарды саудаға салуға қарсы әрекет етудің негізгі бағыттарын бекітетін саяси-құқықтық актілер, сондай-ақ адамдардың трафигін заңды түрде көздейтін, негізгі құқықтық актілер қарастырылады. Қазіргі Қазақстандағы жағдай адамдарды саудаға салудың алдын алудың жүйелі түрде, өз ішінде ұйымдастырушылық және өзге де шараларды қамтитын кешенді сипаттағы іс-шараларды жүзеге асыру арқылы атқаруын қажет етеді.

Осы мақалада халықаралық сарапшылардың, мемлекеттік, органдарының және үкіметтік емес ұйымдар өкілдерінің баяндамалары мен сөйлеген сөздері барысында айтылған баптардағы статистикалық деректер, мәліметтер, сондай-ақ ресми сайттарда ұсынылған ақпараттар, адамдарды саудаға салудың алдын алу саласындағы ұлттық және халықаралық стандарттар пайдаланылады. Авторлар адамды саудаға салу күресінің жоспарлы сипатын атап өтеді және Қазақстандағы жағдайдың жақсаруына елеулі ықпал ететін басымдық бағыттарын ұсынды.

Кілтті сөздер: адамды саудаға салу, халықаралық стандарттар, ұлттық адам құқықтарын қорғау тетігі, нормативтік құқықтық актілер.

Au Tatyana
Nurpeisova Alma
Balgimbayov Dauren
Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz
Turleyev Andrey
Karagandy State University named after academician Ye.A. Buketov, Karaganda,
Republic of Kazakhstan
Kabzhanov Akylbek
Academy of «Bolashak», Karaganda, Republic of Kazakhstan
NATIONAL HUMAN RIGHTS MECHANISMS IN THE SPHERE OF COUNTERING
TRAFFICKING IN HUMAN BEINGS

The article deals with issues related to a systematic approach to preventing trafficking in persons. Political and legal acts that fix the main directions of combating human trafficking, as well as the basic legal acts that underlie the legislative enforcement of the prevention of human traffic, are considered. The current situation in Kazakhstan implies the need for a systematic approach to preventing trafficking in human beings, through the implementation of complex measures that include legal, organizational and other measures aimed at preventing this crime. The article uses statistical data, information provided in the reports and speeches of international experts, representatives of state bodies and non-governmental organizations, information provided on official websites, as well as national and international standards in the field of preventing trafficking in persons. The authors note the planned character in the fight against trafficking in human beings and suggest priority areas that should have a significant impact on improving the situation in Kazakhstan.

Keywords: human trafficking, international standards, national human rights mechanism, normative legal acts.

List of references:

1 On the formation of the Interdepartmental Commission on Combating Illegal Export, Import and Trafficking in Persons [Electronic resource] <http://adilet.zan.kz> (date accessed: 19.05.2017).

2 Special report on the current problems of human rights protection in the field of combating human trafficking in the Republic of Kazakhstan. Commission on Human Rights under the President of the Republic of Kazakhstan [Electronic resource] https://www.mzsr.gov.kz/.../20150817193327_specdoklad_kpch-2014rus (date accessed: 20.05.2017).

3 Plan of measures of the Government of the Republic of Kazakhstan for the prevention, prevention and combating of crimes related to human trafficking for 2015 - 2017. [Electronic resource] <http://adilet.zan.kz> (date accessed: 21.05.2017).

UDC343.4

Au Tatyana
tansher25@yandex.ru
Nurpeisova Alma
almanurp@mail.ru
Balgimbekov Dauren
balgimbekovdy@mail.ru
Karaganda Economic University of Kazpotrebsouz
KabzhanovAkylbek
tengrianec_9192@mail.ru
«Bolashak» Academy Karaganda, the Republic of Kazakhstan

CRIMINALIST PREVENTION OF ORGANIZED FORMS OF MEDIATION IN THE SPHERE OF CRIMINAL «SEX BUSINESS»

The article deals with some questions of criminalistic prevention of organized forms of mediation in the sphere of criminal "sex business". The peculiarities of forensic methods of investigative warning are that they organically enter the methods and methods of the investigation by their specific tactical and methodological essence. At the same time, the method of investigation actually determines the scope and nature of their forensic characteristics and the developing investigative situations of a preventive nature. On the other hand, they have a specific orientation, have a significant tactical and methodological originality. These circumstances in a certain way unify the techniques and methods of preventive activities into a special set of tactical techniques and methods of investigation. It is also important to note that the reduction of the phenomenon under consideration can be achieved only if all interested forces of society are directed to overcome prostitution and its exploitation.

Keywords: human trafficking, human exploitation, investigator, operational officer, interaction, investigation of crimes, information exchange, warning.

The peculiarities of forensic methods of investigative warning are that they organically enter the methods and methods of the investigation by their specific tactical and methodological essence. At the same time, the method of investigation actually determines the scope and nature of their forensic characteristics and the developing investigative situations of a preventive nature. On the other hand, they have a specific orientation, have a significant tactical and methodological originality. These circumstances in a certain way unify the techniques and methods of preventive activities into a special set of tactical techniques and methods of investigation [1, c.618].

When investigating a criminal case in the sphere of criminal "sex business," investigative workers can carry out preventive registration and control. Preventive control consists in the systematic observation of compliance with the established restrictions and the performance of the assigned duties by the person who is on the preventive registration. The person shall be notified in writing form about the setting for preventive registration by the internal affairs bodies on the day of issuing the protective order or within ten calendar days from the date of entry into legal force of the court decision.

A person is put on the register in respect of which:

- A protective order has been issued;
- Specific requirements for behavior are established;

- A decision has been made to release on parole from serving a sentence;
- Administrative supervision is established;
- A punishment is appointed, not related to isolation from the community, but also on condition or with a delay in serving the sentence.

Tactical tasks of preventive influence of the investigator are solved by conducting separate investigative actions (interrogation, confrontation, etc.), tactical operations. At the same time, the most diverse and accessible to investigators individual educational and other methods can be widely used aimed at restructuring the psychology of the individual and a small social group, changing in living and working conditions in which the personality and the small social group live and operate [2, c.619].

And the moral side of the issue seems to be the most important, core, on which all other measures are based.

The moral formation of the personality is influenced by different types of social microenvironment. Based on the content of the crimes under consideration, the following types of microenvironment are influencing a person: the family, various educational institutions, the production sphere and domestic environment outside the family. In criminology, it was noticed that the influence of all types of social microenvironment on a person is carried out in different directions and channels, because the personality interacts with different types of social microenvironment, and they interact with each other. This interaction can be characterized by different relationships:

- The positive influence of one type can be supplemented and multiplied by the same influence of another type of microenvironment;
- The negative influence of one type is aggravated by the negative influence of the other;
- A negative influence of one type can be neutralized or offset by the positive influence of another type of microenvironment;
- The positive influence of one type can be neutralized or even reduced to zero by a negative influence of another type [3, p.134].

It is clear that all social defects have their objective reasons, conditioned by the economic state of society, social roots and factors of biological origin, as well as subjective grounds - emotional and psycho-physiological states of a person. However, some experts who study the question of causality commit antisocial acts indicate that the same circumstances, different people behave not the same way. A simple set of objective and subjective influences is not enough. It is still necessary to have a reason that will give impetus to the transition to organized mediation of this kind of activity [4, p.93].

It is in relation to the latter factor that the level of a person's moral strength manifests itself. This approach, which explains the reasons for the existence of both prostitution and its organized forms, makes it possible to identify and study the mechanism for implementing antisocial actions and to outline concrete and real measures for the prevention of the considered phenomenon.

Given the above, it is necessary to turn to the aspects of social and moral propaganda of a healthy lifestyle, an intolerant attitude towards various negative manifestations (including drug addiction, pornography, gambling and others).

Therefore, one of the state tasks of the investigative units of the police department of the Republic of Kazakhstan was and remains the prevention of organized forms of mediation in the sphere of criminal "sex business".

The correctly organized sex education for adolescents and young people occupies an important place in increasing in sexual morality and public culture. Sex education is "an integral part of the overall process of the educational work of the family, the school and some other institutions, designed to ensure the correct sexual development of young people from the moral, physical, mental and aesthetic points of view" [5, p.95]

The history of human civilization and the international experience in the fight against prostitution and organized mediation in it indicate that the attitude towards this phenomenon on the part of most members of society has always been negative. At the same time, despite this, different, sometimes mutually exclusive ways and directly opposite approaches and solutions were used at different times to overcome these phenomena. The attitude of the state towards prostitution and state policy towards individuals engaged in it depended on the historically prevailing conditions of life in society, social and economic policies, ideological attitudes and political views, moral and moral principles, the level of culture and the like.

Modern mass culture, fueled by the media (cinema, television, popular youth periodicals) advertises various types of sexual behavior, which leads to the establishment of a specific fashion for certain types of sexual relations. So, unfortunately, the opinion about the naturalness of satisfying sexual needs outside marriage: "free love" for the sake of one-minute pleasure, without obligations to each other, has been widely spread in the minds of young people. On the other hand, mass media can become an effective method of preventing human trafficking and sexual exploitation.

Material wealth women faced in the way prostitution is not high. Interviewed law enforcement officials pointed out that among the factors contributing to the spread of prostitution, a significant place is occupied by dissatisfaction with life and the desire to earn a living for their family. This circumstance prepared the ideal ground for the rapid development of prostitution and the organized criminal groups that appeared on its basis, the basic activity of which was the criminal industry of "sex services". In addition, it should be noted that the proposals emanating from commercial sex workers and their exploiters, primarily due to the sexual activity of customers and, accordingly, the demand for these services.

The preventive functions of state bodies have significantly decreased. In fact, at the present stage, law enforcement bodies have remained the only ones involved in the prevention of crimes. However, their capabilities are limited due to a number of objective and subjective reasons. Old, forgotten methods of preventive activities assumed wide use of the public and a big role, at the same time, was played by educational work, and these former methods must be revived, especially with regard to preventing human trafficking, including trafficking in minors.

It is also important to note that the reduction of the considered phenomenon can be achieved only if all interested forces of society are directed to overcome prostitution and its exploitation.

List of references:

- 1 Law of Republic of Kazakhstan "On the prophylaxis of offences" from April, 29 2010 № 271 - IV [Electron. resource] // Access mode: <http://adilet.zan.kz/>.
- 2 Criminalistics: Textbook M., 2001. - 718 p.
- 3 Criminology and prophylaxis of crimes M., 1989. - 430 p.
- 4 Schlik S.V. Criminology description and prophylaxis of the organized mediation are in prostituting: M., Academy of MBД of Russian FEDERATION. 1997. - 243 p.
- 5 Alexandrov Y.V. Fight against maintenance of dens of debauch and by a bawdry. it is Kyiv, 1972. - 138 p.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Татьяна Ивановна Ау

Алма Кабикешовна Нурпеисова

Балгимбеков Даурен Укибаевич

«ҚазТұтыну Одағы» Қарағанды экономикалық университеті

Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Ақылбек Тайбулатович Кабжанов

«Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

«СЕКС-БИЗНЕС» КРИМИНАЛДЫҚ САЛАСЫНДАҒЫ ҰЙЫМДАСҚАН ДЕЛДАЛДЫҚ ТҮРЛЕРІН КРИМИНАЛИСТИКАЛЫҚ АЛДЫН АЛУ

Мақала қылмыстық «секс-бизнес» саласындағы делдалдықтың ұйымдасқан түрлерін болдырмаудың криминалистикалық кейбір мәселелеріне арналған. Алдын алудың соттық әдіс-тәсілдерін зерттеудің мінездемесі олардың өзіндік ерекшелігін ескере отырып, зерттеу мазмұнының әдіснамасын және тактикалық әдістемесі мен әдіс-тәсілдерін органикалық түрде енгізуімен сипатталады. Сонымен бір мезгілде зерттеу әдісі олардың соттық сипаттамасы мен алдын алу табиғатының даму жағдайының зерттелуін, нақты зерттеу деректерін анықтауға мүмкіндік береді. Екінші жағынан, айтарлықтай тактикалық және әдістемелік түпнұсқалық пен өзіне тән бағдарға ие болады. Бұл жағдайлар белгілі дәрежеде арнайы тактикалық техникалар мен зерттеу әдіс-тәсілдерінде алдын алу іс-әрекетінің әдістері мен техникаларын біріктіреді. Сонымен қатар қарастырылып отырған құбылыстың азаюына, жезөкшелік пен оның туындау

себеітерін жеңуге, қоғамның барлық мүдделі тараптары бағытталғанда ғана қол жеткізуге болатындығын назарда ұстау қажет.

Кілтті сөздер: адам саудасы, адамды қанаушылық, зерттеуші, жедел офицер, өзара іс-қимыл, қылмысты зерттеу, ақпараттық алмасу, алдын алу.

Ау Татьяна Ивановна
Нурпеисова Алма Кабикешовна
Балгимбеков Даурен Укибаевич
Карагандинский экономический университет «Қазпотребсоюза»,
Қабжанов Ақылбек Тайбулатович
Академия «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан
КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЕ ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ ОРГАНИЗОВАННЫХ ФОРМ
ПОСРЕДНИЧЕСТВА В СФЕРЕ КРИМИНАЛЬНОГО «СЕКС-БИЗНЕСА»

Статья посвящена некоторым вопросам криминалистического предотвращения организованных форм посредничества в сфере преступного «секс-бизнеса». Особенности судебных методов исследования предупреждения характеризуется тем, что они органически вводят методы и методику тактической и методологической сущности исследование с учетом их специфики. В то же время, метод исследования фактически определяет возможность и природу их судебных характеристик и исследовательские ситуации развития предупредительной природы. С другой стороны, они имеют специфическую ориентацию, имеют существенную тактическую и методологическую оригинальность. Эти обстоятельства известным образом объединяют техники и методы предупредительной деятельности в специальном наборе тактических техник и методах исследования.

Также важно обратить внимание на то, что снижение рассматриваемого явления может быть достигнуто только в том случае, если все заинтересованные стороны общества будут направлены на преодоление проституции и порождающие ее причины.

Ключевые слова: торговля людьми, эксплуатация человека, исследователь, оперативный офицер, взаимодействие, исследование преступлений, информационный обмен, предупреждение.

Список использованных источников:

- 1 Закон Республики Казахстан «О профилактике правонарушений» от 29 апреля 2010 г. № 271-IV [Электрон. ресурс] // Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/>.
- 2 Криминалистика: Учебник / Отв. ред. Н.П. Яблоков. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2001. – 718 с.
- 3 Криминология и профилактика преступлений / Под ред. А.И. Алексеева. — М., 1989. – 430 с.
- 4 Шлык С.В. Криминологическая характеристика и профилактика организованного посредничества в занятии проституцией: Дис. ... канд. юрид. наук. - М., Академия МВД РФ. 1997. – 243 с.
- 5 Александров Ю.В. Борьба с содержанием притонов разврата и сводничеством. — Киев, 1972. – 138 с.

Kenbaev Zhangali
centr-karaganda@mail.ru

Ospanov Askar
centr-karaganda@mail.ru

Beissenov Barimbek

**Karaganda Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan;
Karaganda, the Republic of Kazakhstan**

Balgimbekov Dauren

balgimbekovdy@mail.ru

Karaganda Economic University of Kazpotrebsouz;

Kabzhanov Akylbek

tengrianec_9192@mail.ru

«Bolashak» academy, Karaganda, the Republic of Kazakhstan

TACTICAL FEATURES CONDUCTING A SEARCH IN CASES ON CRIMES, RELATED TO HUMAN TRAFFICKING

The article deals with the tactical features of the search operation in cases involving trafficking in persons. In the investigation of crimes the most important role is played by a search, which is one of the means of gathering evidence in a criminal case. This investigative action, acting as an effective method of investigation, is clearly forcible and restricts the rights of citizens as a right to privacy, to the inviolability of the home. Accordingly, strict adherence to the procedure and tactics of the search ensures, on the one hand, the effectiveness of this investigative action, and on the other, respect for the rights and freedoms of individuals in the pre-trial proceedings of the criminal case and the admissibility of evidence collected in the criminal case. Specificity of conducting separate investigative actions in the investigation of crimes related to trafficking in persons is determined by a number of circumstances that are directly related to the participation of several persons in the crime under investigation. Therefore, the article provides an analysis of typical circumstances that allow for the effective identification of evidence of the involvement of members of criminal groups in criminal activities and the development of recommendations on the tactics of individual investigative actions, taking into account the personality of the suspect, his behavior at the stages of the investigation.

Keywords: human trafficking, human exploitation, investigator, operational officer, search, group search, investigation of crimes, information exchange, warning.

For modern Kazakhstan, trafficking in human beings, forced labor and exploitation are relatively new types of criminal activity. The latency of this type of criminal activity remains very high. Despite the fact that the studied problem has acquired a wide scope, its research is conducted only at the level of criminal and criminological direction, while entrepreneurs and investigative practice need methodical recommendations for their suppression and investigation. To a large extent, for this reason, there are no scientifically based views in Kazakhstan that could hinder the spread of the exceptionally dangerous phenomenon of trafficking in persons in the field of entrepreneurial activity. The scientifically developed tactical and methodical aspects of the detection, investigation and prevention of trafficking in human beings are necessary for the problems of criminalistic and criminal legal protection of personal freedom associated with all sorts of transactions in relation to people, slavery, coercion to work and exploitation.

Counteraction to human trafficking is the most important strategic priority of the state policy of Kazakhstan. The results of the previously implemented State programs to combat trafficking in human beings have shown the expediency and necessity of continuing systematic systemic work of the entire state, society and business to create effective measures that hamper the further development of human trafficking.

In the investigation of crimes the most important role is played by a search, which is one of the means of gathering evidence in a criminal case. This investigative action, acting as an effective method of investigation, is clearly forcible and restricts the rights of citizens as a right to privacy, to

the inviolability of the home. Accordingly, strict adherence to the procedure and tactics of the search ensures, on the one hand, the effectiveness of this investigative action, and on the other, respect for the rights and freedoms of individuals in the pre-trial proceedings of the criminal case and the admissibility of evidence collected in the criminal case. Specificity of conducting separate investigative actions in the investigation of crimes related to trafficking in persons is determined by a number of circumstances that are directly related to the participation of several persons in the crime under investigation. Therefore, we need an analysis of typical circumstances that allow for the effective identification of evidence of the involvement of members of criminal groups in crime and the development of recommendations on the tactics of individual investigative actions, taking into account the personality of the suspect, his behavior at the investigation stages.

The study of tactics for the production of investigative actions aimed at revealing accusatory evidence is now an urgent necessity, since this gives investigators additional opportunities in the investigation of group and organized crimes. One of such investigative actions is a search.

Searches on cases of group crimes of traffickers are usually conducted in order to detect victims of human trafficking and seizure of instruments of crime, clothing, shoes in which criminals were at the time of the crime, property and valuables to be seized for compensation of material damage, hiding suspects and so on, that is, they are looking for objects that would prove the involvement of the searched person in the crime. At the same time, in the criminal cases studied by us, only 5% of cases were taken to find documents: photographs, letters, postcards, diaries, etc., which would indicate the acquaintance of the suspects with each other, their connections, the role that they played in a criminal group. Information about the organizer in some cases can only be obtained in these documents, especially when he was not directly participated in the crime.

The study showed that to date investigators do not always use searches to find evidence on the case. In 27% of cases, searches were either not carried out, or were conducted after a considerable time after the initiation of criminal cases. In the overwhelming majority of cases, the investigators explain this by the lack of grounds for conducting a search. In this case, under the grounds they understand the availability of reliable evidence in the case. Although, apparently, the law does not directly connect the adoption of such a decision with the presence of the necessary evidence for this: "having good reason to believe ...". This, however, does not mean that it is possible to take a decision on the conduct of a search on the basis of operational data in any cases. It is necessary to agree with D.I. Bednyakov that "when deciding whether to conduct a search, the procedural position of the person who is being searched should be taken into account. The motivation of the search in this case is determined by the reasonableness of the suspicion of the lie of the accusation against a particular person. The assumption of the possibility of finding objects and documents relevant to the case in the home or other premises of the accused (suspect) is justified by the very fact of the committing of the crime by the suspect (accused). This gives grounds to argue that the decision to conduct a search in the premises belonging to the defendants, according to the law, does not require evidence of finding the items he sought, in addition to the evidence that is the basis of the charge (suspicion), and can be justified, including operative data "[1, 104].

If it is a question of conducting a search of other persons (witnesses), victims, friends, relatives of the accused (suspect) and the like), the motivation of the decision to conduct a search presupposes the usual availability of evidence relevant to the case of things, values, proceeds from crime. When the investigator is provided with reliable operational data, it is possible to make a decision on the conduct of a search of these individuals and only on the basis of operational data. In our opinion, the violation of the rights of citizens is minimized not by the difficulty of making a decision on the conduct of a search, but by the regulation of the procedure for its conduct.

At the same time, it is necessary to plan the conduct of searches directly closer to the moment of initiation of the criminal case, that is, it should refer to urgent investigative actions. This rule is of particular importance in the preparation of a coordinated plan of investigative actions and operative-search measures in the implementation of materials operative-search activity. Procrastination with the search may lead to the loss of evidence. Operational-search data should be used to determine the tactics of search and seizure. This can be data on the location of objects and documents, their characteristics, the location of the investigative action.

Investigators often conduct searches only of separate members of a criminal group. Such tactics are sometimes justified by the fact that it takes a lot of time for the entire group to be searched, a

significant number of employees should be involved, and the results can be insignificant. Searches of all accomplices at the same time are carried out very rarely (2.3% of searches on the studied cases). This dramatically reduces the effectiveness of the complex of investigative actions, since after the first searches the remaining members of the criminal group manage to destroy or hide evidence.

The basis for conducting of a group search is:

1. the presence of a criminal group;
2. the fact that the members of the group are not detained;
3. the presence of constant communication between the members of the group (telephone, daily meetings on work, at the place of residence and other).

In this regard, in order to avoid collusion between persons who are scheduled to conduct searches, the latter should be conducted all at once for all persons and simultaneously, that is, on the same day and hour, even if in different cities. With modern means of communication, the searched are able to communicate quickly enough with each other, informing them in veiled form about what they are looking for, about the results of the searches already conducted and about what needs to be destroyed or hidden.

The next condition for the success of a group search, ensuring error avoidance, is the need to establish a link between all investigative and operational groups, their leaders, and the appointment of a leader to whom information should be received on the course of all searches that are being carried out, and which, directly without taking part in conducting search, must coordinate the activities of all search groups. Information about the persons who plan the search before the start of the search should be available only to the investigator and the persons directly involved in the service.

In order to establish the organizer and role functions of other members of the group during the search, it is necessary to pay attention to objects that can characterize the identity of the perpetrator. This is, first of all, notebooks, diaries, photographs, electronic media, items that indicate hobbies, correspondence with people in prison and the like. The content of these materials must subsequently be carefully analyzed and can be used in other investigative activities [2, 88-93].

Based on the foregoing, it can be stated that the search is a highly effective way of obtaining evidence in the investigation of a crime related to human trafficking.

List of references:

- 1 Bednyakov D.I. Unjudicial information and investigation criminal. - M.1991. - 208 p.
- 2 Mazunin Ya. M. Tactics of exposure and proving of guilt of participants of criminal groups : Omsk: the Legal institute of MVD of Russia, 1998. - 106 p.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Жанғали Айтқалиұлы Кенбаев
Аскар Серғалиевич Оспанов
Баримбек Бейсенов атындағы Қарағанды ПМ академиясы,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы
Даурен Укибаевич Балгимбеков
«ҚазТұтынуОдағы» Қарағанды экономикалық университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы
Акылбек Тайбулатович Кабжанов
«Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы
АДАМ САУДАСЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ҚЫЛМЫСТАР ТУРАЛЫ
ІСТЕРДІ ТІНТУДІҢ ТАКТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада адам саудасымен байланысты істерді тінтудің тактикалық ерекшеліктері қарастырылады. Қылмысты тергеу барысында куәлерді жинауда тінту жүргізу бірден-бір маңызды рөлге ие болады. Бұл тергеу іс-әрекеті, тергеудің тиімді амалы ретінде, ашық түрдегі мәжбүрлеу сипатына ие болады және жеке өмір сүру құқығы, тұрғын жайға қол сұғушылық сияқты азаматтың құқығына шектеу қояды. Тінту тактикасы мен процедурасын қатан сақтау, біріншіден, тергеу іс-әрекетінің тиімділігі, екінші жағынан, сотқа дейінгі қылмыстық істе тұлғаның бостандығы мен құқықтарын сақтауды және жинақталған қылмыстық іс куәлеріне қол жетімділікті қамтамасыз етеді

Адам саудасымен байланысты қылмыстарды тергеу барысында арнайы тергеу іс-әрекеттерін өткізу ерекшеліктері, тексеріліп отырған қылмысқа тікелей қатысушы тұлғаларға, орын алған жағдайға байланысты анықталады.

Сондықтан мақалада қылмыстық топ мүшелерінің қылмысқа қатыстылығының дәлелдерін тиімді анықтатауды, тергеу сатыларындағы күдіктінің жеке бас ерекшеліктерін, өзін-өзі ұстауын ескере отырып жекелеген тергеу іс-әрекетінің тактикаларының ұсыныстарын жасаудың типтік жағдайларына талдау жасалған.

Кілтті сөздер: адам саудасы, адамдарды қанаушылық, тергеуші, жедел қызметкер, тінту, топтық тінту, тергеу, қылмыстар, ақпараттар алмасу, алды налу.

Кенбаев Жангали Айткалиевич
Оспанов Аскар Серғалиевич
Қарагандинская Академия МВД РК имени Баримбека Бейсенова,
г. Караганда, Республика Казахстан
Балгимбеков Даурен Укибаевич
Қарагандинский экономический университет «Қазпотребсоюз»,
г. Караганда, Республика Казахстан
Қабжанов Ақылбек Тайбулатович
Академия «Болашак», г. Караганда, Республика Казахстан
ТАКТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОИЗВОДСТВА ОБЫСКА ПО ДЕЛАМ О
ПРЕСТУПЛЕНИЯХ, СВЯЗАННЫХ С ТОРГОВЛЕЙ ЛЮДЬМИ

В статье рассматриваются тактические особенности производства обыска по делам связанных с торговлей людьми. В расследовании преступлений важнейшую роль играет обыск, являющийся одним из средств собирания доказательств по уголовному делу. Это следственное действие, выступая эффективным приемом расследования, носит ярко выраженный принудительный характер и ограничивает такие права граждан как право на частную жизнь, на неприкосновенность жилища. Соответственно строгое соблюдение процедуры и тактики обыска обеспечивает, с одной стороны, эффективность этого следственного действия, а с другой, соблюдение прав и свобод лиц, в досудебном производстве уголовного дела, и допустимость собираемых по уголовному делу доказательств. Специфика проведения отдельных следственных действий при расследовании преступлений, связанных с торговлей людьми, определяется рядом обстоятельств, которые напрямую связаны с участием нескольких лиц в расследуемом преступлении. Поэтому в статье дан анализ типичных обстоятельств, учет которых способствует эффективному выявлению доказательств причастности к преступлению членов преступных групп, и разработке рекомендаций по тактике отдельных следственных действий, с учетом свойств личности подозреваемого, его поведения на этапах расследования.

Ключевые слова: торговля людьми, эксплуатация человека, следователь, оперативный работник, обыск, групповой обыск, расследование преступлений, обмен информацией, предупреждение.

Список использованных источников:

- 1 Бедняков Д. И. Непроцессуальная информация и расследование преступлений. — М.: Юрид. лит., 1991. — 208 с.
- 2 Мазунин Я. М. Тактика выявления и доказывания вины участников преступных групп: Учеб. пос. — Омск: Юридический институт МВД России, 1998. — 106 с.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ:

Марат Акыпович Арыстанбеков, заң ғылымдарының докторы, профессор, «Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Татьяна Ивановна Ау, заң ғылымдарының кандидаты, «ҚазТұтынуОдағы» Қарағанды экономикалық университеті, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Даурен Укибаевич Балгимбеков, заң ғылымдарының кандидаты, доцент, «ҚазТұтынуОдағы» Қарағанды экономикалық университеті, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Андрей Алексеевич Бобровский, И.Т. Трубилина атындағы «Кубань мемлекеттік аграрлық университеті», Краснодар қ, Ресей Федерациясы.

Ақылбек Тайбулатұлы Кабжанов, заң ғылымдарының кандидаты, профессор, «Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Жанғали Айтқалиұлы Кенбаев, заң ғылымдарының кандидаты, Баримбек Бейсенов атындағы Қарағанды ПМ академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Лариса Владимировна Кудрявцева, заң ғылымдарының кандидаты, халықаралық жеке құқық және кәсіпкерлік құқық кафедрасының доценті, Краснодар қ., Ресей Федерациясы.

Айман Құдайбергеновна Құсайынова, заң ғылымдарының кандидаты, доцент, «Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Ирина Витальевна Кутазова, заң ғылымдарының кандидаты, қылмыстық процесс кафедрасының доценті, Ресей ПМ Барнаул заң институты, Барнаул қ., Ресей Федерациясы.

Бахыт Молдатяевич Нургалиев, заң ғылымдарының докторы, профессор, «Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Айгуль Ашимовна Нуқшева, заң ғылымдарының кандидаты, профессор, «Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Алма Кабикешовна Нурпеисова, заң ғылымдарының кандидаты, доцент, «ҚазТұтынуОдағы» Қарағанды экономикалық университеті, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Татьяна Геннадьевна Олефиренко, қылмыстық процесс кафедрасының аға оқытушысы, Ресей ПМ Барнаул заң институты, Барнаул қ., Ресей Федерациясы.

Аскар Сергалиевич Оспанов, заң ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Баримбек Бейсенов атындағы Қарағанды ПМ академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Андрей Викторович Турлаев, заң ғылымдарының кандидаты, мемлекет және құқық теориясы мен тарихы кафедрасының профессоры, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Сергей Андреевич Трущелев, 3 курс курсанты, Ресей ПМ Барнаул заң институты, Барнаул қ., Ресей Федерациясы.

Куатжан Серикказыевич Уалиев, заң ғылымдарының докторы, профессор, «Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Лилия Владимировна Черепанова, заң ғылымдарының кандидаты, қылмыстық процесс кафедрасының меңгерушісі, Ресей ПМ Барнаул заң институты, Барнаул қ., Ресей Федерациясы.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ:

Арыстанбеков Марат Акыпович, доктор юридических наук, профессор Академии «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан.

Ау Татьяна Ивановна, кандидат юридических наук, Карагандинский экономический университет «Казпотребсоюза», г. Караганда, Республика Казахстан.

Балгимбеков Даурен Укибаевич, кандидат юридических наук; доцент, Карагандинский экономический университет «Казпотребсоюза», г. Караганда, Республика Казахстан.

Бобровский Андрей Алексеевич, студент, ФГБОУ ВО «Кубанский государственный аграрный университет им. И.Т. Трубилина», г. Краснодар, Российская Федерация.

Кабжанов Акылбек Тайбулатович, кандидат юридических наук, профессор Академии «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан.

Кенбаев Жангали Айткалиевич, кандидат юридических наук, Карагандинская Академия МВД РК имени Баримбека Бейсенова, г. Караганда, Республика Казахстан.

Кудрявцева Лариса Владимировна, кандидат юридических наук, доцент кафедры международного частного и предпринимательского права, г. Краснодар, Российская Федерация.

Кусаинова Айман Кудайбергеновна, кандидат юридических наук, доцент Академии «Болашак», г. Караганда, Республика Казахстан.

Кутазова Ирина Витальевна, кандидат юридических наук, доцент кафедры уголовного процесса Барнаульского юридического института МВД России, г. Барнаул, Российская Федерация.

Нурғалиев Бахыт Молдағьяевич, доктор юридических наук, профессор Академии «Болашак», г. Караганда, Республика Казахстан.

Нукушева Айгуль Ашимовна, кандидат юридических наук; профессор Академии «Болашак», г. Караганда, Республика Казахстан.

Нурпеисова Алма Кабикешовна, кандидат юридических наук; доцент, Карагандинский экономический университет «Казпотребсоюза», г. Караганда, Республика Казахстан.

Олефиренко Татьяна Геннадьевна, преподаватель кафедры уголовного процесса Барнаульского юридического института МВД России, г. Барнаул, Российская Федерация.

Оспанов Аскар Серғалиевич, кандидат юридических наук, старший преподаватель, Карагандинская Академия МВД РК имени Баримбека Бейсенова, г. Караганда, Республика Казахстан.

Турлаев Андрей Викторович, кандидат юридических наук, профессор кафедры теории и истории государства и права, Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова, г. Караганда, Республика Казахстан.

Трущелев Сергей Андреевич, курсант 3 курса Барнаульского юридического института МВД России, Барнаул, г. Барнаул, Российская Федерация.

Уалиев Куатжан Серикказыевич, доктор юридических наук, профессор Академии «Болашак», г. Караганда, Республика Казахстан.

Черепанова Лилия Владимировна, кандидат юридических наук, начальник кафедры уголовного процесса Барнаульского юридического института МВД России, г. Барнаул, Российская Федерация.

INFORMATION ABOUT AUTHORS:

Arystanbekov Marat, Doctor of Law, Professor Academy «Bolashak», Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Au Tatyana, Candidate of Legal Sciences, Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Balgimbayov Dauren, Candidate of Legal Sciences; Docent, Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Bobrovskiy Andrew, Associate professor of student, Federal State-funded Educational Institution of Higher Professional Education «Kuban State Agrarian University named after I.T. Trubilin», Krasnodar, the Russian Federation

Kabzhanov Akilbek, Candidate of Juridical Sciences, Professor Academy «Bolashak», Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Kenbai Jangali, Candidate of Juridical Sciences, Karaganda Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after Barimbek Beisenov.

Kudryavtseva Larisa, Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor of the Department of International Private and Business Law, Krasnodar, the Russian Federation, Krasnodar, the Russian Federation

Kussainova Aiman, Candidate of Juridical Sciences, Assistant professor Academy «Bolashak», Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Kutazova Irene, Candidate of Juridical Sciences, associate professor of department of criminal procedure of the Barnaul legal institute of МВД of Russia

Nukushceva Aigul, Candidate of Juridical Sciences, Doctor of Law, Professor Academy «Bolashak», Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Nurgaliyev Bakhyt, Doctor of Law, Professor Academy «Bolashak», Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Nurpeisova Alma, Candidate of Legal Sciences; Docent, Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Olefirenko Tatiana, Teacher of department of criminal procedure of the Barnaul legal institute of МБД of Russia.

Ospanov Askar, Candidate of Legal Sciences, Senior Lecturer, Karaganda Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after Barimbek Beisenov, Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Turlayev Andrey, Candidate of Juridical Sciences, Professor of department of theory and history of the state and right, Karaganda state university the name of E.A. Buketov.

Trushchelev Sergey, a student is 3 courses of the Barnaul legal institute of МБД of Russia.

Ualiev Kuatzhan, Doctor of Law, Professor Academy «Bolashak», Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Cherepanova Liliia, Candidate of Juridical Sciences, Chief of department of criminal procedure of the Barnaul legal institute of МБД of Russia.

II
РАЗДЕЛ

**П
Е
Д
А
Г
О
Г
И
К
А**

Тоты Еркінқызы Еркинова
toty_8501@mail.ru

«Алданыш» №6 бала бақшасы» КМҚК, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

ҰЯЛШАҚ ЖӘНЕ ТҰЙЫҚ БАЛАЛАРДЫҢ БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Адамның қоғамда өз мүмкіншіліктерін толық әрі жан-жақты көрсете білуіне кері әсерін тигізетін қасиеттері болады, олар – ұялшақтық, тұйықтық. Бұл қасиеттердің адам өмірінде негативтік әсерін болдырмау мақсатында онымен бала жастан жұмыс жасау қажет. Осы мақалада автор мектепке дейінгі жастағы баланың бойында тұйықтықтың алдын алу мәселесінің өзектілігін ашып, тұлғалық қасиеттердің дәнін салып оны әрі қарай дамытудың маңыздылығы, амал-тәсілдері жайын талқылайды.

Еңбекте ұялшақтық пен тұйықтық қасиеттерінің пайда болу себептері туралы, ұялшақ баланың көпшілік ортасында өзін-өзі қалай сезінетіндігі туралы, бала мен ата-ананың қарым-қатынасындағы жылулық пен өзара түсінушіліктің, баламен орындалатын әр түрлі рольдік ойындардың, қуыршақпен ойнау амал әрекеттерінің мән-маңызы туралы айтылады. Мақала мазмұнды және ата-аналар, балаға арналған мекемелердегі педагогтар мен тәрбиешілер үшін ақпараттық маңызы бар.

Кілтті сөздер: тұйықтық, ұялшақтық, ақылмен жақсы көру, эмпатия, сезімталдылық, психология, рольдік ойын, әлеуметтік баға, тұлғааралық байланыс.

Мектепке дейінгі балалық шақ – әрбір адамның өміріндегі ең бір жарқын кезең. Біздер, ересектер үшін – бұл өте қысқа уақыт бөлшегі. Жалпы ғұмырымыздың бір сәті, болмашы бір қадамы тәрізді. Ересек өмірге қадам басып, әр түрлі әлеуметтік рольдерді қабылдағанда өзіміздің баяғыда өтіп кеткен балалық шағымызға әр түрлі көзқараста боламыз. Есімізге не түсіреміз? Әдетте, ең жарқын оқиғалар. Біреулер өзінің балалық шағын жылулықпен еске алады, екіншілер өзінің бала кезін өкпе-ренішпен тереңде жасырады, ал үшіншілерге балалық шақ тіпті маңызды емес болып көрінеді. Ал сол кезде, балалық шақта өмір сүргенімізде бізге көп нәрсе үйрену керек болды – қозғалу, сөйлеу, тану, сезіну... Біз әр түрлі ойындар ойнап – кітапхана, дүкен, отбасы – ересек өмірді өзімізше бейнеледік. Шындығында бұл ойындарда қоршаған ортаға ерекше сезімтал, өзгеше әлеуметтік баға беретін, өз ережесі мен тәртібін орнататын балалық өмір жатыр.

Халық даналығында былай делінген: «Егер сен өз елінде береке орнатқың келсе, әуелі өз қалаңда береке орнат. Егер сен өз қалаңда береке орнатқың келсе, әуелі өз үйіңде береке орнат. Егер сен өз үйіңде береке орнатқың келсе, әуелі өз отбасыңда береке орнат. Егер сен өз отбасыңда береке орнатқың келсе, өзіңнен бастаған жөн болады». Міне – қарапайым әрі аса күрделі міндет! Бұл үшін, ең алдымен, өзіңді өзің қабылдауың керек, өз балалығыңды еске алып, осы шақтағы өзіңе үніліп, болашақтағы өзіңе қарау керек.

Бала – ересек – дана – қария – бұл тұлғаның даму жолы. Балалық шақтың қайнары ұмытылуы мүмкін емес. Ол негіз, бұл өмір заңы. Ересек адамдардың заманауи әлемі бір сәтке тоқтап, өзіне өзі қарап, өзін табуы қажет. Кейде өзіңді осы қалпыңда қабылдау, нені өзгерту керек екені туралы ойлану өте қиынға түседі. Бұдан гөрі өзге адамға баға беріп – отбасы мүшесіне, әріптеске, танысқа – оны түзетуге тырысу оңай сияктанып тұрады.

Бала бағалауға келгенде қорғансыз. Олар ересек адамға қарсы пікір айта алмайды. Егер ересек баланы оңды бағаласа, бұл балаға қанат бітіреді, ал егер баға теріс болса... бала қобалжиды. Балалық шақта адам ашық, ол өзі мен өзгелерді көріп отырып ешқашан баға бермейді, ол өмірді сый ретінде қабылдайды. Ал ересек адам ше? Ол көбіне өзін-өзі байқамайды, бірақ өзгелерді сынап, баға беруден шаршамайды. Сонда ересек адамның басты тапқаны – бағалау қабілеті ме?

Эмоционалдық қозғыштық, тез шаршау, өзінен көңілі қалу ересек адамды эмоционалдық тозуға әкеп соғады. Соңғы уақытта баланың эмоционалдық дамуында дисгармония күшейе түсті: бала бойындағы эмоционалдық реттеу амалдары әлсіз болып келеді, ал эмоционалдық депривациясы жоғарылай түседі, отбасы ішінде бала, әдетте, өзінің ішкі толғаныстарымен жекпе-жекте қала береді. Ата-ана тәртіптің бұзылмауын, айтқандарының орындалуын талап етеді, бұл

бірнеше эмоционалдык құлықтардың өршіп кетуіне байланысты мінездің пайда болуына әкеп соғады: бала делсал болады, баяу жылайды, сирек күледі, өзіне сенімсіз күлімсірейді. Ұялшақтық пен тұйықтық мінез-құлықтарының негізгі формасы болып қалыптасады. Қарым-қатынас жасаудың төмендігі мен өзіне өзі сенімсіздік – ұялшақтық пен қорқақтық, қателесуге қорқу бала мінезінің негізгі сипаты болуының алғышарты болып табылады.

Эмоционалдык мінез-құлық пен бағалауға деген жоғары сезімталдық көрінулерінің ерекшеліктері көптеген психологтармен зерттелген болатын. Сөйтіп, американдык психолог К.Изард мектепке дейінгі жаста байқалатын ұялшақтық, тұйықтық пен кінәмшілдік қасиеттеріне сипат береді. Автор бұларды қорқудан туындайтын ең ауыр әлеуметтік эмоциялар деп айтады. Кінәмшіл бала өз мінез-құлқысына біреу сын айтар деп қорқады, өзіне өзі қанағаттанбай, сөйтіп ұзақ ішкі уайым мен толғаныстарға тап болады.

Ұялу ішкі «Мен» түсінігін танудың қарқынды күшеюінен немесе үнемі қайталанатын ересек адамдардың теріс бағалауынан басталады. Ұялу сезімі қорқу сезімінен өзгереді әсер етеді, ол баланың «Мен» түсінігін тым кішкентай, дәрменсіз және әлсіз етеді.

Әдетте, ұялу бөтен адамдардың жанында пайда болады. Ұялшақ балалар көбінесе өздері қандай әсер қалдыратындарына және әлеуметтік бағаға көңіл бөледі. Ұялу мен эмоционалдык тұлғааралық байланыстар қапшының арасындағы тәуелділік байқалады: ұялшақтық баланың бойында пайда болып, оның әлеуметтік қарым-қатынас жасауын және тұлғааралық қатынастарын бөгейді немесе тіпті бұзады. Ұялшақтық пен тұйықтықтың алдында өзінен өзі көңілі қалу, өзінің оқшаулығын, тысқарлығын, жалғыздығын сезіну құбылыстары болады. Ұялшақтық салдарынан қысылу, ебедейсіздік сезімі пайда болады.

Американдык психолог Ф.Зимбардо ұялшақ адамның мінез-құлқын жан-жақты қарап, ұялшақтықтың себептерін қарастырады, оларды, ең алдымен, адамның қарым-қатынасы, адамның назарда болуы, адамды мақтау және т.б. жағдаяттармен байланыстырады. Ұялшақтықтан барып адам бойында жалғыздықты сезіну, өзіне сенімді болмау, оқшау болу, тысқары болу, қобалжу, үрейлену сезімдері орын алады.

Бұл эмоциялардың барлығы әлеуметтік жасықтықпен байланысты мінез-құлық моделінің көрініс табу диапазонында болады. Мектепке дейінгі жастағы балаларда аталған мінез-құлық моделі былайша байқалады: ұялшақтық, жасықтық, қысылу сияқты теріс эмоциялар салдарынан қоршағандармен қарым-қатынас жасауда қиыншылық туындайды, тұйықтық, өзін-өзі таныстыра алмау байқалады.

Демек, «әлеуметтік жасықтық» түсінігі мектепке дейінгі жастағы балалардың бір қатар тұлғалық ерекшеліктерімен тығыз байланысты деуге болады. Баланың өзіне өзі және өз әрекетіне сенімсіз болу міндетті түрде кез келген әлеуметтік бағалауларға деген жоғары сезімталдылығына тәуелді болып тұрады.

Психологтар баласының осындай қиыншылықтарын байқап, өзіне және балаға деген қарым-қатынасын реттегісі келген, басқаша айтқанда ата-ана мен бала арасында оңтайлы серіктестік қарым-қатынас жасағысы келген ата-аналарға көмектесудің әдістері мен амалдарын белсенді іздеу үстінде. Бұл орайда бала-ата-ана тренингтер, қатаң әлеуметтік бағалауларды шегеріп топтық қарым-қатынастың қауіпсіз жағдайын жасауға мүмкіндік беретін ойын терапиясының әдістері маңызды болып табылады.

Ф.Зимбардо ұялшақтықты, жасықтықты, өзін-өзі төмен бағалауды өзгертуге болатынын көрсетті, ол үшін балаға басқа біреудің ролін ойнап, басқа біреудің даусымен сөйлеп (немесе маска киіп, немесе қуыршақпен жұмыс жасап) өзін көрсетуге мүмкіндік беру керек. Қол қуыршағын пайдалану мектепке дейінгі жастағы баланың эмоционалдык сезімталдылығы мен ересектердің бағалауларына тәуелділігін төмендетудің полифункционалдык құралы болып табылады.

Мектепке дейінгі жастағы бала үшін өзінің эмоционалдык аясын қайта құрудың маңызды шарты болып бейненің өзгеруі болып табылады. Қиялдан жасаған ахуалда басқа біреу үшін әрекет жасап, бала оның қасиеттерін өзіне алып, шынында өзінің басында болған және өмірінде кедергі жасаған «басқа біреудің» сезімдері мен толғаныстарынан күй кешеді. Жоғары сезімталдылығы шегеріліп, өзін өзі және өзінің кішкентай болса да жетістіктерін дұрыс бағалауға негіз пайда болады.

Драматизациялау ойынында бала бейне жасап, сонымен бір уақытта өзін өзі өзгертіп отырады. Персонажға сырттан қарап отырып, бір мезгілде қуанады, әрі өзінің қандай да бір оған деген қатынасын байқайды. Ойнау тренингтерінде ата-ана мен баланың біріккен әрекетін

ұйымдастырғанда қуыршақтарды пайдалану бір-бірін түсініп өзара қарым-қатынас жасау үшін үлкен маңызы бар.

Бала-ата-аналық тренингтер отбасыны нығайта түседі және бала тұлғасының дамуына ықпал етеді. Мектепке дейінгі жастағы бала үшін отбасы – тұлғаның даму жолын айқындайтын өмірлік қажеттілігі бар әлеуметтік орта болып табылады. Өз баласын және ол кешкен жағдаяттарды бағалау ересек адам тәжірибесі тұрғысынан емес, «баламның орнында мен болсам, өзімді қалай сезінер едім» деген ой тұрғысынан жасалуы қажет.

Ата-ананың махаббаты балаға эмоционалдық қорғаныс пен психологиялық комфортты қамтамасыз етеді, өмірлік тірек береді. Ата-ананың махаббаты бала бойында абырой, өзін өзі құрметтеу сезімдерінің қалыптасып нығаюына аса зор әсер етеді. Бірақ ата-ана балаға деген махаббаты берік етуге, оны бала үшін мейілінше пайдалы етіп көрсетуге, сөйтіп баланың қайтарымы сезімін туындатуға ұмтылып отырып көп күш салуы қажет. Балаға деген ата-аналық қарым-қатынастарын түзету үдерісі барысында ата-аналар тәрбиешілердің, психологтың білікті көмегіне жүгінгендері абзал.

Ұсыныстар

Ата-аналардан баламен сөйлесе алу қабілеті, олардың ымдауларын түсіну, балаға, оның адамзат қарым-қатынастарының күрделі әлемін түсіну және сезіну талабын мейілінше толымды түрде орындап, құбылыстардың мәнін, әр түрлі сөздер мен әрекеттерді сабырлықпен түсіндіру қажет.

Қандай да бір сезім толғаныстары «Мен ренжідім», «Мен жыладым» деген сияқты сөздер арқылы жақсы беріледі. Уайымдау, ниеттес болу («Маған ауырса, саған да ауырады»), аяныш білдіру («Анашым, сен мені аяп уайымдайсың») сезімдері пайда болады. Ата-ана балаға қарым-қатынасында шынайы, айтатын сөздері мен білдіретін сезімдерінде адал, берген уәделерін орындау керек. Бұның бәрі баланың қарым-қатынастың шынайылығына сенімін артады. Жазалаудың, айбат шегудің және қатаң моральдік бұйырулардың жоқ болуы ересектерге және олардың адамгершілікті-әдеп құндылықтарына деген сенімін қалыптастырады. Мұндай жағдайда бала ашық болуға, өзінің қателіктері туралы айтуға, өзінің толғаныстарымен, сәтсіздіктерімен бөлісуге қорықпайды. Басқаша айтқанда ол өзін-өзі қауіпсіз сезінеді, өзіне сенімді болады, ересектерге оны түсінгені үшін риза болады; ал ұялшақтық, реніш, өкпе, жасықтық біртіндеп жойылады.

Бала бойында көңіл білдірушілікті қалыптастыруда сөздер мен үндеулер емес, ересектердің өз талаптарына және баламен қарым-қатынас жасау сипатына күнделікті шынайы түрде сай болуының да маңызы зор. Ал сенім мен көңіл білдірушілік эмпатияның, яғни басқа адамның эмоционалдық күйін, ойлары мен сезімдерін түсіну, оған ниеттес болу қабілетінің негізі болып табылады. Осылайша тұлғаның гумандық бағыт-бағдарлығы қалыптасады, ал оның негізі мектепке дейінгі жаста қаланады.

Сол уақытта ата-ананың негізгі міндеттерінің бірі орындалды деп санауға болады – қажетті білімдер мен қабілеттерден басқа бала бойында адамгершілік, ізгілік бастаулары қалыптасты. Бұл дегеніміз, 6-7 жасар баланың мынадай қабілеттері болады:

1. Даму фазалары ойдағыдай (еш қиыншылықсыз) өтеді және жас ерекшелігіне байланысты мәселелерді шеше алады.
2. Ата-ананың махаббаты, мейірімділігі, жылулығы сезімдеріне барабар сезіммен жауап береді.
3. Жақындарының, өзі үшін маңызды адамдардың тарапынан құрмет, түсінісу қажеттілігін іске асырады.
4. «Мен» тұрақты сезіміне ие болады, өзіне өзі сенімді, белсенді болады, өзін өзі дұрыс бағалай алады.
5. Көңіл білдірушілік қабілеті бар.
6. Адамдарға қатысты қызғаншақтық пен көре алмаушылық сезімдері туындамайды.
7. Көпшіл, ашық, құрдастармен тең дәрежеде қарым-қатынас жасауға тырысады.
8. Әлеуметтік бағалауға тұрақтырақ болып келеді.

Осындай тұлғалық қасиеттер – баланы ақылмен жақсы көру және тәрбиелеудің нәтижесі, бала бойында ересектер берген оң бағасын дұрыс қабылдау қабілетін қалыптастырып дамыту. Ата-анаға қойылатын талап – өз баласымен қарым-қатынас жасауда айқаймен, дөрекілікпен әрекет жасап, баға беруді болдыртпай, үнемі ақылдылық пен сабырлық танытып, бір-бірімен шынайы түсінісуге үлкен талаппен әрекет жасау.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Назарбаев Н. Қазақстан халқына Жолдауы «Қазақстан жолы–2050. Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ!».
- 2 Жақыпов С.М., Бизақова Ф.Ә. Білім беру жүйесінде қолданылатын психокоррекциялық жаттығулар. — Тараз: Қорғау, 2010.
- 3 Эриксон Э. Детство и общество/ Пер. с англ.-СПб.:Речь,2000.-416с.
- 4 Ахметова Р.А. Жеке тұлғаның биографиялық дағдарысы: Автр реф. Дис... канд. Психоло.наук. –Алматы, 1999.-30б
- 5 Фромм, Э. Искусство любить: Исследование природы любви — М.: Педагогика, 1990.
- 6 Зимбардо Ф. Застенчивость/Пер. с англ. М., 2000.
- 7 Кошелева А.Д., Перегуда В.И. Эмоциональное развитие дошкольника. М., 2003.
- 8 Куликова А.Т. Семейная педагогика и домашнее воспитание. М., 2003.
- 9 Кэдыосон Х., Шефер Ч. Практикум по игровой психотерапии/Пер. с англ. СПб, 2001.
- 10 Медведева Е.А. Формирование личности ребенка с проблемами психического развития средствами искусства в артпедагогическом и арттерапевтическом пространстве. М., 2009.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Еркинова Тоты Еркинқызы

**КГКП «Детский сад №6 «Алданыш», г. Караганда, Республика Казахстан
ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ АКТИВИЗАЦИИ СТЕСНИТЕЛЬНЫХ И ЗАМКНУТЫХ ДЕТЕЙ**

У каждого человека могут быть такие качества, которые оказывают негативное влияние на равноправное и полноценное осуществление своих возможностей в обществе, это – стеснительность, замкнутость. Для того, чтобы эти качества не имели негативного влияния в состоятельности человека, работу над ними нужно проводить с раннего детства. В этой статье автор показывает насколько важно предотвращение формирования замкнутости у ребенка, раскрывает проблему формирования личностных качеств ребенка и их дальнейшего развития.

В работе раскрываются причины формирования у детей таких качеств, как замкнутость и стеснительность, передается как и насколько сильно переживает ребенок, который очень чувствителен к оценке окружающего общества, о важности теплых взаимоотношений и высоком взаимопонимании родителей и ребенка, также выражается мнение о положительном влиянии на ребенка игры в персонажей. Статья содержательна и информационно важна для родителей, педагогов, воспитателей детских учреждений.

Ключевые слова: замкнутость, стеснительность, любовь с умом, эмпатия, чувствительность, психология, ролевые игры, социальная оценка, межличностная связь.

Erkinova Toti

**"Aldanysh" Nursery school No.6" Municipal State-Owned Public Enterprise,
Karaganda, Republic of Kazakhstan.
WAYS OF INCREASING THE ACTIVATION OF MODESTY AND INTROVERTED
CHILDREN**

Every person can be those qualities that have a negative impact on equality and full realization of its possibilities in society, it is shyness, isolation. In order for these qualities not to have negative influence in the solvency of the person working with them should be conducted with early childhood. In this article the author shows the importance of the prevention of the formation of isolation in the child, reveals the problem of formation of personal qualities of the child and their development. This article deals with the reasons for the formation in children qualities such as introversion and shyness, is transmitted how upset the child who is very sensitive to the estimation of the surrounding society, the importance of warm relationships and high mutual understanding between parents and child, also expresses the opinion on positive influence of game characters on a child. The article is informative and important for parents, teachers, educators of children's institutions.

Keywords: introversion, modesty, love with mind, empathy, sensitivity, psychology, role playing, social evaluation, interpersonal communication.

List of references:

- 1 Nazarbayev N. The message to people of Kazakhstan "Kazakhstan way – 2050. Common goal, common interests, common future!".
- 2 Zhakupov S.M., Bizakova F.A. Psychocorrective exercises applied in the educational system. — Taraz: Korgau, 2010.
- 3 Erikson E. Childhood and society/ Translation from English.-Saint Petersburg: Speech,2000.-416p.
- 4 Akhmetova R.A. Biographical identity crisis: Extended abstract of dissertation of Candidate of Psychological Sciences. –Almaty, 1999.-30p.
- 5 Fromm E. The Art of loving: Exploration of the nature of love — M.: Pedagogics, 1990.
- 6 Zimbardo F. Modesty /Translation from English. M., 2000.
- 7 Kosheleva A.D., Pereguda, V.I. Emotional development of the preschooler. M., 2003.
- 8 Kulikova A.T. Family pedagogics and home education. M., 2003.
- 9 Keduson H., Schefer Ch. Workshop on play mental therapy/Translation from English. Saint Petersburg, 2001.
- 10 Medvedeva E.A. Formation of a child with mental development problems by means of Art pedagogical and artotherapeutic space. M., 2009.

ОӘК 373

Самал Кемельбаевна Мекадилва

samaltai@mail.ru

Сабира Сартаевна Шутенова

ssjjru@mail.ru

Асемгуль Айтболатовна Есмагулова

24.07.84@mail.ru

«Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

ЖАСТАРДЫ ПАТРИОТИЗМГЕ ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕНІҢ РОЛІ

Аталған мақалада жастар тәрбиесі, патриоттық тәрбие және жастарды патриотизмге тәрбиелеудегі ұлттық тәрбиенің ролі мен ерекшеліктері талданған. Қазіргі таңда еліміздегі оқу-тәрбие жұмыстарына байланысты болып жатқан жаңартулар білім мен тәрбие жұмысын қайта қарауды міндеттейді. Тиянақты білім беру жүйесінде оқушылардың патриоттық тәрбиесін дамыту басты мақсат болып отыр.

Сонымен қатар, қашанда идеология, саясат мәдениет, экономика, экология сияқты оның барылық негізгі іскерлік салаларында, қоғамның рухани өмірінен ерекше орын алатын патриотизм идеясы қарастырылады. Патриотизм – ғасырлар бойы жасалған Қазақстанның ұлттық идеясының құрамдас бөлігі, отандық ғылым мен мәдениеттің ажырамас компоненті, ұлттық идеяның құрамдас бөлігі. Патриотизм, мәдени, әлеуметтік, іргелі, тұлға мен ұжым арасындағы субъективті қарым-қатынас ретінде, қоғам мен мемлекеттің өмір сүру жағдайында тұрақтылық пен қауіпсіздік үшін өзара жоғары жауапкершілікті қамтамасыз етеді.

Ұлттық тәрбиенің қажеттілігі мен күрделілігін ұғыну аса жауапкершілікті талап етеді. Ол әрбір ұрпақ буындарының өзіндік ерекшеліктерін ескеріп отыруды қажетсінеді. Жастарды патриоттыққа тәрбиелеуде қоғамымызда атқарылып жатқан шаралардың бәрі олардың белсенділігінің айғағы болып табылады.

Кілтгі сөздер: жастар тәрбиесі, патриотизм, салт-дәстүр, қазақ халқы мәдениеті, отан, патриоттық құндылық, патриоттық тәрбие.

Қай елде болмасын өткен дәуір мәдениетінің жақсы дәстүрлерін сұрыптап алып, жаңа мәдениетті қалыптастыруға пайдаланып келгені белгілі. Сондықтан халқымыздың сан-салалы мәдени дәстүрлерін бүгінгі күн талабына сай жаңартып қолданудың пайдасы зор.

Қазақ халқының ежелгі мәдениетін теңіз десек, соның бір бастауы халық педагогикасы. Осы бастаудың қайнар көзін жете пайдалансақ қазіргі педагогиканы біршама байытқан болар едік.

Еліміздің Президенті Н.Ә.Назарбаевтың айтқанындай, біздің алдымызда «бабалардың игі жолы салып кеткен дәстүрлерін сақтайтын», «күллі әлемге әйгілі әрі сыйлы өз елінің патриоттары» болатын ұрпақ тәрбиелеу міндеттері тұр.

Адал адам Отанын сүйеді. Адал, ақ жүрекке Отан – анасындай, отанның дегенін істеу – қуаныш, мақтаныш. Отанға деген махаббатты өлшеуге болмайды. Осы айтылғандар халықтың асыл ойының түйіні, яғни мақал-мәтелдерден өзекті орын алған, мәселен, жас ұрпаққа ел қадірін «Өз елің алтын бесігің», «Отан – оттан да ыстық», «Туған жерге туынды тік» деген асыл сөздермен білдірген. Жастарды кіндік кесіп, кір жуған жері үшін, әлпештеп өсірген елі үшін қасық қаны қалғанша жаумен жағаласа білетін, Отанын шын сүйетін батыр етіп тәрбиелеуді көздеген халық өзінің өлең-жырларын, аңыз әңгімелерін осы тақырыпқа арнаған.

Қазақтың патриоттық-отансүйгіштік тәрбиесі – тереңнен тамыр тартқан, халқымыздың сан ғасырлық болмысының, дүниетану көзқарасының, ақыл-ойы мен салт-дәстүр мәдениетінің көрінісі. Осыларды ойға дарытпай тұрып келер ұрпақты патриоттық-отансүйгіштік тәрбиеге лайықты қалыптастырып, алтын бесік елін, кіндік кескен жерін қорғайтын және осы мақсат жолында бар күш жігерімен ақыл қайратын жұмсап, отаншыл азаматтарды, яғни нағыз патриоттарды тәрбиелеп өсіру мүмкін емес.

Қазіргі таңда еліміздегі оқу-тәрбие жұмыстарына байланысты болып жатқан жаңартулар білім мен тәрбие жұмысын қайта қарауды міндеттейді. Бүгінгі таңда тиянақты білім беру жүйесінде оқушылармен патриоттық тәрбиені дамыту басты мақсат болып отыр. Осыған байланысты мектептің алдына қоятын ең басты мәселелерінің бірі - өркениетті, прогресшіл бағыттағы азаматтық, патриоттық қасиеті мол, сондай-ақ ұлттық тілін жоғалтпаған, өзге елдегі замандастарымен тең дәрежеде бәсекелесе алатын биік, өрелі, терең білімді ұрпақ тәрбиелеу [1].

Мораль нормалары балалардың оларды сезім арқылы меңгеруі арқасында ғана патриоттық субъектісіне айналады.

Л.Х.Салимованың айтуынша, патриоттық тәрбие – жеткіншектердің патриоттық нормалар мен ережелерді меңгеруге, оларда патриоттық сезімдерді дамытуға, патриоттық сана мен сезімдерді қалыптастыруға, мінез-құлық дағдылары мен әдеттерді, іскерліктерді шыңдауға бағытталған педагогикалық үрдіс. Бұл үрдістің негізгі мақсаты – жеке тұлғаның өзін өзі тәрбиелеуі, өзін-өзі жетілдіру деңгейіне өтуі [2].

Жеке тұлғаның патриоттық дербестігі кең түрдегі қарым-қатынас арқылы қалыптасады. Тәрбие тұлғаның өз мінез-құлқының патриоттық жақтарын саналы түсінуін қамтамасыз етеді.

Патриоттық тәрбие берудің маңызды педагогикалық міндеттері – жастардың белсенді өміршілік позициясын, қоғамдық борышқа сапалық көзқарасын, сөз бен істің бірлігін, патриоттық нормаларынан ауытқушылыққа жол бермеуді қалыптастыру. Ол тұлғаның жеке басын қалыптастыру мен дамытудың аса маңызды бір саласы. Бұл арқылы тұлғаның ата-анаға, ұжымға, қоғамға, Отанға, еңбекке қатынасын айқындайды. Тәрбиелі ұстаз шәкірттерге жан-жақты тәрбиені патриоттық тәрбие беруден бастайды. Себебі бұл оның патриоттық сенімін, белгілі мақсатқа, бағытқа жетелеу іс-әрекетін ұйымдастыруды жетілдіреді.

Қазақстан Республикасы ұлттық энциклопедиясында патриоттық тәрбие ұғымына былай анықтама берілген: «Патриоттық тәрбие – адам бойындағы гуманистік құндылық, отаншылдық», «кісілік», «ізгілік», «рух» тәрізді ұғымдармен мәндес. Халықтың дүниетанымды мінез-құлықтың әртүрлі жағымды жақтары осы ұғымнан таратылады. Мінез-құлық пен іс-әрекеттерде көзге түсетін төмендегідей патриоттық белгілерін атап өтуге болады: адамды қастерлеу, сыйлау, сену, ар-ұятты сақтау, имандылық пен рақымдылық, ізеттілік пен кішіпейілділік, әділдік, қанағатшылық және т.б.

Бүгінгі әрбір ұрпақтың жеке тұлға болып қалыптасуында ізгілік, яғни патриоттық тәрбиенің шешуші фактор болуы заңдылық.

Адам тәрбиесі бірнеше міндеттерді шешуге көмектеседі:

- өмір талабына сай қоғамның моральдық нормасын орындауға лайықты шәкірттерді тәрбиелеу;

- тұлғаның бойында патриоттық қасиеттерді қалыптастыру;

- тұлғаның санасына және мінезіне ұстаздық ықпал жасау;
- Отанға, халқымызға, еңбек және қоғамдық іс-әрекетке жауапкершілік сезімін күшейту;

Бұл міндеттерді жүзеге асыру үшін тәрбие шаралары балалардың жас ерекшеліктеріне, қызығушылығына лайықты жасалады.

Патриоттық тәрбие оқу-тәрбие үрдісінің барлық салаларында, яғни оқыту, білім беру барысында және еңбек үрдісінде жүзеге асырылады [3].

Патриоттық жағынан қалыптасуы оның өмірге келген күнінен басталады. Мектепке дейінгі жаста баланың бастапқы патриоттық сезімдері мен ұғымдары, мінез-құлықтың ең қарапайым дағдылары қалыптасады. Баланың мектеп жасына дейінгі қалыптасқан мінез-құлықтары келешекте ересек адамдармен және құрбы-құрдастарымен қарым-қатынастарында көзге түседі.

Сайып келгенде, патриоттық тәрбие үзіліссіз жүргізілетін үрдіс. Ол адамның өмірге келген күнінен бастап өмір бойы жалғаса береді. Оның мазмұны тұлғаның жеке бас қасиеттерінің кең шеңберін қамтиды.

Қазақ энциклопедиясында «патриоттық тәрбие – тәлім-тәрбиенің ықпалды әсері мен моральдық сананы қалыптастыратын, этикалық білімділікті, патриоттық сезімді дамытудың сара жолы» деп ұғындырылады.

Адам бойындағы бар игі қасиет мектеп қабырғасында қаланады. Сондықтан еліміздің ертеңгі ұлт тізгінін ұстар жастарымыздың тәрбиесіне аса мән беру - біздің негізгі мақсатымыз. Осыған орай мектептегі тәрбие үрдісін ұлттық қағидалармен толықтыру өте қажеттілікті талап етеді. Бүгінгі таңдағы мектептер балаларға жекеленген ғылыми пәндерді терең оқытуға тырысса да, патриоттық құндылықтар арқылы тәрбиелеуге мән бермей келеді. Соның салдарынан жастарымыз жағымсыз қылықтарға бой алдырып, имандылық дегеннің не екенін білмей өсуіне әкеліп соғуда. Ендеше рухани-адами салауаттылық жолын қалыптастыру уақыты жеткен тәрізді.

Сондықтан білім беру жүйесінің негізін оқушылардың рухани-патриоттық тұрғысынан кемелденуіне назар аудару қажет. Жақсылыққа ұмтылып, жағымды істермен айналысатын адамның айналасындағыларға көрсетер үлгісі мен берер тәлім-тәрбиесі мол болмақ. Ал оның бәрі адамның бойында жас кезінен бастап қаланса тұрақты қалыптаспақ. Сонда ғана дұрыс бағыт алып, бағдарын ерте айқындаған баланың бойында бұл құндылықтардың қатары көбейіп, сапасы арта түседі.

Патриоттық құндылық тәрбиесінде ұлттық тәрбие маңызды рөл атқарады. Ұлттық тәрбиенің қажеттілігі мен күрделілігін ұғыну аса жауапкершілікті талап етеді. Ол әрбір ұрпақ буындарының өзіндік ерекшеліктерін ескеріп отыруды қажетсінеді.

Патриотизмнің құрамдас бөлігі болып табылатын маңызды элементтердің бірі – рух немесе ұлттық патриотизм өз халқына деген сүйіспеншілік ретінде қарастырылуы тиіс. Патриотизм өзінің шыққан тегінің бірлігі мен орталығы, туған жеріне, тіліне, өскен ортасына, мінез-құлқына, тарихи ұлттық дәстүрге тығыз байланысты. Ұлттық сезімдерді патриотизм арнасына, Отанға, ұлтқа деген сүйіспеншілік рухына дұрыс бағыттау үшін бұл ерекшеліктерді жақсы білу және оларды міндетті түрде бала санасына сіңіре білу қажет [4].

Халқымыздың аса бай тарихы, ерлік, азаматтық дәстүрлерді жалғастыруды керек етеді. Жүздеген жылдар бойы қалыптасқан ата-баба салты, сыйластық, жомарттық, азаматтық және батырлық қасиеттер бүгінгі жас ұрпаққа ауадай қажет.

Тәрбие жүйесінің негізгі өзегі – тұлға, сондықтан оқытушы оның жеке дара қабілеттерін дамыта отырып, әр сатыда оқитын жастар моделін болжайды.

ЖОО жастарының азаматтық білімі: қоғамның саяси жағдаяттарына дұрыс баға беру, тарихи және саяси заңдылықтарды түсіне білу; жалпы адамзаттық құндылықтарды саналы көзқараспен қабылдау; ғылым, техника, экономика, өнер мәселелерін қабылдау, талдау, қолдану; оқулықпен және қосымша әдебиеттермен жұмыс әдістерін меңгеру; дәстүрлі емес тәсілдерді қолдану; алгоритм арқылы компьютермен жұмыс істеу.

Психологиялық қасиеттері: қоршаған ортамен дұрыс қарым-қатынас жасай алу; төтенше жағдаяттардан шыға білу; күнделікті өмірде кең түрде тіл табыса білу;

Этикалық сауаты: адамды сыйлай білу; өзінің және басқаның мүлкін күте білу; қоғамға зиян келтірушілерге қатал болу; өз бойында жоғары саналық дарыту; басқаны тыңдай білу; интеллигентиялық мәдениетті болу.

Эстетикалық мәдениет: ғылым, техника, өнер дамуының деңгейін білу; өзін рухани байытуға ұмтылу; өнер қасиеттерін өз бойына дарыту: би, ән, сахналық өне қабілеттерін үнемі дамыту.

Іскерлік қабілеттері: жоғары шығармашылықпен еңбек ету, жаңа озық талаптарды қабылдау және қолдану, коммуникативтік қабілеттерді дамыту, жағдаяттарға байланысты өзін ұстай білу.

Тәрбие жүйесінің тиімділігін осындай нәтиже жетістіктер арқылы ғана байқауға болады.

Отаншылдық, ел-жұртын сүю, азаматтық борышын атқаруға арқау болатын халықтық рухани құндылықтың бірі – ар-намыс. Бұл борышты атқаруға итермелейтін әлеуметтік күш. Осы тұрғыдан алғанда ар-намыс – қазақ халқының бойына туа біткен ұлттық әлеуметтік-психологиялық ерекшелік болмысы және ол азаматтың елін, жерін сүюге отандық ойлау жүйесінің негізі болмақ. Дәстүрлі қазақ эпосы – ұрпақтар бірлігі мен сабақтастығының айқын айғағы ретінде ұрпаққа асыл мұра болып жетіп отыр. Елін, жерін қорғаған батырларды мадақтап жырға қосу арқылы жас ұрпақты ерлікке, өрлікке, мәрттілікке, ұлтжандылыққа тәрбиелеуге тырысқан.

Осыған орай жастарды патриотизмге тәрбиелеуге қатысты ғылыми-педагогикалық әдебиеттермен ғұлама-ғалымдардың тарихи-философиялық еңбектеріне сүйене отырып, рухани патриотизмге тәрбиелеу керек деген ойымызды тұжырымдаймыз.

Қоғамдағы жастарға патриоттық тәрбие беру сананы өз елі үшін мақтаныш сезімдерін қалыптастыру, патриоттық жүйесін жоспарлы түрде дамыту арқылы отанның мүдделерін қорғау жөніндегі азаматтық борыш пен конституциялық міндеттерді орындауға дайындығын тәрбиелеу ретінде айқындалады [5].

Халқымыздың басты ерекшеліктерінің бірі – адам бойында ар мен намысты ерте қалыптастыру, бала бойына сіңіру, сөйтіп оларды адам тіршілігінің, іс қимылдарының өлшеуі ретінде қарау.

Бүгінде жастарымыздың бойынан патриоттық сезімнен нағыз ұлтжандықтан гөрі, мендік патриотизмнің өріс алғанын байқаймыз. Яғни олар өзінің бас мүддесін бірінші орынға қояды, ұлттық, елдік мақсат келесі орынға қалады. Сондықтан әр адамның бойынан өзімшілдік, менмендік, тек өз пайдасын көздейтін пиғылдан арылту үшін, ұлтжандылық тәрбиесіне баулу керек. әр адамның бойына Отанға, халқына шын берілгендіктен, ата салтына, ел тарихына деген құрмет, ерлік рухы қалыптасуы керек.

Патриоттық тәрбиенің объектісі мен қайнар көзі – Отан десек, оның мазмұны – байлықтары, тілі, дәстүрі, тарихи ескерткіштері, туған өлкедегі киелі орындар. Олардың адам көкірегіне жылылық, жақындық, туыскандық сезімдерді ұялатып, ізгі де ерлік істердің қайнар көзіне айналуы патриотизмге тәрбиелеудің арқауы. Олай болса, патриоттық тәрбиенің қазіргі кездегі алатын орны ерекше.

Патриоттық тәрбие негізін дамытудың мәні жеке тұлғаның жоғары әлеуметтік белсенділігін көрсететін және қалыптастыратын идеялық – адамгершілік, моралдық, еріктік, еңбек және дене сапаларын тәрбиелеудегі ішкі байланыстарды анықтау және саралау болып табылады. Жастарды патриоттыққа тәрбиелеуде қоғамымызда атқарылып жатқан шаралардың бәрі олардың белсенділігінің айғағы болып табылады.

Елінің егемендігін, тәуелсіздігін қорғай алатын, Қазақстанды өркендететін, ұлттық рухты, ұлттық тәрбиені бойына қалыптастырған, ел үшін намысшыл, нағыз патриоттар болу үшін қоғамдағы жастарымыз, еңбекке және білімде өздерін жоғары көрсете білуі тиіс.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Әлімбаев М. Халық ғажап тәлімгер.//Ана тілі – А., 2005, 89 б.
- 2 Балтабай Е. Қазақ этнопедагогикасы негізінде патриоттық тәрбие беру. // Ұлағат 2002 № 6, Б.56
- 3 Наурызбаев Ж.Ж. Ұлттық мектептің ұлы мұраты. А., 1996, 105 б.
- 4 Орлова А.Н. Народные традиции и современные проблемы воспитания. А., 2008, 94 б.
- 5 Тальников Т.В. Многоуровневая система образования. М., 2000, 106 б.

РЕЗЮМЕ/RESUME

**Мекадилва Самал Кемельбаевна
Шутенова Сабира Сартаевна
Есмагулова Асемгуль Айтболатовна**

Академия «Болашак», г. Караганда, Республика Казахстан

РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ МОЛОДЕЖИ В ПАТРИОТИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ

В данной статье рассмотрены особенности роли воспитания молодежи патриотизму, патриотическое воспитание, воспитание молодежи.

Рассматривается идея патриотизма, которая во все времена занимала особое место не только в духовной жизни общества, но и во всех важнейших сферах его деятельности - в идеологии, политике, культуре, экономике, экологии. Патриотизм - составная часть национальной идеи Казахстана, неотъемлемый компонент отечественной науки и культуры, выработанный веками. Патриотизм, как фундаментальное, социальное, культурное, субъектное соотношение интересов личности, коллектива, общества и государства к условиям своего существования и предполагает высокую взаимную ответственность за стабильность и безопасность.

Патриотическая составляющая должна быть присуща нравственному воспитанию молодежи, под которым понимается привитие человеку регулирующей функции поведения. Патриотический аспект поведения в современных условиях выступает фактором предупреждения антиобщественных явлений в молодежной среде, элементом воспитания необходимых черт и качеств личности.

Воспитывая патриотов, мы воспитываем дисциплинированных членов общества.

Ключевые слова: воспитание молодежи, патриотизм, традиции, культура казахского народа, родина, патриотические ценности, патриотическое воспитание.

**Mekadilova Samal
Shutenova Sabira
Esmagulova Asemgul**

Academy «Bolashak», Karaganda, Kazakhstan

THE ROLE OF NATIONAL EDUCATION OF YOUTH FOR PATRIOTIC EDUCATION

In this article features of a role in education of a molodlezha to patriotism, patriotic education, education of youth are considered.

The idea of patriotism, which at all times has occupied a special place not only in the spiritual life of society, but also in all its most important spheres of activity - ideology, politics, culture, economy, ecology, is considered. Patriotism is an integral part of the national idea of Kazakhstan, an inseparable component of Russian science and culture, worked out over the centuries. Patriotism, as a fundamental, social, cultural, subjective correlation of the interests of the individual, the collective, the society and the state to the conditions of their existence and assumes a high mutual responsibility for stability and security.

The patriotic component must be inherent in the moral education of youth, by which is meant the inculcation of a regulating function of behavior. The patriotic aspect of behavior in modern conditions is a factor in preventing antisocial phenomena in the youth environment, an element of education of the necessary traits and qualities of the individual.

Bringing up patriots, we educate disciplined members of society.

Keywords: upbringing of youth, patriotism, traditions, culture of the Kazakh people, motherland, patriotic values, patriotic education.

List of references:

- 1 Alimbayev M. People wonderful mentor // Mother tongue A., 2005, 89 p.
- 2 Baltabay E. Қазақ ethnopedagogics of negigious patriotism // Llahat 2002 No. 6, B.56
- 3 Naurzybayev JJ National school of the great ideals. A., 1996, 105 p.
- 4 AN Orlova Folk traditions and modern problems of sense. A., 2008, 94 p.
- 5 TV Talnikov Mnogovrovnyaya system of Education. M., 2000, p. 106.

Наджарян Лилит Камоевна
najaryan@kgmu.kz

Карагандинский государственный медицинский университет,
г. Караганда, Республика Казахстан
Дакукина Татьяна Анатольевна

najaryan@kgmu.kz

Томский государственный педагогический университет, г. Томск, Российская Федерация

Макаренко Татьяна Владимировна
makarenkot@kgmu.kz

Карагандинский государственный медицинский университет,
г. Караганда, Республика Казахстан
Дениварова Надежда Валерьевна

romashkababy1@mail.ru

Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова,
г. Караганда, Республика Казахстан

АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК ДЛЯ СТУДЕНТОВ-МЕДИКОВ: ПОТРЕБНОСТЬ ИЛИ ПРИХОТЬ?

Языковая компетентность стала неотъемлемой частью любого образовательного процесса. Студенты медицинских вузов не стали исключением в мировой заинтересованности к иностранным языкам. Экзамен по иностранному языку является неотъемлемой частью для поступления студента –интерна в резидентуру. Отсюда возникла проблема подготовки студентов 6 и 7 курсов медицинских вузов к сдаче экзамена, а также возникла необходимость улучшения знаний в целом по иностранным языкам. Для решения этой задачи в Карагандинском Государственном Медицинском Университете были организованы курсы обучения иностранным языкам, в результате которых, студенты- интерны должны успешно сдать экзамен по иностранному языку для поступления в резидентуру. В обучении приняли участие 2 группы студентов: обучающихся по традиционной системе и с использованием инновационных методов. Результаты обеих групп подлежали качественному и количественному сравнению. Определена дальнейшая методика подготовки студентов по английскому языку.

Ключевые слова: английский язык, медицинский университет, вступительные экзамен по языку, резидентура, активные методы обучения, инновации, преподавания английского языка.

Глобализация современного мира подразумевает образование единого международного экономического, правового и культурно-информационного пространства. Интегрирование Казахстана в мировую образовательную систему привело к усовершенствованию системы высшего образования. Руководство Казахстана своевременно определило ведущие тенденции мирового развития в области языкового образования и предложило наиболее перспективную модель полиязычного образования для подготовки конкурентоспособных кадров, обладающих высокой языковой компетенцией [1].

В Послании народу Казахстана «Новый Казахстан в новом мире» Глава государства предложил начать поэтапную реализацию культурного проекта «**Триединство языков**». Именно с этого момента и начинается отсчёт новой языковой политики независимого Казахстана, которая сегодня может служить примером для других стран мира по степени популярности в обществе и уровню своей эффективности. Гармонично войдя в процесс духовного развития народа, языковая политика неотделима от общей политики масштабной социальной модернизации [2].

Для того, чтобы стать квалифицированным специалистом, недостаточно только профильного обучения, необходимо еще повышать уровень знания иностранного языка. Сегодня английский язык бесспорно занимает приоритетное положение по сравнению с другими мировыми языками по количественному, географическому и функциональному признакам.

Изучение английского языка является одним из основных приоритетов для студентов медицинской школы. Так, согласно программе развития здравоохранения Республики Казахстан, к 2020 году абсолютно все казахстанские выпускники медицинских институтов и других подобных учреждений должны будут знать язык Шекспира. Знание языка позволит современным специалистам открыть новые неизмеримые возможности в развитии медицинского образования [3].

Согласно правилам приема в резидентуру медицинской школы Республики Казахстан, абитуриент обязан пройти экзамен по иностранному языку по выбору, что является обязательным пунктом для допуска к последующим экзаменам по специальности. Тестирование по английскому языку, разработанное Национальным Центром Тестирования Республики Казахстан, включает в себя 100 вопросов по 3 блокам: аудирование, лексико-грамматический тест, чтение. Все задания с выбором одного правильного ответа из четырех предложенных. Студенту выделено 150 минут для завершения теста. Минимальным проходным баллом для допуска к последующим экзаменам является 50 баллов.

Курсы английского языка в системе нефилологического послевузовского образования носят оптимально-эффективный и профессиональный характер. С целью подготовки к вступительному экзамену в резидентуру по английскому языку для студентов-интернов в Карагандинском Государственном Медицинском Университете было проведено исследование по методикам преподавания английского языка с использованием традиционных и активных методов обучения.

Для участия в исследовании были сформированы две группы: группа с традиционной методикой обучения (контрольная группа), в количестве 25 человек и экспериментальная группа (25 человек). Занятия проводили бакалавры гуманитарных наук. Группы не были закреплены за преподавателем, что позволило исключить человеческий фактор при анализе работы студента, каждый преподаватель проводил занятия в обеих группах. Студентам были предложены занятия по методикам: TBL (team-based learning), CBL (case-based learning), использовалась методика мозгового штурма, «снежный ком», студентам предлагалась выполнение научных работ, таких как подготовка презентаций и постеров на медицинские тематики на английском языке, а также студенты защищали проекты.

Первый этап обучения включал комплексное вступительное тестирование для слушателей, где определялся уровень знания английского языка и формировались группы с равнозначными результатами. В среднем результат показал уровень знания языка Pre-Intermediate (ниже среднего). (Рис.1)

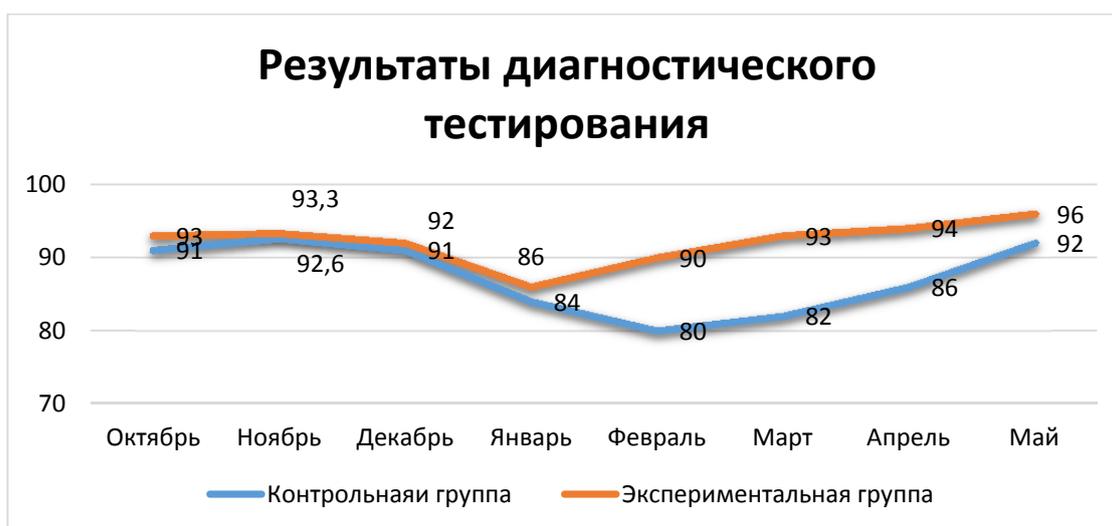

Рисунок 1- Результаты диагностического тестирования

Важно отметить, что к концу обучения количество студентов контрольной группы стало снижаться, вследствие отказов посещения занятий по разным причинам. Всего с курсов

английского языка отчислились по собственному желанию 9 человек из них: 4 из экспериментальной группы и 5 - контрольной. В числе причин отказа от посещения курсов были: нехватка времени, неудобное расписание, большая нагрузка, неэффективность курсов (Рис.2). Согласно рисунку 3 мы можем заметить, что студенты экспериментальной группы отказывались от посещения курсов английского языка в большинстве случаев из-за нехватки времени и большой нагрузки на учебу, в то время как студенты контрольной группы отчисляли по причине неэффективности курсов.

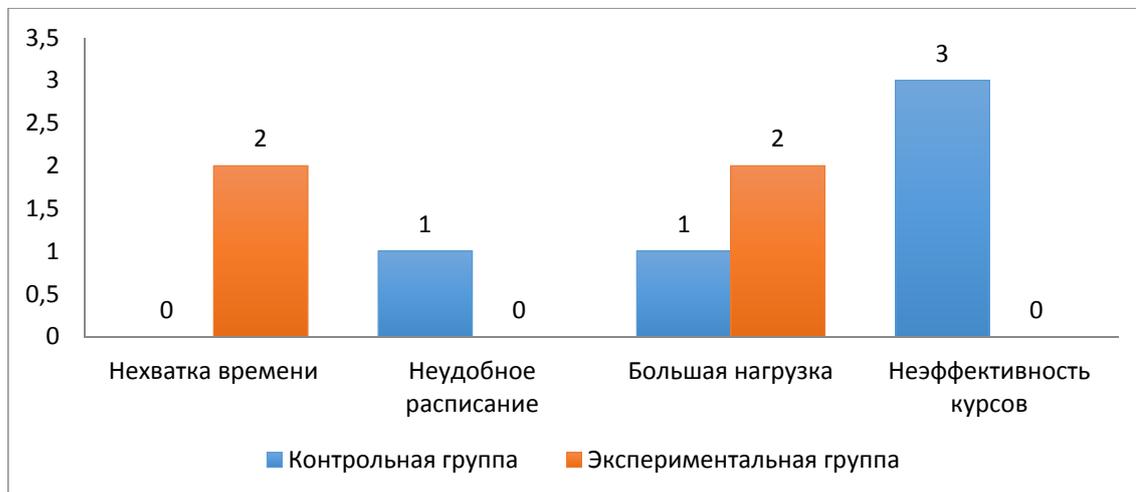

Рисунок 2- Причины отчисления с курсов

Контрольным этапом данного обучения является государственный экзамен по английскому языку. Результаты экзамена сложились следующим образом: средний балл в контрольной группе 87,3 балла, средний балл в экспериментальной группе 92,1балл.

Таким образом, принимая во внимание результаты эксперимента, можно сделать выводы, что изучение английского языка является неотъемлемой частью развития и роста студентов всех групп и специальностей. Преподавание английского языка должно отвечать всем современным требованиям. Инновационные методы преподавания и обучения помогают усвоению всех видов речевой деятельности, мотивируют студентов к обучению и позволяют создать благоприятную образовательную атмосферу. Методику преподавания необходимо постоянно улучшать и развивать, принимая во внимание все новейшие разработки отечественных и зарубежных ученых.

Список использованных источников:

- 1 Государственная программа функционирования и развития языков в Республике Казахстан на 2011-2020 годы. — Официальное издание. — Астана, 2011.
- 2 Назарбаев Н.А. Новый Казахстан в новом мире // Казахстанская правда. — № 33(25278). — 2007. — 1 марта
- 3 Назарбаев Н.А. Социальная модернизация Казахстана: Двадцать шагов к Обществу Всеобщего Труда // Казахстанская правда. — 2012. — № 218-219. — 10 июля.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Наджарян Лилит Камоевна

Қарағанды мемлекеттік медицина университеті, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Дакукина Татьяна Анатольевна

Томск мемлекеттік педагогикалық университеті, Томск қ., Ресей Федерациясы

Макаренко Татьяна Владимировна

Қарағанды мемлекеттік медицина университеті, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Дениварова Надежда Валерьевна

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,

Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

МЕДИЦИК-СТУДЕНТТЕРГЕ АРНАЛҒАН АҒЫЛШЫН ТІЛІ: ҚАЗЕТТІЛІК НЕМЕСЕ ТІЛЕК?

Тілдік құзыреттілік кез-келген білім беру үдерісінің ажырамас бөлігіне айналып отыр. Медициналық жоғары оқу орындарының студенттері шет тілдеріне деген әлемдік қызығушылықтан тыс қала алмайды. Шет тілдері бойынша емтихан тапсыру – студент-интерннің резидентураға түсуі үшін негізгі қадамы. Осы тұрғыдан келгенде, медициналық ЖОО-ның 6 және 7 курс студенттерін емтихан тапсыруға, сонымен қатар шет тілдерін жалпы меңгеруге дайындау мәселесі туындайды. Осы міндетті шешу үшін Қарағанды мемлекеттік медицина университетінде шет тілдерін оқыту курстары ұйымдастырылған, нәтижесінде интерн-студенттер резидентураға түсу үшін шет тілдері бойынша емтиханды сәтті тапсырулары қажет. Оқытуға инновациялық әдістерді қолдану арқылы дәстүрлі жүйе бойынша білім алушылардың 2 топ студенттері қатысты. Екі топтың да нәтижелері сандық және сапалық салыстыруға жатады. Нәтижесінде, ағылшын тілі бойынша студенттерді одан әрі дайындаудың әдістемесі анықталды.

Ключевые слова: английский язык, медицинский университет, вступительные экзамен по языку, резидентура, активные методы обучения, инновации, преподавания английского языка.

Najaryan Lilit

Karaganda State Medical University, Karaganda, Kazakhstan

Dakukina Tatyana

Tomsk State Pedagogical University, Tomsk, Russian Federation

Makarenko Tatyana

Karaganda State Medical University, Karaganda, Kazakhstan

Denivarova Nadezhda

Karaganda Bukhetov State University

ENGLISH FOR MEDICAL STUDENTS: A NEED OR A WHIM?

Language competence has become an integral part of any educational process. Students of medical universities have not become an exception in the world interest in foreign languages. The foreign language exam is an integral part of the entry of an intern student into a residency. Hence the problem of preparing students of the 6th and 7th courses of medical universities for the exam, as well as the general knowledge of a foreign language appeared. To accomplish this task, foreign language courses were organized at the Karaganda State Medical University, as a result of which interns were required to pass a foreign language exam for admission to the residency. Two groups of students took part in the training: trainees in the traditional system and using innovative methods. The results of both groups were subject to qualitative and quantitative analysis. The further technique of preparation of students in English language is determined.

Keywords: English, medical schools, entry language exam, residency, active teaching methods, innovations, teaching English

List of references:

1 State program on functioning and development of languages in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020. - The official publication. - Astana, 2011.

2 Nazarbayev NA New Kazakhstan in a new world // Kazakhstan's truth. — № 33(25278). — 2007. — 1 March

3 Nazarbayev NA Social modernization of Kazakhstan: Twenty steps to the Society of General Labor // Kazakhstan's truth. — 2012. — № 218-219. — 10 July.

Райсова Айгуль Тусуповна
gulshat_161188@mail.ru
КГКП детский сад «Ақбота»
Шутенова Сабира Сартаевна
ssjjru@mail.ru

Академия «Болашак», г. Караганда, Республика Казахстан

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МОТИВАЦИОННОЙ ГОТОВНОСТИ СТАРШИХ ДОШКОЛЬНИКОВ

В данной статье рассматривается содержание мотивационной системы в целом, виды деятельности, характерных для человека. Для формирования мотивов учения у детей необходимо создавать условия для появления внутренних побуждений (мотивов, целей, эмоций) к учению, осознания их старшим дошкольником и дальнейшего саморазвития им своей мотивационной сферы. Воспитатель детского сада при этом должен стимулировать её развитие системой психологически продуманных приёмов.

Дошкольный возраст – это период становления личности – период формирования самосознания и мотивационной сферы. Время, когда ребёнок учится принимать самостоятельные решения, то есть осуществлять выбор, руководствуясь при этом личными мотивами.

Ключевые слова: личность, мотивация, учебные мотивы, развитие, учебная деятельность, процесс учения, типы мотивации.

Мотивация занимает ведущее место в структуре личности и является одним из основных понятий, которое используется для объяснения движущих сил (активности) поведения и деятельности. Содержание мотивационной системы в целом, определяет и содержание видов деятельности, характерных для человека. Усиление интереса к мотивации, как к движущей силе человеческого поведения, как стержня личности и смыслообразующей ее стороны, связано с выявившейся в процессе научного изучения сложностью ее структуры с одной стороны, и с объективным, социальным повышением роли субъективного фактора в личностном развитии - с другой стороны. Данные утверждения мы можем сделать из трудов: Д.Н. Узнадзе; П.М. Якобсон; В.С. Мерлин; А.Н. Леонтьев; В. Г Асеев; А.К. Маркова; Б.И. Додонов; Х. Хекхаузен; В. Е Мильман; В. К Вилюнас; В.Н. Мясищев; С.Л. Рубинштейн.

В самом определении мотивации, существующие научные концепции различаются своими терминологическими установками.

Мотивация - система мотивов, их совокупность, структура. Такое понимание мотивации представлено, в частности, в работах исследователя Э.Д. Телегиной. Это понимание по содержательному смыслу наследует концепции Л.И. Божович. Э.Д. Телегина считает, что при осуществлении любой деятельности, при протекании любого психического процесса, всегда имеет место определенная совокупность мотивов. Эта совокупность представляет собой иерархическую структуру движущих сил поведения личности. Совокупность мотивов связана, с одной стороны, со структурой личности, с другой - со спецификой конкретной ситуации [1].

Вполне определенно под мотивацией понимают ту или иную группу мотивов современные исследователи - психологи М.В. Матюхина и К.Т. Патрина. В зависимости от того, какие мотивы входят в эти группы, ими выделяются различные типы мотивации.

1. Широкие социальные мотивы образуют социальную мотивацию.
2. Желание получить одобрение со стороны учителей, родителей, одноклассников – «Мотивацию благополучия».
3. Желание быть в числе первых, занимать достойное место среди товарищей – «престижную мотивацию».

П.М. Якобсон отмечает тот факт, что понятие мотивации используется о как объяснение конкретных форм поведения (в узком смысле), то как совокупность тех психологических аспектов, которые определяют поведение человека в целом (в широком смысле). П.М. Якобсон

ставит вопрос о том, чтобы понятие мотивации достаточно четко раскрывало то, какое содержание оно выражает, с какими сторонами психической жизни человека оно связано[2].

По данным С.Л. Рубинштейна, мотивацию, непосредственно связанную с познанием, можно рассматривать как внутреннюю мотивацию. Она базируется на интересе, побудительной силе, и ее конкретный мотив непосредственно входит в содержание решаемой мыслительной задачи, в условия и способы ее решения, в ее результат. И, напротив, мотивацию называют внешней, если в основе ее лежит мотив достижения, стремление к авторитету, показу собственных возможностей и способностей. С.Л. Рубинштейн рассматривал мотивацию как «детерминацию, реализующуюся через психику». По его мнению, мотивация - это «опосредованная процессом ее отражения субъективная детерминация поведения человека миром. Через свою мотивацию человек вплетен в контекст действительности»[3].

Результативная сторона мотивации выступает в двух видах. С одной стороны, она связана с постановкой далеких перспективных целей, с другой - с принятием младшим школьником целей и задач самой учебной деятельности и конкретного урока. Обеспечить высокий уровень мотивации и деятельности может только интеграция результативных и процессуальных побуждений. Отмечая единство и неразрывность процессуального и результативного в эмоциональной форме их проявления, С.Л. Рубинштейн писал: «Чувства, связанные по преимуществу с ходом деятельности, хотя и отличны, но неотрывны от чувств, связанных с ее исходом».

Содержательными характеристиками учебных мотивов младших школьников, по мнению А.К. Марковой, могут быть: наличие личностного смысла учения для ученика. В этом случае говорят, что мотив учения является «смыслообразующим» для данного ученика, т.е. придает его учению личностный смысл.

По мнению А.Н. Леонтьева, реально действующие учебные мотивы возникают как результат фактического включения старшего дошкольника в различные виды деятельности. А.Н. Леонтьев выделяет: место учебного мотива в общей структуре мотивации. Каждый мотив может быть ведущим, доминирующим или второстепенным, подчиненным. Самостоятельность возникновения и проявления мотива. Он может возникать как внутренний в ходе самостоятельной учебной работы дошкольника или только в ситуации помощи взрослого, т.е. как внешний. Степень распространения учебного мотива на разные типы учебной деятельности, виды учебных предметов, формы учебных занятий[4].

Таким образом, мотивация как термин (понятие) имеет несколько основных значений и изучается в самых разных аспектах, в силу чего она трактуется авторами различно. Однако, общим в этих значениях и смыслах понимания данного явления является то, что мотивация есть всегда побудительный процесс, реализация в действии и поведении тех или иных потребностей, влечений. Исследователи определяют ее и как один конкретный мотив, и как единую систему мотивов, и как особую сферу, включающую в себя мотивы, цели, интересы в их сложном переплетении и взаимодействии.

Существует целый ряд определений мотива. Ученые трактуют его как предмет потребности (А.Н. Леонтьев, Б.И. Додонов); переживание, являющееся источником действия (С.Л. Рубинштейн); внутреннее состояние личности, которое направляет ее действия в конкретный момент времени (В.И. Василевский); желаемое целевое состояние (Х. Хекхаузен); направленность на отдельные стороны деятельности (А.К. Дусавитский, А.К. Маркова); фактор, определяющий поведение (Ж. Годфруа). Наиболее определенно этот вопрос решается А.Н. Леонтьевым. Он считает, что «мотив - это объект, который отвечает той или иной потребности и который в той или иной форме, отражаясь субъектом, ведет его к деятельности».

В зависимости от того, каков мотив деятельности, она приобретает для ребенка различный смысл. Ребенок решает задачу. Цель состоит в том, чтобы найти решение. Мотивы же могут быть различными. Мотив может быть в том, чтобы научиться решать задачи, или, в том, чтобы не огорчать учителя или порадовать родителей хорошей отметкой. Объективно во всех этих случаях цель остается той же самой: решить задачу, но смысл деятельности изменяется вместе с изменением мотива.

Мотивы оказывают влияние на характер учебной деятельности, отношение ребенка к учению. Если, например, ребенок учится, чтобы избежать плохой отметки, наказания, то он учится с постоянным напряжением, учение его лишено радости и удовлетворения. А.Н.

Леонтьев различает мотивы понимаемые и мотивы реально действующие. Учащийся понимает, что надо учиться, но это еще может не побуждать его заниматься учебной деятельностью. Понимаемые мотивы в ряде случаев становятся мотивами реально действующими.

Как правило, учебная деятельность ребенка побуждается не одним мотивом, а целой системой разнообразных мотивов, которые переплетаются, дополняют друг друга, находятся в определенном соотношении между собой. Не все мотивы имеют одинаковое влияние на учебную деятельность. Одни из них - ведущие, другие - второстепенные.

Все мотивы могут быть разделены на две большие группы: одни из них порождаются самой учебной деятельностью, непосредственно связаны с содержанием и процессом учения, способами усвоения знаний; другие мотивы лежат, как бы за пределами учебного процесса и связаны лишь с результатами учения. Такие мотивы могут быть как широкими социальными (стремление хорошо окончить школу, поступить в вуз, хорошо работать в будущем), так и узколичными; мотивы благополучия (получить хорошую отметку любой ценой, заслужить похвалу учителя или родителей, избежать неприятностей) и престижные мотивы (выделиться среди товарищей, занять определенное положение в классе).

Какое же место занимают эти группы, мотивов в мотивации учения старших дошкольников? Исследования мотивов учения старших дошкольников показали, что мотивы, связанные с самой учебной деятельностью, ее процессом и содержанием, не занимают ведущего места. По данным исследований Л.И. Божович и ее сотрудников, у первоклассников эти мотивы занимают третье место, а у третьеклассников даже пятое место. Старшие дошкольники уже могут в какой-то мере управлять своим поведением на основе сознательно принятого намерения. Роль таких намерений особенно ярко проявляется в том случае, когда нет интереса, а материал трудный.

Отношение старших дошкольников к учению определяется и другой группой мотивов, которые прямо заложены в самой учебной деятельности и связаны с содержанием и процессом учения, с овладением прежде всего способом деятельности. Это - познавательные интересы, стремление преодолевать трудности в процессе познания, проявлять интеллектуальную активность. Развитие мотивов этой группы зависит от уровня познавательной потребности, с которой ребенок приходит в школу, с одной стороны, и уровня содержания и организации учебного процесса - с другой. В основе мотивации, связанной с содержанием и процессом учения, лежит познавательная потребность. Познавательная потребность рождается из потребности во внешних впечатлениях и потребности активности и начинает проявляться рано, в первые дни жизни ребенка.

Интересы старших дошкольников, как правило, действительно обусловлены занимательностью. Привлекают уроки с игровыми моментами, уроки с преобладанием эмоционального материала. Но в условиях экспериментального обучения, когда специально обращается внимание на происхождение, смысл, суть явлений, интерес к овладению самим способом действия может проявляться очень ярко. Поэтому другие исследователи (В.В. Давыдов, Д.Б. Эльконин, А.К. Маркова) считают, что для формирования теоретического познавательного интереса большое значение имеет характер учебной деятельности. Учебная деятельность, по мнению В.В. Давыдова, должна отвечать следующим требованиям: объектом усвоения должны быть теоретические понятия; процесс усвоения должен протекать так, чтобы перед учащимися раскрывались условия происхождения понятий; результатом усвоения должно быть формирование специальной учебной деятельности, которая имеет свою особую структуру и состоит из таких компонентов как учебная ситуация, учебная задача, учебные действия, действия контроля, и оценки. Соблюдение всех этих условий будет способствовать формированию внутренней мотивации, познавательных интересов[5].

М.Г. Морозова считает, что интерес к учебному предмету зависит от возможности ученика выделить в своем сознании специфическое содержание данного учебного предмета.

Первоклассники такой специфики не видят. Интерес к математике, например, или мотивирован тем, чтобы «хорошо знать деление и умножение», «быстро и правильно считать», «суметь решать задачи на различные правила». В такого рода интересе, считает М.Г. Морозова, по существу еще нет ничего специфического. Учащихся здесь привлекает то же, что и в других учебных предметах: овладение конкретными умениями и навыками, знакомство с новым разнообразным содержанием учебного материала, преодоление трудностей, удовлетворение от

интеллектуального напряжения. И только в IV классе ребенок начинает понимать и переживать специфические особенности учебного предмета. Так, математика привлекает детей точностью, строгой последовательностью действий, где от одного действия зависят остальные. Дети начинают замечать логическую последовательность и закономерность математических действий. Необходимо отличать понятия интерес и занимательность. Н.Г. Морозова связывает занимательность с внешней привлекательностью предмета, действия или эффектным его преподнесением.

Она считает, что дошкольники плохо усваивают научное содержание занимательных книг. Это объясняется тем, что занимательность обычно создается приключениями, неожиданными событиями, которые только отвлекают от сути, от научной проблемы. Например, детей привлекали в основном конкретные действия животных, но не знания о них, хотя из книг можно было получить и знания о животных. Подлинный интерес к познавательному содержанию текста возникал только в тех случаях, когда линия действия персонажей была связана с поиском решения научной проблемы и все события разворачивались вокруг этой проблемы.

Такая же картина может быть и на уроке: яркие наглядные пособия, эффектное оформление, неожиданные опыты, занятные детали. В результате - эмоции, но нет узнавания нового, т.е. нет познавательного интереса в собственном смысле слова. Это не значит, что занимательность совсем не нужна. Важно только помнить, что неожиданное, броское вызывает любопытство. Желание посмотреть, даже рассмотреть, только с внешней стороны, не вникая в существо вопроса. Любопытство связано с положительными эмоциями, но внимание быстро угасает, если не возбуждается желание пойти дальше, понять, что это такое, как это возникло, какова его природа. В то же время занимательность нужна на самых первых этапах воспитания интереса, поскольку она «способствует переходу познавательного интереса со стадии простой ориентировки, ситуативного, эпизодического интереса, на стадию более устойчивого познавательного отношения, стремления углубиться в сущность познаваемого».

Для работающих со старшими дошкольниками, особенно важно различать интерес к познанию и интерес к какой-либо деятельности, к каким-либо занятиям. Первоклассник с радостью идет в школу, по собственному побуждению включается в работу на уроке, не хочет прерывать деятельность на уроке. Первоклассник, например, любит читать, писать, рисовать, лепить - это доставляет ему удовольствие. Ребенок проявляет к этому эмоциональное отношение (он заявляет, что ему нравится решать задачи, выполнять упражнения), хотя познавательное отношение может и отсутствовать (его не волнует, почему это понимается так, а не иначе, каким способом лучше, удобнее решить данную задачу и т.п.). В данном случае присутствует только один компонент - эмоциональный. Значит, здесь нельзя говорить об истинном познавательном интересе, в то же время можно говорить о чувстве, переживании, любви ребенка к деятельности, в данном случае к учению. Любовь к деятельности - предпосылка интереса, но не сам познавательный интерес.

В этой любви к деятельности в качестве мотива может выступать стремление к конкретному результату: возможность занять определенное положение в коллективе, получить одобрение, т.е. к косвенным относительно самого учения целям. Но в качестве мотива может выступать и стремление овладеть самим процессом деятельности. Сначала такой интерес к процессу учения (учебной деятельности) имеет элементарные проявления: ребенок заявляет, что он любит читать, писать, считать, в дальнейшем же этот интерес к процессу проявляется в желании думать, рассуждать, придумывать новые задачи. По своему содержанию эта увлеченность процессом должна быть направлена на теоретическое содержание знания, а не только на конкретные факты. Таким образом, интерес к процессу, способу решения превращается в интерес к теории, к основанию знания.

Список использованных источников:

- 1 Божович Л.И. Личность и её формирование в детском возрасте. -М, 1998. – 278с.
- 2 [http:// psychol. ras. ru/](http://psychol.ras.ru/); см. сайт Института психологии РАН.
- 3 Руководство практического психолога. Готовность к школе: развивающие программы. Под ред. Дубовиной. М. - 2009. -89с.

4 Маркова А.К. и др. Формирование мотивации учения: Книга для учителя. - М.: Просвещение, 2002. – 175с.

5 Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: Учебник для студентов вузов. - 6-е изд., стереотип. - М: Издательский центр "Академия", 2000. - 456с.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Айгуль Тусуповна Райсова
ҚМҚМ «Ақбота» балабақшасы
Сабира Сартаевна Шутенова

«Болашак» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы **МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ УӘЖДЕМЕЛІК** **ДАЙЫНДЫҒЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Бұл мақалада тұтастай алғанда, адамға тән уәждемелік жүйенің мазмұны, қызмет түрлері қарастырылады. Балаларға оқу уәждемелерін қалыптастыру үшін, балалардың ішкі түйсіктерінің (уәждемелер, мақсаттар, эмоциялар) пайда болуына жағдай туғызу, оларды мектеп жасына дейінгі балалардың түсінуі арқылы әрі қарай уәждеме саласында өзін-өзі дамытуылары қажет.

Осылайша, балабақша тәрбиешісі психологиялық ойластырылған амалдар арқылы олардың дамуын ынталандыруы керек.

Мектеп жасына дейінгі шақ – жеке тұлғаның қалыптасу, өзіндік сана мен уәждемесінің қалптасу кезеңі. Өзіндік уәждемесін басшылыққа ала отырып таңдау жасауы, баланың өзіндік шешім қабылдауға үйрене бастаған уақыты.

Кілтті сөздер: тұлғалық, мотивация, оқыту мотивациясы, дамыту, оқыту іс-әрекеті, оқыту процесі, мотивация түрлері.

Raisova Aigul
KGKP kindergarten «Ақбота»
Shutenova Sabira
Academy «Bolashak», Karaganda, Kazakhstan

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF MOTIVATION READINESS OF SENIOR **PRE-SCHOOLERS**

This article examines the content of the motivational system as a whole, the types of activities that are characteristic of a person. To form the motives of learning in children, it is necessary to create conditions for the emergence of inner motives (motives, goals, emotions) for learning, awareness of their senior preschoolers and further self-development of their motivational sphere. The kindergarten educator should stimulate its development by a system of psychologically thought-out methods.

Preschool age - this is the period of formation of personality - the period of formation of self-awareness and motivational sphere.

The time when the child learns to make independent decisions, that is, to exercise the choice, guided by personal motives.

Keywords: personality, motivation, learning motives, development, learning activity, learning process, types of motivation.

List of references:

- 1 Bozhovich LI Personality and its formation in childhood. -M, 1998. - 278с.
- 2 ([http:// psychol. Ras. Ru /](http://psychol.Ras.Ru/); see the website of the Institute of Psychology RAS);
- 3 The manual of a practical psychologist. Readiness for school: development programs. Ed. Dubrovina. M. - 2009. -89s.
- 4 Markova A.K. Formation of the motivation of the teaching: A book for the teacher. - Moscow: Education, 2002. - 175s.
- 5 Mukhina V.S. Age psychology: phenomenology of development, childhood, adolescence: Textbook for university students. - 6 th ed., The stereotype. - M: Publishing Center "Academy", 2000. - 456p.

Ляззат Максатқызы Тукбаева

Lyaka_tukbaeva@mail.ru

Жанна Ануаровна Арунова

arunova73@mail.ru

«Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚ ТӘРБИЕСІНІҢ НЕГІЗІ

Мақалада қазіргі заманда өзекті болып табылатын еліміздегі жас ұрпаққа толерантты тәрбие берудің маңызы, тәрбиедегі толеранттылықтың орыны жөнінде қарастырылған. Еліміз мәдениеттер мен түрлі діндердің тоғысында өмір сүріп жатқандықтан, Қазақстанның заманауи мектептерінде толерантты тәрбие беру жүйесін енгізу идеясы маңызды болып табылады.

Кілтті сөздер: толеранттылық, рух, төзімділік, патриотизм, гумандылық, тарих.

Қазіргі уақытта адамдардың басқа ұлттың, мәдениеттің адамдарына деген көзқарасы, төзімділігі өзекті мәселе болып табылады. Осыны екі жақта саралап, ойламағандықтың салдарынан мәдениеттік эгоизм және шыдамсыздық бұқаралық ақпарат құралдары арқылы отбасыға, мектепке енеді. Сондықтан, жаңа буынды толеранттылық рухында тәрбиелеудің тиімді механизмдерін зерттеп, оны жүзеге асыру керек.

«Біздің ұлы даламыз мыңдаған жыл бойы толерантты болып келеді. Бұл ретте мен толеранттылықтың бассыздық емес екендігін атап өткім келеді. Толеранттылық бұл – біздің қоғамның адамгершілік нормалары. Оларды біз нығайтып, қорғап, барлық буындарды тәрбиелейтін боламыз», - деп Елбасымыз атап өткендей, толеранттылық ұғымының мән-мағынасы қазіргі уақытта әлемдік идеялар арнасында өзінің тарихи негізін сақтай отырып, толысуда.

Соңғы онжылдықта «толеранттылық» ұғымы ғылыми-педагогикалық әдебиетке енген үлкен ұғым. Жалпы алып қарағанда, «толеранттылық» сөзі әлемнің әр түрлі тілінде ұқсас мағына беріп, «төзімділік» деген сөздің синонимі болып табылады. Артықшылыққа деген құқықты мойындау – толеранттылықтың негізі болып табылады. Толеранттылық – бұл жай ғана моральдық парыз емес, сондай-ақ саяси, құқықтық қажеттілік болып табылады, ол соғыс мәдениетінен әлемдік татулық мәдениетіне бастайтын құбылыс [1].

Толеранттылықты әлеуметтік нормада қарастыра отырып, оған бірнеше құрамдас бөліктерді енгізе аламыз:

- Өзара әрекеттесуші субъекттердің бірін-бірі әлеуметтік тұрғыда қабылдай алуы, бір-бірінің ерекшеліктеріне қызығушылық танытуы;
- Теңдікті мойындау;
- Өзгені сол қалпында қабылдауға дайын болу;
- Зорлық пен зомбылықтан бас тарту;
- Өзгені тыңдай алу, оған сенімділік таныту;
- Оның сезімдеріне, жай-күйіне ортақтаса білу керек.

Этникалық толеранттылыққа тәрбиелеу мәселесін көбінесе тәрбие мәселесіне жатқыза аламыз. Себебі, қарым-қатынас мәдениетінің мәселелері – мектепте, барлық қоғамда ең өзекті мәселе болуда. Біз барлығымыз әр түрлі екенімізді және өзгелерді сол қалпында қабылдау керек екенін біле тұра, кей жағдайда өзімізді сол ұстанымға сәйкес көрсете алмай жатамыз. Өзгеге деген қарым-қатынаста оңай болмаса да, шыдамды, төзімді болу керек.

Қазіргі уақытта педагогтардың алдында мәдени білім беру үрдісінде оқушы тұлғасының бойына толеранттылық сапаларды қалай ұялату керектігі жөнінде үлкен сұрақ туындауда. Заманауи әлеуметтік-мәдени жағдайында мектеп, оқушылардың өзінің және өзгенің мәдениетіне құрметпен қарау ұғындырылатын, этникаарлық қарым-қатынастың жағымды жағдайы орнайтын басты орын болуы керек, себебі, оқу-тәрбие үрдісінде мәдени, тұлғааралық, ұлттаралық қарым-қатынас жағдаятары пайда болады.

Білім беру үрдісі оқушылардың бойында өздері тұрып жатқан әлемнің қазіргісі мен ертеңіне деген жауапкершілікті сезіну мен ұғынуға жаппай шақыруда. Бұл, өзге мәдениетке қарым-қатынастың салғырт болуы, адамдардың халықтар жайлы және олардың қарым-қатынасы жайлы, ұлттық мәдениеттер мен әдет-ғұрыптары жайлы білімнің болмауынан тундайтынын айқын көрсетеді [2].

Педагогикалық тәжірибеде білім алушыларды толеранттылыққа тәрбиелеуге байланысты әдебиет туындыларын және кинофильмдерді қолдану, диалогті формадағы сабақты ұйымдастыру (дискуссия, диспут және дебат) сынды көптеген әдістер жинақталған.

Оқушылардың сабақтан тыс іс-әрекетті ұйымдастыру үрдісінде толеранттылықты дамыту И.Дроздецкаяның, Е.Маркелованың, Е.Селюкованың еңбектерінде қарастырылады. Бұл іс-әрекет түрінің артықшылығы мұндағы білім беру үрдісінің қатысушыларының өзара әрекеттестігінің жетекші формасы бірлікті талап ететін белсенді топтық форма болуы мүмкін бір жағынан, ал екінші жағынан – балаға өзінің сабақ үрдісінде сұранысқа ие бола бермейтін – эмоционалды, шығамашылық сапалары және т.б. - сол мүмкіндіктері мен сапаларын ашуға мүмкіндік беру болып табылады. Алайда осы аталған қасиеттер тұлғаның толеранттылық қасиеті мен оқушылардың толеранттылық қарым-қатынасын қалыптастырудың негізіне жатады.

Толерантты бағдарлар мен мінез-құлықты қалыптастыруда тәрбиеленушілерге онымен болып жатқан өзгерістерді рефлексиялауға және ұжымдағы, отбасындағы, қоғамдағы қалыптасқан қарым-қатынасын саралауға жағдай жасау қажет.

Педагогикалық технологиялар тәрбиеге жүйелі түрде қарауға және оқушының іс-әрекетін тиімді ұйымдастыруы керек. Осыған байланысты, педагог пәндік сабақтарда, сынып сағаттарында Отанына, туған жеріне, тарихи кешегісіне, ұлттық мәдениетіне, өзінің халқы мен Қазақстан халықтарына деген сыйластық қарым-қатынастағы патриоттық тәрбиеге көп мән беруі керек. Осы заманауи кезеңдегі тәрбиенің басты міндеті – қоғамның Отан сүйгіш, Отанына қызмет ететін, оның гүлденуіне ат салысатын, оның жетістіктерімен мақтана алатын тұлғаны тәрбиелеу.

Осыған байланысты оқушы тәрбиесінде бірнеше педагогикалық принциптер жатыр:

- Әрбір тұлға қайталанбайды деген оқудың гумандылығы;
- Өнердің әр түрінің ықпалдастығы: музыка, бейнелеу өнері, ойындар және т.б. [3].

«Төртеу түгел болса, төбедегі келеді». Сан ұлттың мекені болған мемлекетіміздің алар асуы алда. «Байлық-байлық емес, бірлік – байлық» дегендей, расында, Қазақстанның саяси-әлеуметтік дамуында «бірлік» категориясы ең негізгі құндылық болып табылады. Бірлігі бекем елдің болашағы нұрлы, келешегі кемел болмақ. Әрдайым осы бірлігімізден айырылмай, татулығымыздан танбай, елдің тыныштығының бұзылмауы – мемлекетіміздегі тұрып жатқан әрбір азаматтың арман-қалауы.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Семина Л.И. Толеранттылық: күшті біріктіру // Отбасы мен мектеп. 2001 №11-12
- 2 Степанов П. Толеранттылықты қалай тәрбиелеуге болады? // Халықтық тәрбие. 2001 №9, 2002 №1
- 3 Воробьева О.Я. Оқушылардың толеранттылығын тәрбиелеудегі педагогикалық технологиялар // М., 2007

РЕЗЮМЕ/RESUME

**Тукбаева Ляззат Максатқызы
Арунова Жанна Ануаровна**

**Академия «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан
ОСНОВЫ ВОСПИТАНИЯ ТОЛЕРАНТНОСТИ УЧАЩИХСЯ**

В статье рассматривается актуальная проблема, касающаяся толерантного воспитания подрастающего поколения, большое внимание уделяется воспитанию толерантности. Также рассматривается идея воспитания толерантной личности в современных школах Казахстана, так как наша страна является религиозно и культурно богатой.

Ключевые слова: толерантность, дух, терпеливость, патриотизм, гуманизм, история.

Tukbayeva Lyazzat
Academy "Bolashak", Karaganda, Kazakhstan
Arunova Zhanna
Academy "Bolashak", Karaganda, Kazakhstan
THE BASIS TOLERANT UPBRINING OF PUPILS

The article deals with the basic tolerant upbringing at modern schools in Kazakhstan. Our country is rich of its ethnic and religious diversity. The author of this article suggests her new innovative ideas for tolerance upbringing at our schools.

Keywords: tolerance, human spirit, patience, patriotism, humanism, history.

List of references:

- 1 Semina L.I. Tolerant: association and effort // Family and school. 2007.- №11-12.
- 2 Stepanov P. How to upbringing tolerance? // Public upbringing. 2001 №9, 2002-№1.
- 3 Vorobeva O. Pedagogical technologies // M., 2007.

УДК 159.99

Эльрих Ирина Владимировна
elrih_irina@mail.ru
Таликова Галия Тюляковна
talikova_galya@mail.ru
Искажимова Анель Канатовна
aneliskazhimova@mail.ru
Академия «Болашак», г. Караганда, Республика Казахстан

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ УЧАЩИХСЯ В УСЛОВИЯХ
МОДЕРНИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ**

В статье анализируется проблема организации практической психологической службы школы, а также важность психолого-педагогического сопровождения учащихся в учебно-воспитательном процессе в условиях модернизации образования, так как именно психолого-педагогическое сопровождение образовательного процесса способствует созданию социально-психологических условий для обучения и полноценного развития учащихся.

Ключевые слова: практическая психология, психологическая служба, психическое и личностное развитие, учебно-воспитательный процесс, психолого-педагогическое сопровождение, модернизация образования.

В современной системе казахстанского образования интенсивно развивается практическая психология, и психологическая служба стала весьма значимым компонентом этой системы.

В своей деятельности психологическая служба образования руководствуется соответствующими международными актами в области защиты прав и законных интересов ребенка, Конституцией Республики Казахстан, Закона Республики Казахстан от 27 июля 2007 года «Об образовании», Конвенции о правах ребенка и другими необходимыми документами. К таковым относятся и правила деятельности психологической службы в организациях образования, регламентирующие работу педагога-психолога.

В соответствии с правилами, деятельность психологической службы направлена на реализацию основных принципов государственной политики в области образования, которые основываются на гуманистическом характере образования, приоритете общечеловеческих ценностей жизни и здоровья человека, свободного развития личности, общедоступности образования, адекватности образования к уровням развития и подготовки обучающихся, воспитанников.

Сравнительно недавно возникшая новая специальность – педагог-психолог становится массовой профессией. Работа педагога-психолога – это новая форма общественно значимой профессиональной деятельности, вызванной к жизни потребностями общества, повышением требований к развитию творческого и нравственного потенциала молодого поколения страны.

В настоящее время педагоги-психологи работают в детских садах, в общеобразовательных школах и интернатах, в лицеях и специальных школах, в гимназиях, колледжах, в центрах различного профиля: реабилитации, коррекции, развития и иной медико-психолого-педагогической поддержки и помощи детям, подросткам, молодежи.

Важнейшим условием эффективности работы психологической службы является правильное понимание педагогом-психологом, а также участниками учебно-воспитательного процесса сущности и содержания деятельности психологической службы.

Закона об образовании, правил работы психологической службы и должностных обязанностей недостаточно для регламентации деятельности педагога - психолога в школе. А если посмотреть на программы 12-летнего образования, перехода к полиязычию и другие программы, которые ведут наше общество к модернизации образования, везде «красной нитью» прописано, личностное (способность к самоорганизации, самосовершенствованию, жизненному и профессиональному самоопределению, самореализации, быть толерантным), духовно-нравственное развитие, повышение воспитательного и социализирующего потенциала обучения и т.д. Это все говорит о важности и повышающейся ответственности работы педагога-психолога в школе.

Педагоги-психологи выступают, в определенной степени, гарантами права каждого ребенка на полноценное психическое и личностное развитие, на развитие своей индивидуальности. Постоянно возрастающая востребованность в таких специалистах со стороны педагогической практики, расширение профессионального поля их деятельности, включение в орбиту их взаимодействия все более широких слоев субъектов образовательного процесса требуют большего внимания к решению организационно-управленческих вопросов, регламентирующих деятельность, как отдельных психологов, так и психологической службы в целом.

Поэтому в числе важнейших задач дальнейшего развития психологической службы образования выступают преодоление разрозненности отдельных подразделений службы, обеспечение их координации и создание единой системы психологической службы образования в масштабах города, области, региона, а в перспективе – всей страны. Система – это единство взаимозависимых частей, каждая из которых привносит свое конкретное в уникальные характеристики целого.

Практической психологии среднего образования Казахстана необходимо инновационное и опережающее развитие, обусловленное происходящими изменениями. Предметом изменений становится:

- образовательные стандарты нового поколения;
- требования к общим и профессиональным компетенциям выпускников;
- процессы интеграции учреждений образования;
- внедрение информационно-коммуникационных и педагогических технологий в образовательном процессе;
- система оценки качества образования.

Помимо перечисленных, важным представляется учет изменений, связанных с молодежными субкультурами, поликультурными аспектами в образовании, демографическими процессами.

Эффективность учебно-воспитательного процесса во многом определяется тем, в какой мере педагог располагают сведениями о том, что знают и умеют учащиеся. Только опираясь на объективные данные о возможностях психического развития каждого ребенка, можно эффективно оказывать ему помощь в процессе обучения.

В связи с этим, необходима особая культура поддержки и помощи учащихся в учебно-воспитательном процессе школы, т.е. психолого-педагогическое сопровождение. Организация психолого-педагогического сопровождения образовательного процесса способствует реализации основных направлений концепции среднего образования: личностно-ориентированного подхода к ребенку, доброжелательного отношения детей и взрослых,

создания социально-психологических условий для обучения и полноценного развития учащихся.

Сопровождение представляет собой целостную, системно организованную деятельность, в процессе которой создаются социально-психологические и педагогические условия для дальнейшего успешного обучения и психологического развития каждого ребенка в школьной среде. Целью психолого-педагогического сопровождения ребенка в учебно-воспитательном процессе является обеспечение нормального развития ребенка (в соответствии с нормой развития в соответствующем возрасте) [1].

Сопровождение должно выступать методом и идеологией школьной психологической практики. Что означает: во-первых, следование за естественным развитием ребенка на данном возрастном и социокультурном этапе онтогенеза. Сопровождение ребенка опирается на те личностные достижения, которые реально есть у ребенка. Оно находится в логике его развития, а не искусственно задает ему цели и задачи извне. Это положение очень важно при определении содержания работы школьного психолога. Он занимается не тем, что считают важным учителя или «положено» с точки зрения большой науки, а тем, что нужно конкретному ребенку или группе. Таким образом, в качестве важнейшего аксиологического принципа в модель школьной психологической практики закладывается безусловная ценность внутреннего мира каждого школьника, приоритетность потребностей, целей, и ценностей его развития.

Во-вторых, создание условий для самостоятельного творческого освоения детьми системы отношений с миром и самим собой, а также для совершения каждым ребенком лично значимых жизненных выборов. Внутренний мир ребенка автономен и независим. Взрослый может сыграть важную роль в становлении и развитии этого уникального мира. В процессе сопровождения взрослый, создавая ситуации выборов (интеллектуальных, этических, эстетических) побуждает ребенка к нахождению самостоятельных решений, помогает ему принять на себя ответственность за собственную жизнь [2].

В-третьих, в идее сопровождения последовательно осуществляется принцип вторичности его форм и содержания по отношению к социальной и учебно-воспитательной среде жизнедеятельности ребенка. Психологическое сопровождение, осуществляемое школьным психологом, не ставит своей целью активное направленное воздействие на те социальные условия, в которых живет ребенок, и ту систему обучения и воспитания, которую выбрали для него родители. Цель сопровождения и реалистичнее и прагматичнее - создать в рамках объективно данной ребенку социально-педагогической среды условия для его максимального в данной ситуации личностного развития и обучения.

Школьная среда представляет собой сложно организованную систему, в рамках которой ребенок решает несколько принципиально важных задач. Прежде всего - образовательные задачи. Школьная среда, ее социальные, педагогические, материальные характеристики существенным образом задает образовательные возможности ребенка, дает ориентиры в образовании. Перед ребенком стоит проблема максимального использования этих возможностей. Далее - задачи социализации. В данном случае под понятием социализации, неожиданно ставшим опальным в определенных научных кругах, мы понимаем процесс усвоения и личностного принятия ребенком определенных норм, правил и требований, предъявляемых ему обществом. Школьная среда является одним из ведущих трансляторов этих норм и требований, она же санкционирует их исполнение - наказывает и поощряет те или иные действия, поступки, решения ребенка и подростка. Одновременно с этим та же школьная среда предоставляет детям возможности для социального развития и социального познания - формирования различных навыков и умений, повышения социально-психологической компетентности и т. д. Школьнику в процессе школьного обучения предстоит, с одной стороны, усвоить нормы и требования социума, а с другой стороны, воспользоваться теми обучающими, развивающими возможностями, которые ему предоставляются.

Наконец, объективно значительная часть детства, отрочество, то есть большая часть жизни ребенка проходит в школе, занята различными видами внутришкольного взаимодействия. Естественно, в процессе этих взаимодействий - в учебном процессе и вне его - школьник решает задачи своего психологического, личностного развития. В

отношении этого развития школьная среда также выступает и как возможность, и как ограничение, так как задает определенные требования к личностным проявлениям ребенка.

В процессе решения школьником этих трех задач - образования, социализации и психологического развития - постоянно возникают небольшие и серьезнейшие противоречия и конфликты. И задачей психолого-педагогического сопровождения будет создание условий для максимально успешного обучения школьника. Но с другой стороны, гибкость и приспособляемость образовательной среды не может быть бесконечной. Для того чтобы сохранить свои изначальные цели и ориентиры, она вынуждена предъявлять некоторые требования к ребенку и в плане его умений, наличия определенных интеллектуальных предпосылок, и в плане учебной мотивации, целенаправленности в получении знаний и т. д. Если эти требования разумны, оправданы логикой самого образовательного процесса, задачей психолога будет приспособление ребенка к ним.

То же самое можно сказать и в отношении социализирующей среды. Она также должна быть способной приспособляться к каждому конкретному ребенку, но не до бесконечности. Есть ряд требований, норм, жестких правил, которые ребенок должен усвоить, принять и реализовывать в своем поведении и общении. Невозможно предложить один общий алгоритм решения конфликтов. В каждом индивидуальном случае он должен решаться с учетом приоритета внутреннего мира ребенка и значения некоторой необходимой и достаточной системы предъявляемых ему требований со стороны образовательной и нормативной среды. Гарантом справедливого и продуктивного решения является психолого-педагогическое сопровождение, в процессе которого педагоги, психологи, родители и другие взрослые, окружающие ребенка, находят наилучшее сочетание приспособления школьной среды к нему и его к школьной среде.

Наконец, в четвертых, психологическое сопровождение ребенка в школе преимущественно осуществляется педагогическими средствами, через педагога и традиционные школьные формы учебного и воспитательного взаимодействия. По крайней мере, мы постулируем преимущество таких скрытых форм воздействия по сравнению с непосредственным вмешательством психолога в жизнь ребенка, его внутришкольные и внутрисемейные отношения. Это особым образом задает роль педагога в психологической практике. Он оказывается соратником психолога в разработке стратегии сопровождения каждого ребенка и основным ее реализатором. Психолог же помогает педагогу «настроить» процесс обучения и общения на конкретных учеников [3].

Приоритетной целью модернизации образования определяется обеспечение высокого качества казахстанского образования. В современном представлении понятие «качество образования» не сводится к обученности учащихся, набору знаний и навыков, но связывается с понятием «качество жизни», раскрывающимся через такие категории как «здоровье», «социальное благополучие», «самореализация», «защищенность». Соответственно сфера ответственности системы психолого-педагогического сопровождения не может быть ограничена рамками задач преодоления трудностей в обучении, но включить в себя задачи обеспечения успешной социализации, сохранения и укрепления здоровья, защиты прав детей и подростков.

Психолого-педагогическое сопровождение предполагает создание ориентационного поля профессионального развития личности, укрепление профессионального «Я», поддержание адекватной самооценки, оперативную помощь и поддержку, саморегуляцию жизнедеятельности, освоение технологий профессионального самосохранения.

Список использованных источников:

- 1 Битянова М.Р. Организация психологической работы в школе (Практическая психология в образовании)/ М.Р. Битянова. – М.: Совершенство, 2001. – 298с.
- 2 Казакова Е.И. Сопровождение развития, новая образовательная технология// Психолого-педагогическое и медико-социальное сопровождение развития ребенка. М-лы Российско-фламандской конф. СПб.: Питер, 2001. С. 9–15.
- 3 Руководство практического психолога: Психическое здоровье детей и подростков в контексте психологической службы. / Под ред. И.В. Дубровиной. 2-е изд. – М.: Просвещение, 2005. – 256с.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Эльрих Ирина Владимировна

Таликова Галия Тюляковна

Искажимова Анель Канатовна

«Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

БІЛІМ БЕРУДІ ЖАҢҒЫРТУ ЖАҒДАЙЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ СҮЙЕМЕЛДЕУ

Бұл мақалада мектептегі практикалық психологиялық қызметті ұйымдастыру, сонымен қатар білім беруді жаңғырту жағдайында оқу-тәрбие процесіндегі оқушыларды психологиялық-педагогикалық сүйемелдеудің маңыздылығы, оқушылардың толыққанды дамуы үшін және оқытуда әлеуметтік-психологиялық жағдай жасау мәселелері талданады.

Кілтті сөздер: практикалық психология, психологиялық қызмет, психологиялық және тұлғалық даму, оқу-тәрбие процесі, психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу, білім беруді жаңғырту.

Elrikh Irina

Talikova Galiya

Iskazhimova Anel

Academy «Bolashak», Karaganda, Kazakhstan

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL SUPPORT OF STUDENTS IN THE CONDITIONS OF MODERNIZATION OF EDUCATION

The article analyzes the problem of organization of the practical psychological service of the school, as well as the importance of psychological and pedagogical support for students in the teaching and educational process in the context of modernization of education because it is the psychological and pedagogical support of the educational process that contributes to the creation of socio-psychological conditions for learning and the full development of students.

Keywords: practical psychology, psychological service, mental and personal development, educational process, psychological and pedagogical support, modernization of education.

List of references:

1 Bityanova M.R. Organization of psychological work in school (Practical psychology in education) / M.R. Bityanova. - Moscow: Perfection, 2001. - 298p.

2 Kazakova E.I. Development support, new educational technology // Psychological-pedagogical and medico-social support of child development. M-ly of the Russian-Flemish Conf. St. Petersburg: Peter, 2001. pp. 9-15.

3 A practical psychologist's guide: Mental health of children and adolescents in the context of psychological service. Ed. I.V. Dubrovina. 2 nd ed. - Moscow: Education, 2005. - 256s.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ:

Жанна Ануаровна Арунова, аға оқытушы, «Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Татьяна Анатольевна Дакукина, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Томск мемлекеттік педагогикалық университеті, Томск қ., Ресей Федерациясы.

Дениварова Надежда Валерьевна, филология ғылымдарының магистрі, ағылшын тілі және лингводидактика кафедрасының аға оқытушысы, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Тоты Еркінқызы Еркинова, тәрбиеші, «Алданыш» №6 бала бақшасы» КМҚК, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Асемгуль Айтболатовна Есмагулова, магистр, аға оқытушы, ЖММ «Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Анель Канатовна Искажимова, магистр, аға оқытушы, ЖММ «Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Татьяна Владимировна Макаренко, оқытушы, Қарағанды мемлекеттік медицина университеті, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Самал Кемельбаевна Мекадилова, магистр, аға оқытушы, ЖММ «Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Лилит Камоевна Наджарян, оқытушы, Қарағанды мемлекеттік медицина университеті, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Айгуль Тусуповна Райсова, тәрбиеші, ҚМҚМ «Ақбота» балабақшасы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Галия Тюляковна Таликова, магистрі, аға оқытушы, ЖММ «Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Ляззат Максатқызы Тукбаева, «Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Сабира Сартаевна Шутенова, магистр, аға оқытушы, ЖММ «Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Эльрих Ирина Владимировна, магистр, аға оқытушы, ЖММ «Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ:

Арунова Жанна Ануаровна, старший преподаватель, Академия «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан.

Дакукина Татьяна Анатольевна, кандидат педагогических наук, доцент, Томский государственный педагогический университет, г. Томск, Российская Федерация.

Дениварова Надежда Валерьевна, магистр филологии, старший преподаватель, Карагандинский государственный университет имени Е.А. Букетова, г. Караганда, Республика Казахстан.

Еркинова Тоты Еркінқызы, воспитатель, КГКП «Детский сад №6 «Алданыш», г. Караганда, Республика Казахстан.

Есмагулова Асемгуль Айтболатовна, магистр, старший преподаватель, Академия «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан.

Искажимова Анель Канатовна, магистр, старший преподаватель, Академия «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан.

Макаренко Татьяна Владимировна, преподаватель, Карагандинский государственный медицинский университет, г. Караганда, Республика Казахстан.

Мекадилова Самал Кемельбаевна, магистр, ст. преподаватель, Академия «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан.

Наджарян Лилит Камоевна, преподаватель, Карагандинский государственный медицинский университет, г. Караганда, Республика Казахстан.

Райсова Айгуль Тусуповна, воспитатель, КГКП детский сад «Ақбота», г. Караганда, Республика Казахстан.

Таликова Галия Тюляковна, магистр, старший преподаватель, Академия «Болашак», г. Караганда, Республика Казахстан.

Тукбаева Ляззат Максаткызы, Академия «Болашак», г. Караганда, Республика Казахстан;
Шутенова Сабира Сартаевна, магистр, старший преподаватель, Академия «Болашак», г. Караганда, Республика Казахстан;

Эльрих Ирина Владимировна, магистр, старший преподаватель, Академия «Болашак», г. Караганда, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHORS:

Arunova Zhanna, senior lecturer, Academy «Bolashak», Karaganda, Kazakhstan;
Dakukina Tatyana, PhD in Pedagogy, ass. Professor, Tomsk State Pedagogical University Tomsk, Russian Federation;

Denivarova Nadezhda, Master of Philology, senior teacher, Karaganda Bukhetov State University, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Erkinova Toti, tutor, "Aldanysh" Nursery school №.6" Municipal State-Owned Public Enterprise, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Esmagulova Asemgul, master, senior lecturer, Academy «Bolashak», Karaganda, Kazakhstan;

Iskazhimova Anel, master, senior lecturer, Academy «Bolashak», Karaganda, Kazakhstan;

Makarenko Tatyana, teacher Karaganda State Medical University, Karaganda, Kazakhstan;

Mekadilova Samal, master, senior lecturer, Academy «Bolashak», Karaganda, Kazakhstan;

Najaryan Lilit, teacher Karaganda State Medical University, Karaganda, Kazakhstan;

Raisova Aigul, Educator, KGKP kindergarten «Ақбота», Karaganda, Kazakhstan;

Talikova Galiya, master, senior lecturer, Academy «Bolashak», Karaganda, Kazakhstan;

Tukbayeva Lyazzat, Academy "Bolashak", Karaganda, Kazakhstan

Shutenova Sabira, master, senior lecturer, Academy «Bolashak», Karaganda, Kazakhstan;

Elrikh Irina, master, senior lecturer, Academy «Bolashak», Karaganda, Kazakhstan.

III
РАЗДЕЛ

Э
К
О
Н
О
М
И
К
А

Гармашова Юлія Олександрівна
yelena.trohim@gmail.cjm
Класичний приватний університет, Запорозьє, Україна

ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ БАНКІВСЬКОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ

Визначено основні проблеми, що супроводжують функціонування банківського сегменту економіки України. Наведено ознаки залежності банківської системи України від іноземного капіталу та характерні недоліки цього явища. Доведено високий рівень економічної та географічної концентрації у банківській системі України. Виявлено наявність значного обсягу низькоякісних кредитів у загальній їх сумі. Визначено низький рівень капіталізації українських банків. Підтверджено збитковість діяльності банківського сегменту української економіки. Виявлено відсутність прозорості функціонування банківської системи в Україні. Здійснено оцінку рівня довіри громадян України до банків. Запропоновано шляхи реформування банківського сектору української економіки.

Ключові слова: банківський сектор, іноземний капітал, капіталізація, регулятивний капітал, економічна концентрація, географічна концентрація, активи, кредит, якість кредитної операції, ризик.

Банківський сектор є дуже важливим сегментом ринку фінансових послуг України. Від його стабільного та ефективного функціонування безпосередньо залежить діяльність всіх інших сегментів ринку.

Однак непроста економічна та політична ситуація, ускладнена військовими подіями на Сході країни та анексією АР Крим, призвели до суттєвого погіршення стану розвитку банківської системи України.

На сьогодні існує безліч значних проблем, що унеможливають нормальне функціонування банківського сектору економіки, та потребують якомога більш швидкого втручання.

Питанням виявлення проблем у розвитку банківського сектору української економіки присвячені праці багатьох науковців, серед яких: О. Барановський, Ю. Бугель, З. Васильченко, Р. Вовченко, В. Геєць, О. Дзюблюк, І. Доманецький, І. Дрозд, Л. Дудинець, В. Міщенко, Ю. Тисячна, В. Тьорло, А. Тютюнник, І. Чернявський та багато інших.

Але, незважаючи на суттєвий внесок зазначених науковців у діагностику основних проблем діяльності банківського сектору економіки, більшість досліджень з цієї теми потребують оновлення статистичних даних, більш комплексного підходу та виявлення нових можливих шляхів подолання наявних труднощів.

Завданнями статті є розгляд основних проблем функціонування банківського сегменту економіки України, аналіз залежності української банківської системи від іноземного капіталу, виявлення частки простроченої заборгованості у загальній сумі кредитів, визначення рівня капіталізації українських банків, оцінка фінансових результатів їхньої діяльності, встановлення рівня довіри населення України до банківської системи, розробка шляхів вирішення виявлених проблем у діяльності банків.

Діяльність банківського сектору економіки України супроводжується цілим комплексом серйозних проблем, серед яких, передусім: залежність від іноземного капіталу; значна економічна та географічна концентрація; зниження рівня довіри до банківської системи і, як наслідок, скорочення обсягу депозитів; великий розмір проблемної заборгованості; значний рівень кредитних ризиків; низький рівень капіталізації; суттєва збитковість банківської діяльності; значний вплив тіньової економіки; відсутність ефективного механізму управління ризиками тощо.

Розглянемо зазначені проблеми більш детально.

Банківська система України у досить значній мірі залежна від іноземного капіталу. Частка банків з іноземним капіталом у загальній кількості українських банків зросла на 10,75 структурних пунктів за останні 7 років і склала на початок березня 2017 року майже 41% від всієї кількості банківських установ. Питома вага банків зі 100-відсотковим іноземним капіталом на сьогодні перевищує 18%. При цьому, на фоні скорочення загального числа діючих

банків на 47,16%, кількість банків з іноземними інвестиціями зменшилася лише на 28,3% за досліджуваний період (табл. 1).

Залежність українських банків від іноземного капіталу має певні недоліки: неспроможність українських банків витримати конкуренцію з боку іноземних, і, як наслідок, загроза банкрутства; кредитування іноземними банками лише стабільно функціонуючих, з низьким рівнем ризику, компаній; концентрація капіталу на автомобільному, споживчому ринках, ринку нерухомості та землі, та зростання цін на товари цих ринків [1, С. 624].

Таблиця 1

Динаміка кількості банків з іноземним капіталом(побудовано автором за даними

Показник	31.12. 2011	31.12. 2012	31.12. 2013	31.12. 2014	31.12. 2015	31.12. 2016	01.03. 2017	Загальний темп приросту, 2017 до 2011 р., %/пунктів структури
Загальна кількість діючих банків, од., у тому числі:	176	176	180	163	120	96	93	-47,16
з іноземним капіталом: од.	53	53	49	51	41	38	38	-28,3
%	30,11	30,11	27,22	31,29	34,17	39,58	40,86	10,75
у т.ч. зі 100% іноземним капіталом, од.	22	22	19	19	17	17	17	-22,73
%	12,5	12,5	10,56	11,66	14,17	17,71	18,28	5,78

Погіршує загальний стан розвитку банківської системи України і такий недолік, як високий рівень економічної концентрації – коли у володінні певної банківської групи знаходиться більша частка активів усього банківського сектору національної економіки.

У 2017 році змінилися критерії розподілу банків на окремі групи. Відтепер до першої групи належать банки, що мають державну частку, до другої групи – банки з іноземним капіталом, до третьої – банки з вітчизняним приватним капіталом. Станом на 1 січня 2017 року на долю банків першої групи припадало 51,85% від загальної суми активів платоспроможних банків (або 644 414, 47 млн. грн.), на долю другої групи – 34,79% (432 403,1 млн. грн.), і на долю третьої групи банків – лише 13,36% (166 033,6 млн. грн.) всіх активів [2].

Ще однією проблемою є географічна концентрація банків, тобто переважне розміщення в найбільш великих обласних центрах України (табл. 2).

Таблиця 2

Кількість діючих структурних підрозділів банків у розрізі територій України станом на 01.04.2017 року

Область України	Група банків			Загальна кількість підрозділів, од.	% у загальному числі підрозділів
	I	II	III		
1	2	3	4	5	6
Вінницька	226	82	33	341	3,4
Волинська	156	32	19	207	2,1
Дніпропетровська	553	192	161	906	9,1

Донецька	320	60	47	427	4,3
Житомирська	155	52	25	32	2,3
Закарпатська	178	50	53	281	2,8
Запорізька	274	97	110	481	4,8
Івано-Франківська	183	67	30	280	2,8
Київська та м. Київ	787	447	398	1632	16,3
Кіровоградська	159	49	29	237	2,4
Луганська	115	17	5	137	1,4
Львівська	417	156	103	676	6,8
Миколаївська	198	65	35	298	3,0
Одеська	407	166	160	733	7,3
Полтавська	209	75	131	415	4,1
Рівненська	198	27	19	244	2,4
Сумська	175	45	42	262	2,6
Тернопільська	119	42	17	178	1,8
Харківська	356	165	217	738	7,4
Херсонська	149	61	41	251	2,5
Хмельницька	167	52	29	248	2,5
Черкаська	235	57	32	324	3,2
Чернівецька	171	21	24	216	2,2
Чернігівська	182	42	43	267	2,7
Всього	6089	2119	1803	10011	100

(побудовано автором за даними [2])

Переважаюча більшість банків розташована у п'яти регіонах: у Київській області та м. Київ – більше 16% всіх банківських підрозділів; у Дніпропетровській – 9,1%, у Харківській – 7,4%, в Одеській області – 7,3%, у Львівському регіоні – 6,8%. Така ситуація пояснюється тим, що зазначені регіони є найбільш розвинутими з усіх регіонів України.

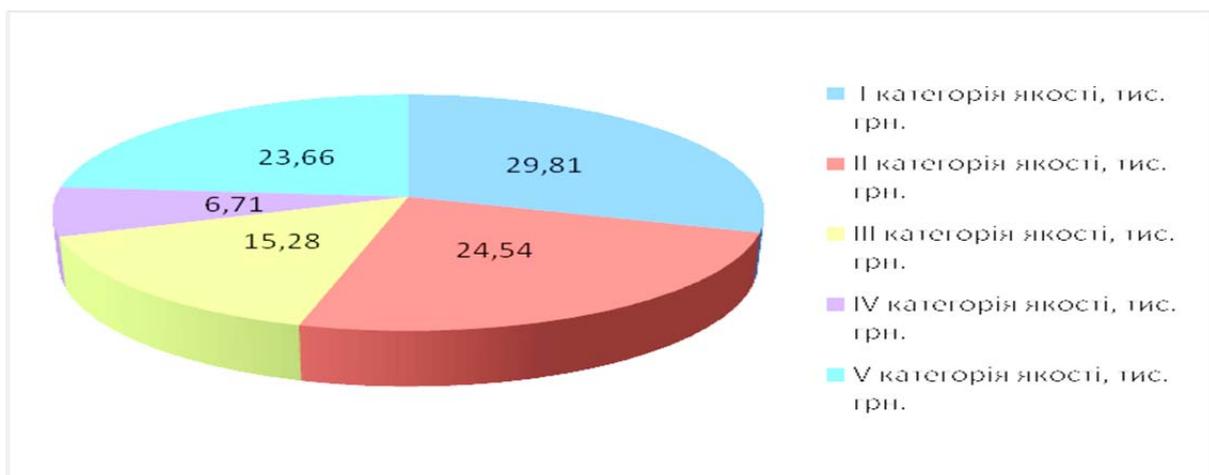
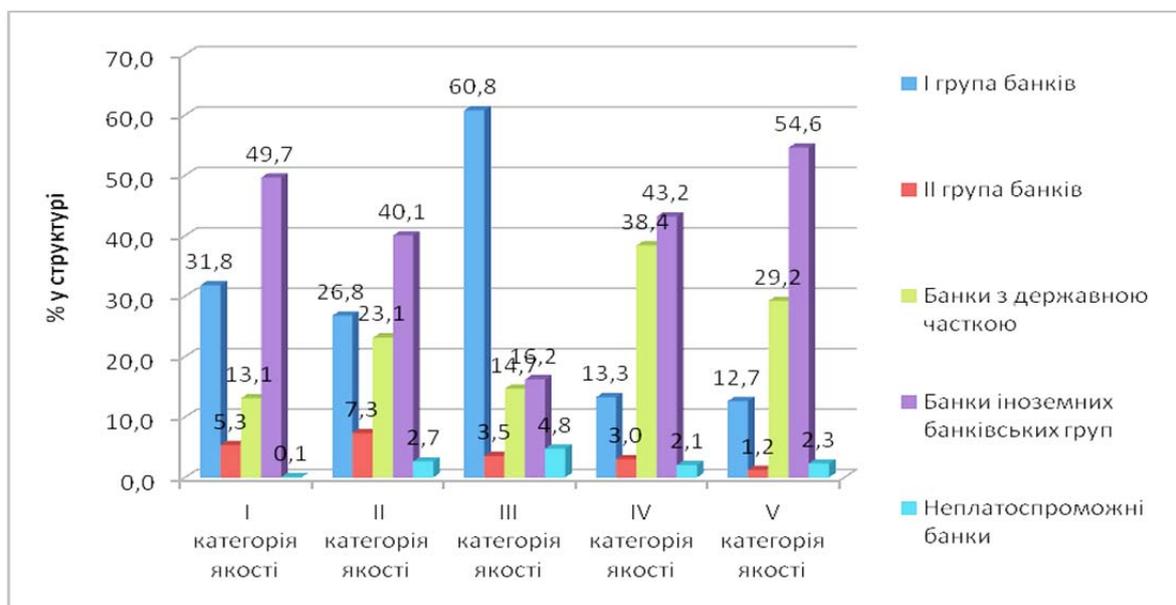

Рисунок- 1. Структура кредитних операцій за категоріями якості станом на 01.10.2016 року (побудовано автором за даними)

Суттєвою проблемою у функціонуванні банківського сектору української економіки є великий обсяг кредитів низької якості (рис. 1). Кредитні операції в 2016 році класифікувалися за рівнем ризику на 5 категорій якості: I або найвища – ризик відсутній або мінімальний; II – помірний ризик; III – значний ризик; IV – високий ризик; V або найнижча – реалізований ризик [3].

Як видно з рис. 1, на долю кредитних операцій зі значним рівнем ризику припадало більше 15% всіх кредитних операцій, з високим ризиком – 6,7%, а кредитні операції найнижчої категорії якості мали частку більше 23%.

Розглянемо дані про здійснення кредитних операцій всіх категорій якості різними групами банків (рисунок 2).

(побудовано автором за даними [2])

Рисунок- 2. Розподіл кредитних операцій різних категорій якості за групами банків станом на 01.10.2016 року

В 2016 році розподіл банків на групи здійснювався наступним чином: I група – банки з приватним капіталом, частка активів яких складала більше 0,5% всього обсягу активів банківської системи; II група – банки з приватним капіталом, частка активів яких була меншою за 0,5% сукупних активів банківської системи; банки з державною часткою; банки іноземних банківських груп; неплатоспроможні банки [2].

Як можна побачити з рис. 2, кредити найвищих категорій якості надавалися переважно банками з іноземним капіталом – 49,7% та 40,1% за I та II категоріями. Кредитні операції зі значним ступенем ризику (III категорія) здійснювалися, більшою мірою, I групою банків з приватним капіталом – 60,8%. Банки з державною часткою надавали послуги з найбільш ризикованих кредитних операцій – 38,4% та 29,2% відповідно за IV та V категоріями якості. Отже, вітчизняні державні та приватні банки кредитують, в основному, більш ризикових клієнтів із низьким банківським рейтингом.

Ще однією складною проблемою є низький рівень капіталізації українських банків. Обсяги капіталу банків України є недостатніми і мають тенденцію до зменшення. Так, розмір власного капіталу суттєво скоротився за 2014 – 2015 роки – на 23% та майже 36% відповідно. Скорочуються також обсяги регулятивного капіталу українських банків: за 2015 та 2016 роки – відповідно на 30,7% та 16% (табл. 3).

Таблиця 3

Динаміка обсягів капіталу банківської системи України (побудовано автором за даними

Показник	01.01.2013	01.01.2014	01.01.2015	01.01.2016	01.01.2017
Власний капітал, млн.грн.	170196,3	192598,9	148062,6	94913,9	124674,1
Темп приросту, %	-	13,16	-23,12	-35,9	31,35
Статутний капітал, млн. грн.	176238,8	183978,5	179207,5	212921,3	313270,2
Темп приросту, %	-	4,39	-2,59	18,81	47,13
Регулятивний капітал, млн. грн.	178 909	204 976	188 949	130 974	109653,6
Темп приросту, %	-	14,57	-7,82	-30,68	-16,28

Така динаміка відбувається, не зважаючи на зміну вимог НБУ щодо мінімального розміру регулятивного капіталу банків та підвищення його рівня до 500 млн. грн. [2].

Банківський сектор української економіки є збитковим. До кінця 2013 року загальний фінансовий результат діяльності банківської системи України був позитивним і склав на 01.01.2014 року 1436 млн. грн. Однак, з 2014 року ситуація почала стрімко погіршуватися: на 1 січня 2015 року було зафіксовано збиток у розмірі майже 10730 млн. грн., на початок 2016 року – збиток збільшився більше ніж в 7 разів, а за 2016 рік – ще вдвічі, і склав на 01.01.2017 року 160 млрд. грн. (рис. 3).

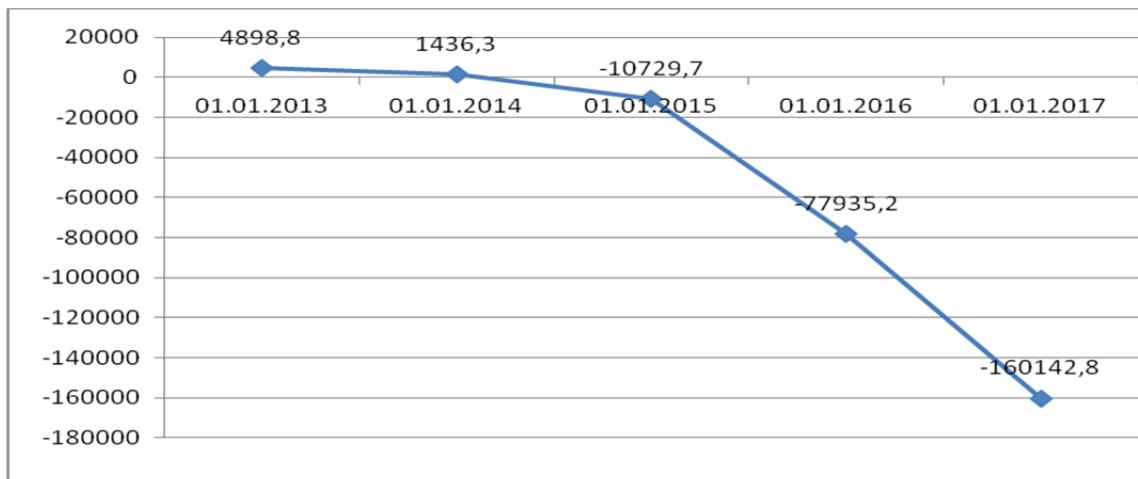

Рисунок- 3. Динаміка прибутків/збитків банківської системи України, млн. грн. (побудовано автором за даними)

Однією з суттєвих проблем розвитку банківського сектору Ю. Бугель називає значний вплив тіньової економіки [1, С. 625].

За даними Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, за 9 місяців (з січня по вересень) 2016 року рівень тіньової економіки склав 35% від офіційного рівня ВВП. При цьому, найбільший рівень тіньової діяльності зафіксовано саме у фінансовій та страховій сферах – 56% від офіційного загального обсягу валової доданої вартості цього виду економічної діяльності [4].

Більшість схем, використовуваних у тіньовій економіці, втілюються із застосуванням безпосередньої участі банківських установ. Так, за даними Державної служби фінансового моніторингу України, впродовж 2016 року було отримано ін-формацію про 167 спроб

відмивання доходів на суму 56,1 млн. грн., отриманих в результаті несанкціонованого списання коштів з банківських рахунків клієнтів. У трьох випадках Державною службою фінансового моніторингу України було заблоковано 14,1 млн. грн. на рахунках клієнтів банку [5].

Ще одним недоліком є недостатня прозорість функціонування банківського сектору, що полягає у відсутності достовірної інформації про походження капіталу акціонерів банків, та про проведення банківських операцій. Це призводить до зменшення кількості вкладників та обсягу розміщених на банківських рахунках депозитів.

Згідно із соціологічними опитуваннями, рівень недовіри громадян України до банківської системи є досить високим: Національному банку України довіряє лише кожний третій громадянин, а комерційним банкам, за станом на 2015 рік, не довіряють майже 80% населення. За рівнем довіри населення до банківських установ Україна посідає 9 місце з кінця зі 135 країн світу [5].

Сьогодні в Україні вже здійснюються процеси реформування банківського сектору економіки, які розпочалися з таких дій, як ліквідація моделі олігархічного банкінгу та очищення банківської системи [6]. Однак це лише початкові кроки, які поки що не призвели до отримання конкретних позитивних результатів.

Для досягнення повного успіху та виведення української банківської системи на якісно новий рівень потрібно здійснити цілий комплекс зважених заходів.

Розпочати цей процес доцільно із забезпечення прозорості роботи банківської системи України, для чого необхідно посилити фінансовий моніторинг та банківський нагляд.

Необхідно знижувати частку держави у володінні активами банків для сприяння становленню конкуренції у банківському секторі економіки. Також доцільно впровадити спеціалізацію для окремих банків, наприклад, на обслуговуванні малого та середнього бізнесу, або на наданні послуг населенню. Це сприятиме відновленню інвестиційної привабливості банків.

З метою підвищення рівня капіталізації доцільно здійснювати інтеграцію українських банків.

Для зменшення ризикованості банківської діяльності може бути рекомендоване використання сучасних принципів та механізмів ризик-менеджменту. Це дозволить завчасно прогнозувати всі можливі ризики та впроваджувати заходи з їх попередження та мінімізації.

Підвищення довіри населення до українських банків може бути досягнуте завдяки проведенню обґрунтованої економічної політики НБУ та Кабінету міністрів України у напрямку забезпечення більшої ефективності функціонування Фонду гарантування вкладів населення.

З метою підвищення конкурентоспроможності українських банків доцільно застосовувати закордонний досвід банківської діяльності та її регулювання.

Поетапне впровадження зазначених заходів та жорсткий контроль за належним їх виконанням дозволять поступово вивести банківський сектор української економіки з кризового стану.

Список використаної літератури

1 Бугель Ю.В. Проблеми розвитку банківської системи в Україні / Ю.В. Бугель // Глобальні та національні проблеми економіки. – 2016. – Вип. 9. – С. 623 – 626.

2 Офіційний сайт Національного банку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bank.gov.ua>.

3 Постанова Правління НБУ «Про затвердження Положення про порядок формування та використання банками України резервів для відшкодування можливих втрат за активними банківськими операціями» від 25 січня 2012 р. №23 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0231-12>.

4 Офіційний сайт Міністерства економічного розвитку і торгівлі України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.me.gov.ua>.

5 Офіційний сайт Державної служби фінансового моніторингу України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sdfm.gov.ua>.

6 Шляхи реформування банківського сектору України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://finpost.com.ua/news/2840>.

ТҮЙІНДЕМЕ/РЕЗЮМЕ/RESUME

Гармашова Юлия Александровна
Классикалық Жеке университеті
ЭКОНОМИКАДАҒЫ БАНК СЕКТОРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТ ЕТУІНДЕГІ
МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бұл мақалада Украина экономикасының банк секторының жұмыс істеуінің негізгі міндеттері анықталады. Бұған Украин банк жүйесіндегі шетел капиталын құбылымдық кемшіліктері мен тәуелділік белгілері тән.

Украина банк жүйесінде экономикалық және географиялық шоғырлану деңгейі жоғары. Бұл олардың жалпы көлеміндегі ипотекалық несиелердің едәуір сомасының болуын және Украина банктерін капиталдандырудың төмен деңгейін анықтады. Сонымен қатар Украина экономикасында банк секторын шығындылық қызметінің басымдығы мен Украина банк жүйесінің жұмыс істеу мәліметтердің қолжетімсіздігі дәлелденді. Осы негізде, банк секторына Украиндықтардың сенім деңгейі бағаланды. Украина экономикасының банк секторын реформалау жолдары көрсетілді.

Кілтті сөздер: банк секторы, шетелдік капитал, капиталдандыру, реттеуші капитал, экономикалық шоғырлану, активтердің географиялық шоғырлануы, кредиттік операциялар тәуекелі, кредиттік сапа.

Гармашова Юлия Александровна
Классический частный университет
ПРОБЛЕМЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ БАНКОВСКОГО СЕКТОРА ЭКОНОМИКИ

В статье определены основные проблемы, сопровождающие функционирование банковского сегмента экономики Украины. Приведены признаки зависимости банковской системы Украины от иностранного капитала и характерные недостатки этого явления. Доказан высокий уровень экономической и географической концентрации в банковской системе Украины. Выявлено наличие значительного объема низкокачественных кредитов в общей их сумме. Определен низкий уровень капитализации украинских банков. Подтверждена убыточность деятельности банковского сегмента украинской экономики. Выявлено отсутствие прозрачности функционирования банковской системы в Украине. Осуществлена оценка уровня доверия граждан Украины к банкам. Предложены пути реформирования банковского сектора украинской экономики.

Ключевые слова: банковский сектор, иностранный капитал, капитализация, регулятивный капитал, экономическая концентрация, географическая концентрация, активы, кредит, качество кредитной операции, риск.

Список использованной литературы:

1 Бугель Ю.В. Проблемы развития банковских систем в Украине / Ю.В. Бугель // Глобальные и национальные проблемы экономики. - 2016. - Vip. 9. - С. 623-662.

2 Официальный сайт Национального банка Украины [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.bank>

3 Постановление Правления Национального банка Украины «Об утверждении Положения о порядке формирования такой визы для банков Украины, резервов по отношению к иностранным инвестициям для активных банковских услуг» 25 июня 2012. №23 [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0231-12>

4 Официальный сайт Министерства экономического развития и торговли Украины [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.me.gov.ua>

5 Официальный сайт Министерства экономического развития и торговли Украины [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.sdfm.gov.ua>

6 Государственное реформирование банковского сектора Украины [Электронный ресурс] - Режим доступа: <http://finpost.com.ua/news/2840>

Garmashova Yliya
Classic private university

PROBLEMS OF THE BANKING SECTOR OF ECONOMICS

The main problems that accompany the functioning of the banking sector of economy of Ukraine are defined. Signs of dependence of the Ukrainian banking system on foreign capital and specific disadvantages of this phenomenon are described. The high level of economic and geographic concentration in the banking system of Ukraine is proved. There was a considerable amount of low-quality loans in their total amount revealed. The low level of capitalization of Ukrainian banks is determined. Loss-making activities of the banking sector of the Ukrainian economy is confirmed. The lack of transparency in the functioning of the banking system in Ukraine is revealed. Assessment of the level of trust of Ukrainian citizens to the banks is implemented. Reform of the banking sector of the Ukrainian economy are proposed.

Keywords: the banking sector, foreign capital, capitalization, regulatory capital, economic concentration, geographic concentration, assets, credit, quality of credit operations, risk.

List of references:

- 1 Bugel Yu.V. Problems with the development of banking systems in Ukraine / Yu.V. Bugel // Global and national problems of economics. - 2016. - Vip. 9. - P. 623 - 626.
- 2 The official site of the National Bank of Ukraine [Electronic resource]. - Access mode: <http://www.bank.gov.ua>
- 3 Decree of the Board of the National Bank of Ukraine "On the consolidation of the Regulations on the procedure for formulating such a visa for the banks of Ukraine, reserves for the vis-à-vis of foreign investments for active banking services" on 25 June 2012. №23 [Electronic resource]. - Access mode: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0231-12>
- 4 Official site of the Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine [Electronic resource]. - Access mode: <http://www.me.gov.ua>
- 5 Official site of the Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine [The electronic resource]. - Access mode: <http://www.sdfm.gov.ua>
- 6 Shljahi reformed banking sector in Ukraine [Electronic resource]. - Access mode: <http://finpost.com.ua/news/2840>

ӨОК 82.1

Әмина Берікқызы Байтасова
Baitas.a@mail.ru
«Болашак» академиясы,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕСТІ МЕМЛЕКЕТТІК ҚОЛДАУ

Бұл мақалада ҚР-дағы шағын және орта бизнестің қалыптасу тарихы мен оның дамуы қарастырылған. Шағын кәсіпорындар экономикаға барлық көрсеткіштер бойынша өзгерістер алып келуі мүмкін. Өзін жұмыспен қамтуды ынталандыру және шағын кәсіпорындар ашу ең аз шығынмен жұмыссыздық мәселесінен шығатын жол ретінде қарастырылады.

Кілтті сөздер: шағын және орта бизнес субъектілері, кәсіпкерлік, белсенділік, өнімділік, салық салу, патент, арнаулы режим.

Кез келген ел үшін шағын және орта бизнесті дамыту проблемасы ең бір өзекті мәселе. Бұл қосымша жұмыс орындарын құруға жағдай жасайды, қаржы нарығын жандандырады, бәсекелестікке қабілетті орта қалыптастырады, халықтың сатып алу қабілетін арттырады, сондай-ақ ірі бизнестің одан әрі даму мүмкіндігін кеңейтеді.

Өлемнің көптеген елдеріндегі сияқты біздің Қазақстанда да жаңа идеялардың қайнар көзі іспеттес кәсіпкерлікті дамытуды ынталандыру ісіне айрықша маңыз беріліп келеді. Бүгінде шағын және орта бизнес тек қана кәсіпкерліктің кең өрістеуіне жол ашып отырған жоқ, ол

сонымен бірге шағын және орта қалалардың дамуына негіз қалап отырғанын да айтқан жөн.

Тәуелсіз кәсіпкерлер өздерінің санының көптігі жағынан әлеуметтік-экономикалық салада ғана емес, сонымен бірге саяси өмірде де жеке меншік иелерінің көпқұрамды жігін құрайды. Өздерінің экономикалық жағдайы мен өмір сүру деңгейі бойынша кәсіпкерлер орта таптың негізін құрайды. Ал кез келген қоғамда орта дәулетті адамдар әлеуметтік және саяси тұрақтылықтың кепілі болып табылады.

Әлемдік тәжірибені зерделей зерттегенде шағын бизнестің нарықтық экономикада жетекші сектор болып табылатындығын айқын аңғаруға болады. Экономикалық өсімді, жалпы ұлттық өнімнің құрылымы мен сапасын айқындауда бұл саланың ерекшелігіне еріксіз ден қоясыз. Мәселен, дамыған елдерде жалпы ұлттық өнімнің 60-70 пайызы шағын бизнестің үлесіне тиесілі болып келеді.

Мемлекеттің шағын және орта бизнесті дамытуды ынталандыруға ден қоюы ірі кәсіпорындардың жедел дамуына қуатты серпін береді. Ірі өндірістерге қарағанда, шағын кәсіпкерліктің бірқатар артықшылықтары бар екенін де айту керек.

Экономиканың құрылымдық қайта құруларында оның көріністерін жазбай тануға болады. Кәсіпкерлердің нарықтық таңдау жасауына мүмкіндік мол, қосымша жұмыс орындарын ашуға да оңтайлы, жұмсалған шығындардың қайтарымы да тез, тұтынушылар сұранысына да жедел бейімделіп кетуге болады [1, 2-3 б.].

Шағын бизнес нарықты тауарлар мен қызметтермен молықтыруға жағдай жасайды. Салалық және аумақтық монополизм қармағына түсіп қалмайды. Ең бастысы – бәсекелестік деңгейін арттыруға жол ашады.

Сондай-ақ, шағын кәсіпкерлік халықты жұмысқа орналастыру саласында да ерекше әлеуетке ие, өндіріске қосымша жұмыс күштерін тартуға да оң ықпал етеді. Ірі өндіріс орындарында оралымсыздық салдарынан мұндай мүмкіндік бола бермейді. Бір жағынан технологиялық ерекшеліктер де үлкен кәсіпорындардың мүмкіндігін шектейді.

Кәсіпкерлікті дамытуға мемлекет айрықша мүдделі. Өйткені, осы арқылы қаншама түйінді проблемалардың шешімін табуға болады. Соның ішінде жұмыспен қамту, әсіресе, жастарға жұмыс тауып беру мәселесі шешімін тез табады. Іс жүзіндегі шағын кәсіпорындарда жаңадан жұмыс орындарын құру арқылы және халықтың өз бетінше әрекет етуін кеңейту арқылы мыңдаған адамды жұмыспен қамтуға мүмкіндік туады. Ішкі нарықты энергия тасығыш және басқа да өктем әлемдік коңюктурадан тыс дамытуға мүмкіндік болады. Бюджетке шағын кәсіпкерліктен түсетін салықтық түсімдерді ұлғайту арқылы әлеуметтік бағдарламалардың орындалуын қамтамасыз етуге болады. Инновациялық және жоғары технологиялық салаларда шағын кәсіпкерліктің иығына артылар салмақ та жеңіл емес. Бизнесті электронды түрде жүргізу үшін біртұтас ақпараттық кеңістік құру да маңызды. Ғылымды терең түрде қолдануды талап ететін салаларда кәсіпкерлік қызметті оңтайлы қолдану арқылы жетістіктерге жетуге болады. Халықаралық ынтымақтастық және іскер кооперация арқылы ел экономикасына инвестиция тартуды еселей түсудің де мүмкіндігі жетіп артылады. Ірі кәсіпорындар жұмысын шағын кәсіпорындармен субконтрактылық және басқа да кооперациялық байланыстар арқылы оңтайландыруға әбден мүмкіндік бар. Кәсіпкерлік қызметтің отбасылық түрін нығайтуға да болғандай. Әлеуметтік әріптестікті дамыту арқылы билікпен, кәсіпкерлермен және жалдамалы жұмысшылармен арадағы қоғамдық қатынасты үйлестіруге жол ашылады.

Қазіргі таңда Қазақстандағы шағын кәсіпкерлік саласында 1,5 миллионнан астам адам еңбек етеді. Осыншама адамның отбасында, әулетінде қаншама жан бар. Кәсіпкерліктің дамуына жүргізілген талдаулар бұл саланың елдегі тұрақтылыққа оң ықпал жасап отырғанын айғақтайды. Әйтсе де, шағын кәсіпкерлік саласында өндірілетін өнімдерден гөрі сауда-саттық-делдалдық қызмет түрлерінің үлес салмағы көп екенін де айту керек. Соның салдарынан шағын бизнес тарапынан түсетін салықтық түсімдер жалпы алғанда 10 пайыздан аспай жатыр.

Шағын кәсіпкерлік субъектілерінің іс-әрекеті көбінесе жергілікті жерлердегі атқарушы органдардың іс-қимылына тәуелді болып келетіні де жасырын емес. Сол себептен де шағын бизнестің өркенін кең жаю үшін мемлекеттік қолдау қажеттігі білініп отыр. Бұл үшін арнаулы шараларды қолға алу қажет [2, 254 б.].

Біздің елімізде кәсіпкерлік қызметпен айналысу құқығы Негізгі Заңда – Қазақстан Республикасының Конституциясында көрініс тапқан. Өркім кәсіпкерлік қызметпен айналысуға құқықты, өз мүлкін кез келген заңды кәсіпкерлік қызметке пайдалана алады. Мемлекет кәсіпкерлік қызметтің еркіндігіне кепілдік береді және оны қорғауды, қолдауды қамтамасыз етеді.

Қазақстандағы шағын және орта бизнесті қолдау тұрғысындағы проблемалардың маңыздылығын ескерген мемлекетіміз бірқатар доктриналық сипаттағы құжаттарды әзірлеп, жүзеге асыруға ұйытқы болды.

Алдағы 9 жылда Қазақстан Республикасындағы шағын және орта бизнесті мемлекеттік қолдаудың нақты және тиімді үлгісі жасалды. Стратегияны әзірлеу барысында шетелдік тәжірибелер кеңінен зерттелді. Осы заманғы болжам жасау, қауіптің алдын алу мен болдырмау шаралары тегіс електен өткізілді. Республикадағы шағын және орта бизнесті мемлекеттік қолдауды жүзеге асырудың негізгі бағыттары бірқатар заңдарда көрініс тапқан.

Тұтас алғанда, Қазақстан Республикасының шағын және орта кәсіпкерлікті қолдау төңірегіндегі заңнамалық құжаттары еліміздегі кәсіпкерлік қызмет аясын кеңейтуге барынша қолайлы жағдай жасап отыр. Біздегі бірқатар заңдар мен Жарлықтардың күштілігі мен тиімділігі мықты нарық экономикасын құруға серпін бергендігі дау тудырмайды. Еліміздің белсенді экономикалық саясаты аз уақыт ішінде нарықтың бүкіл талаптарына жауап беретін жүйелі құрылымдарды құруға негіз қалады [1, 5-8 б.].

Сонымен бірге, әлі де болса шағын кәсіпкерліктің табысты өрістеуіне негіз қалайтын басты шарттардың бірі – нақты инфрақұрылымдардың болмауы шағын кәсіпкерліктің құлашын кең жаюына толық мүмкіндік бермей жатқанын да айтпасқа лаж жоқ. Қазақстандағы шағын және орта кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау тұрғысында Табиғи монополияларды реттеу, бәсекелестікті қорғау және шағын бизнесті қолдау жөніндегі ҚР агенттігі сияқты бірқатар институттар жүйелі жұмыс жасап келеді. Олар шағын кәсіпкерлікті қолдау және дамытуға байланысты мемлекеттік бағдарламалардың орындалуын ұйымдастырады және үйлестіреді. Шағын кәсіпкерлікті қолдау және дамытуды қамтамасыз ететін нормативтік құқықтық актілерді жасап, Үкіметке ұсынады. Шағын кәсіпкерлікті қолдау және дамыту саласында халықаралық ынтымақтастықты жүзеге асырады. Республика өңірлеріндегі шағын кәсіпкерлік инфрақұрылымдарын қалыптастыруға және дамытуға жағдай жасайды. Кәсіпкерлердің құқығын қорғауға бағытталған заңнамалардың сақталуына бақылау жасайды. Қазақстан Президенті мен Үкіметіне шағын кәсіпкерлікке мемлекеттік қолдау көрсету және қорғау мәселелері бойынша заңнамалардың бұзылу себептері мен жағдайларына байланысты қабылданған шаралар барысын хабардар етеді. Тендерлік негізде мақсатты мемлекеттік займдарды, соның ішінде шағын кәсіпкерлікті дамыту қоры арқылы жеңілдікпен қаржы тарту бүгінде басым жобалардың қатарына еніп отыр. Банктер ұсынатын несиелерді қайтаруды қамтамасыз ету мақсатында өңірлерде кепілдік қорларын қалыптастыру да маңызды. Сондай-ақ, банктермен бірлесе отырып бюджеттік қаржыландыруды жүзеге асыру, сол тәрізді ауылшаруашылық несие одақтары жүйесін құру қарастырылып жатыр.

Жергілікті жерлерде шағын бизнесті өркендетудің ең басты перспективті формасы ретінде әлеуметтік-кәсіпкерлік корпорациялар құру тұжырымдамасы аталды. Әлеуметтік-кәсіпкерлік корпорациялар – бұл өз қызметін өндірістен және тауарлар мен қызмет сатудан пайда табу мақсатында ұйымдастыратын тұрлаулы бизнес-құрылымдар.

Шағын бизнес кәсіпорнының дамуы Қазақстан экономикасындағы жүзеге асырылған реформаларының бірі болып табылады. Үлкен мөлшердегі инвестицияны қажет етпейтін осы кәсіпорындар ғана әлеуметтік тұрақтылық кепілі, нарықтық кеңейту шаралары және елдегі бәсекеқабілеттілікті жоғарылату қайнар көзі болып саналады [2, 53].

Қазіргі кезде бұл кәсіпорындарды дамыту, алдымен қаржылық қамтамасыз ету және қаржылық - несиелік талдауды іздеу проблемаларымен байланыстырылады. Жаңашыл шарттарға сәйкес шағын кәсіпорын капиталының негізгі қайнар көзі болып бұрынғысынша жеткіліксіз меншік ресурстары қалады. Бұл шағын бизнес кәсіпорынның несие нарығына және жоғарғы пайыз мөлшерлемесі жағынан бағалы қағаздар нарығына қатысуындағы, әртүрлі мемлекеттік емес бағдарламалардың, қорлардың және үкіметтік ұйымдардың қаржылық ресурстарға шектеулер қоюының нәтижесі болып табылады.

Бағдарламалар шеңберінде жүргізілетін жұмыстардың негізгі бағыттары:

- шағын бизнес мәселелері бойынша заң шығарудың жаңа регламентін қабылдау жолымен заңнаманы жетілдіру;
- шағын бизнес мәселелері жөніндегі нормативтік құқықтық кесімдердің нәтижелілігін қадағалау институтын енгізу;
- әрбір мемлекеттік органда «құқықтық ақпарат кабинетін» енгізу;

- әкімшілік кедергілерді азайту және бюрократиясыздандыру;
- кәсіпкерлікті қолдау инфрақұрылымын дамыту болып табылады.

Бағдарламаның міндеттері:

- мемлекеттің жеке сектормен өзара іс-қимылының жаңа идеологиясын құру;
- кластерлік - желілік ұстаным негізінде өмір сүруге қабілетті инфрақұрылымдық жүйені құру және қамтамасыз ету;
- шағын кәсіпкерлікті дамыту үшін барынша ашық заңнамалық негіз құру;
- шағын кәсіпкерліктегі көлеңкелі айналымдағы қысқарту.

Шағын кәсіпорындардың дамуы нарықты тауар және қызметтермен толықтырады, экспорттың потенциалын арттырады және жергілікті шикізат ресурстарын тиімді пайдалануға мүмкіндік жасайды. Шағын кәсіпорын дүниежүзінде маңызды орын алады. Ол тек қана тұтыну сферасында емес, сол сияқты кейбір бөлек үзелдер мен механизмдерді шығару жағдайында немесе жартылай фабрикаттар өндіріп негізгі басты өндірісті қамтамасыз етуде маңызды орын алады. Шағын кәсіпкерлік субъектілері сондай-ақ, жеке адамдар да болуы мүмкін.

Шағын бизнестің басты проблемасы - ол несие беру саясаты. Несие тек қана кепілдеме ретінде мүлікке беріледі. Ал кепілдікке жарайтын мүлік кәсіпорында жоқтың қасы, сондықтан шағын кәсіпорындардың керекті несиесіне кепілдік бере алмайды. Сондықтан шағын бизнесті қолдайтын арнайы банк, несие банктің бір бөлімі болуы керек.

Шағын кәсіпорындар кадрларды даярлау, банктік несие алу және информациялық қызметтерге мұқтаж. Шағын кәсіпкерлік фирмалар қазіргі жағдайда делдалдық сферада, сонымен қатар тез айналатын сала сауда - саттық, қоғамдық тамақтану, азаматтық құрылыс, техника және машиналарды жөндеу, т.б. салаларда орын алып отыр. Жоғарыда келтірілген осы жағдайлардың барлығы кәсіпорындағы басқару шараларына келіп сүйенеді. Қазіргі таңда қызметтерді басқару саласы экономиканың көптеген жақтарына маңызды әсерін тигізетін бірден бір факторлардың бірі болып табылады.

Айта кетейік, қызметкерлерінің жылдық орташа саны 50 адамнан аспайтын, жыл ішіндегі активтерінің жалпы құны орта есеппен алғанда есептік көрсеткіштен алпыс мың еседен аспайтын шаруа қожалықтарының да шағын кәсіпкерлік субъектісі ретінде мемлекеттік қолдауға құқығы бар.

Кәсіпкерлік қызмет субъектілері заңдық Аймақтарды дамытуға қаражат жұмсайтын инвесторлар үшін тікелей қаражат жұмсауды мемлекеттік қолдау туралы заңдарда көзделген тәртіппен және шарттармен бірқатар жеңілдіктер мен преференциялар қолданыла алады. Атап айтқанда, біріншіден, бұл мемлекеттік заттай гранттар; екіншіден, келісімшарт жасалған сәттен бастап табыс салығының, жер салығының және мүлікке салынатын салықтың ставкасын 5 жылға дейінгі мерзімге негізгі ставканың 100 пайызына дейін кеміту, сондай - ақ одан кейінгі 5 жылға дейінгі кезеңге табыс салығын, жер салығының және мүлікке салынатын салықтың ставкасын негізгі ставканың 50 пайызынан аспайтын шекте кеміту, үшіншіден, инвестициялық жобаны іске асыру үшін қажетті жабдықтар, шикізатпен материалдар импортына кеден бажын салудың толық немесе ішінара босату.

Бүгінде аймақтарда кәсіпкерліктің бәрінен көп кездесетін субъектілері әзірге азаматтардың заңдық тұлға құрмай - ақ, дербес яки біріккен кәсіпкерлік болып отырғаны белгілі. Жоғарыда айтқанымыздай мұндай азаматтар өздері барып мемлекеттік тіркеуден өтуге, сондай - ақ, «тұрғылықты жеріндегі аумақтық салық органында жеке кәсіпкер ретінде есепке тұруға тиіс.

Қолданылған әдебиеттер:

1 ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан-2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ атты» 2014 жыл 17 қаңтардағы Жолдауы

2 Абдуллаева Б.А. Қазақстандағы шағын және орта бизнесті дамыту мәселелері // ҚазЭУ хабаршысы № 2 /2016 ж

РЕЗЮМЕ/RESUME

Байтасова Амина Бериковна

Академия «Болашақ»

г. Караганда, Республика Казахстан

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОДДЕРЖКА МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА

В данной статье рассмотрена становления и развития малого и среднего бизнеса в Республике Казахстан. Напосредственное влияние на развития экономики Казахстан оказывает малый и средний бизнес. Развитие малого и среднего бизнеса способствует решению проблем с уровнем безработицы. Пополнение государственного бюджета осуществляется за счет растущих налогов и обязательных платежей субъектов малого и среднего бизнеса.

Ключевые слова: субъект малого и среднего бизнеса, предпринимательство, деятельность, активность, производительность, налогообложение, патент, специальный режим.

Baitassova Amina

Academy «Bolashak», Karaganda, Kazakhstan

STATE SUPPORT OF SMALL AND MEDIUM BUSINESS

In this article, the establishment and development of small and medium business in the Republic of Kazakhstan. Development goes directly impact on the economy of Kazakhstan is providing small and medium businesses. Every Wed and small biz sbosoburovnm solving problems with unemployment. Replenishment of the state budget at the expense of increasing taxes and charges are mandatory subjects of small and medium-sized businesses.

Keywords: subject of small and medium business, enterprise, activity, activity, productivity, taxation, patent, special treatment.

ӘОК 336.4

Перизат Несипбаевна Бузаубаева

Pika_b@mail.ru

«Болашақ» академиясы,

Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

ЕЛІМІЗДЕГІ МІНДЕТТІ ӘЛЕУМЕТТІК МЕДИЦИНАЛЫҚ САҚТАНДЫРУ ЖҮЙЕСІН ҚАРЖЫЛАНДЫРУ

Мақалада еліміздегі міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру жүйесін қаржыландырудың көздері және міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру жүйесіне қатысушылар қарастырылып, жарналардың мөлшерлемелері көрсетілген.

Кілтті сөздер: аударымдарды және (немесе) жарналарды төлеушілер, әлеуметтік медициналық сақтандыру қоры, қордың активтері, міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру, денсаулық сақтау субъектілері.

Медициналық сақтандыру көптеген елдерде халық үшін, сонымен бірге жұмыс берушілер үшін денсаулық сақтау жүйесінің тиімді модельдерінің бірі ретінде танылған.

Ол азаматтарға медициналық көмекті кеңінен алуға мүмкіндік береді. Қазіргі уақытта 16 европалық мемлекетте, сонымен бірге Түркия мен Жапонияда міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру (МӘЛМС) жүйесі қолданылуда. Дәл осы елдердің медицинасы қазіргі уақытта жоғарғы деңгейде және адамдардың өмір сүру ұзақтығы да жоғары - 80-85 жасқа дейін.

Міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру жүйесіне қатысушылар:

- 1) төлеушілер;
- 2) медициналық көрсетілетін қызметтерді тұтынушылар;
- 3) денсаулық сақтау субъектілері;
- 4) уәкілетті орган;

- 5) Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі;
- 6) қор;
- 7) Мемлекеттік корпорация;
- 8) өзге де уәкілетті органдар болып табылады.

Қорға қаражаттарды төлеушілер Қазақстан Республикасында қызметін жүзеге асыратын тұрақты мекеме, сондай-ақ шетелдік заңды тұлғалардың филиалдары, өкілдіктері және қорға аударатын жұмыс берушілер аударымдарды төлеушілер болып табылады.

Жарналарды төлеушілерге келесілер жатады:

- 1) мемлекет;
- 2) жұмыскерлер;
- 3) дара кәсіпкерлер;
- 4) жекеше нотариустар;
- 5) жеке сот орындаушылары;
- 6) адвокаттар;
- 7) кәсіби медиаторлар;
- 8) азаматтық-құқықтық сипаттағы шарттар бойынша кіріс алатын жеке тұлғалар болып табылады.

Қазақстан Республикасының аумағында тұрақты тұратын адамдар мен оралмандарды қоспағанда, шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар жарналарды төлеушілер болып табылмайды.

Жұмыскерлердің жарналарын есептеуді (ұстап қалуды) және қорға аударуды жұмыс берушілер жұмыскерлердің кірістері есебінен жүзеге асырады.

Азаматтық-құқықтық сипаттағы шарттар бойынша кіріс алатын жеке тұлғалардың жарналарын есептеуді (ұстап қалуды) және қорға аударуды Қазақстан Республикасының салық заңнамасында айқындалған салық агенттері (бұдан әрі – салық агенті) осындай жеке тұлғалардың кірістері есебінен жүзеге асырады.

Төлеушілердің келесідей құзыреттіліктері бар:

1) аударымдардың және (немесе) жарналардың қате төленген сомаларын және (немесе) аударымдарды және (немесе) жарналарды уақтылы және (немесе) толық төлемегені үшін өсімпұлды қайтарып алуға;

2) аударымдардың және (немесе) жарналардың аударылған сомалары туралы қажетті ақпаратты қордан сұратуға және тегін алуға;

3) Міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру туралы Қазақстан Республикасының Заңында көзделген өзге де құқықтарды іске асыруға құқығы бар.

Төлеушілер (жұмыскерлерді және азаматтық-құқықтық сипаттағы шарттар бойынша кіріс алатын жеке тұлғаларды қоспағанда):

1) аударымдарды және (немесе) жарналарды, сондай-ақ аударымдарды және (немесе) жарналарды уақтылы және (немесе) толық төлемегені үшін өсімпұлды уақтылы және толық көлемде есептеуге (ұстап қалуға) және аударуға;

2) қорға төленетін аударымдардың және (немесе) жарналардың мөлшерлерін есептеу мен қайта есептеуді дербес жүзеге асыруға міндетті.

Жұмыс берушілер, салық агенттері жұмыскерлерді және азаматтық-құқықтық шарттар бойынша кіріс алатын жеке тұлғаларды жұмыскерлердің және азаматтық-құқықтық шарттар бойынша кіріс алатын жеке тұлғалардың ай сайынғы жүргізілген аударымдары, сондай-ақ ұстап қалған және аударылған жарналары туралы хабардар етуге міндетті.

Міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру жүйесін қаржыландыру көздеріне келесілер жатады:

1) аударымдар мен жарналар;

2) Қазақстан Республикасының заңнамасында тыйым салынбаған өзге де түсімдер болып табылады.

Мемлекеттің міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыруға жарналары Қазақстан Республикасының аумағында тұрақты тұратын шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдарға, сондай-ақ олардың отбасы мүшелеріне төленбейді.

Қорға төленуге жататын, мемлекеттің міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыруға арналған жарналары келесідей болмақ:

2018 жылғы 1 қаңтардан бастап – мемлекеттің жарналарын есептеу объектісінің 4 пайызы;

2019 жылғы 1 қаңтардан бастап – мемлекеттің жарналарын есептеу объектісінің 5 пайызы;

2024 жылғы 1 қаңтардан бастап – мемлекеттің жарналарын есептеу объектісінің 6 пайызы;

2025 жылғы 1 қаңтардан бастап – мемлекеттің жарналарын есептеу объектісінің 7 пайызы мөлшерінде белгіленеді.

Мемлекеттік статистика саласындағы уәкілетті орган айқындайтын, ағымдағы қаржы жылының алдындағы екі жылдағы орташа айлық жалақы мемлекеттің жарналарын есептеу объектісі болып табылады.

Міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыруға аударымдар:

1. Жұмыс берушілердің қорға төленуге жататын аударымдары келесідей болады:

2017 жылғы 1 шілдеден бастап – аударымдарды есептеу объектісінің 2 пайызы;

2018 жылғы 1 қаңтардан бастап – аударымдарды есептеу объектісінің 3 пайызы;

2019 жылғы 1 қаңтардан бастап – аударымдарды есептеу объектісінің 4 пайызы;

2020 жылғы 1 қаңтардан бастап – аударымдарды есептеу объектісінің 5 пайызы мөлшерінде белгіленеді.

Жұмыскерлердің қорға төленуге жататын жарналары:

2019 жылғы 1 қаңтардан бастап – жарналарды есептеу объектісінің 1 пайызы;

2020 жылғы 1 қаңтардан бастап – жарналарды есептеу объектісінің 2 пайызы мөлшерінде белгіленеді.

2. Дара кәсіпкерлердің, жекеше нотариустардың, жеке сот орындаушыларының, адвокаттардың, кәсіби медиаторлардың, азаматтық-құқықтық сипаттағы шарттар бойынша кіріс алатын жеке тұлғалардың қорға төленуге жататын жарналарының мөлшері келесідей:

2017 жылғы 1 шілдеден бастап – жарналарды есептеу объектісінің 2 пайызы;

2018 жылғы 1 қаңтардан бастап – жарналарды есептеу объектісінің 3 пайызы;

2019 жылғы 1 қаңтардан бастап – жарналарды есептеу объектісінің 5 пайызы;

2020 жылғы 1 қаңтардан бастап – жарналарды есептеу объектісінің 7 пайызы мөлшерінде белгіленеді.

Жұмыскерлердің, дара кәсіпкерлердің, жекеше нотариустардың, жеке сот орындаушыларының, адвокаттардың, кәсіби медиаторлардың, азаматтық-құқықтық сипаттағы шарттар бойынша кіріс алатын жеке тұлғалардың осы Заңның 29-бабына сәйкес есептелген кірістері олардың жарналарын есептеу объектісі болып табылады.

Келесідей азаматтар МӘМС қорына жарналар төлеуден босатылады:

1) балалар;

2) "Алтын алқа", "Күміс алқа" алқаларымен наградталған немесе бұрын "Батыр ана" атағын алған, сондай-ақ I және II дәрежелі "Ана даңқы" ордендерімен наградталған көп балалы аналар;

3) Ұлы Отан соғысына қатысушылар мен оның мүгедектері;

4) мүгедектер;

5) жұмыссыз ретінде тіркелген адамдар;

6) интернат ұйымдарында білім алып және тәрбиеленіп жатқан адамдар;

7) орта, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі, жоғары білім беру, сондай-ақ резидентура нысанындағы жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру ұйымдарында күндізгі оқу нысанында білім алып жатқан адамдар;

8) бала (балаларды) тууға, жаңа туған баланы (балаларды) асырап алуға байланысты, бала (балалар) үш жасқа толғанға дейін оның (олардың) күтіміне байланысты демалыста жүрген адамдар;

9) жұмыс істемейтін жүкті әйелдер, сондай-ақ бала (балалар) үш жасқа толғанға дейін оны (оларды) іс жүзінде тәрбиелеп отырған жұмыс істемейтін адамдар;

10) зейнеткерлер;

11) әскери қызметшілер;

12) арнаулы мемлекеттік органдардың қызметкерлері;

13) құқық қорғау органдарының қызметкерлері;

14) қылмыстық-атқару (пенитенциарлық) жүйесі мекемелерінде (қауіпсіздігі барынша төмен мекемелерді қоспағанда) сот үкімі бойынша жазасын өтеп жүрген адамдар;

15) уақытша ұстау изоляторларындағы және тергеу изоляторларындағы адамдар.

Аударымдарды және (немесе) жарналарды есептеу үшін қабылданатын кірістер (29 бап):

1. Уәкілетті орган айқындайтын, аударымдар мен жарналар төленбейтін кірістерді қоспағанда, жұмыс берушілер есепке жазған кірістер жұмыскерлердің аударымдар мен жарналарды есептеу үшін қабылданатын кірістері болып табылады.

2. Салық салудың жалпыға бірдей белгіленген режимін қолданатын дара кәсіпкерлердің Қазақстан Республикасының салық заңнамасында белгіленген шегерімдер ескеріле отырып, кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру нәтижесінде алған кірістері олардың кірістері болып табылады.

3. Республикалық бюджет туралы заңда тиісті қаржы жылына белгіленген ең төмен бір жалақы мөлшері шағын бизнес субъектісіне арналған арнаулы салық режимін қолданатын дара кәсіпкердің, шаруа немесе фермер қожалықтарына арналған арнаулы салық режимін қолданатын шаруа немесе фермер қожалығы басшысының және (немесе) мүшесінің кірісі болып табылады.

4. Заң көмегін көрсеткені, нотариаттық әрекеттер жасағаны үшін тиісінше төлемақыны, сондай-ақ қорғауға және өкілдік етуге байланысты шығыстарды өтеудің алынған сомаларын қоса алғанда, атқару құжаттарын орындау жөніндегі қызметті, нотариаттық, адвокаттық қызметті, кәсіби медиатордың қызметін жүзеге асырудан алынған барлық кіріс түрлері жекеше нотариустардың, жеке сот орындаушыларының, адвокаттардың, кәсіби медиаторлардың кірістері болып табылады.

5. Уәкілетті орган айқындайтын, жарналар төленбейтін кірістерді қоспағанда, осы шарттар бойынша есептелген барлық кірістер азаматтық-құқықтық сипаттағы шарттар бойынша жеке тұлғаның кірістері болып табылады.

6. Аударымдарды және (немесе) жарналарды есептеу үшін қабылданатын ай сайынғы кіріс республикалық бюджет туралы заңда тиісті қаржы жылына белгіленген ең төмен жалақының он бес еселенген мөлшерінен аспауға тиіс.

Егер күнтізбелік ай үшін аударымдарды және (немесе) жарналарды есептеу объектісі республикалық бюджет туралы заңда белгіленген және тиісті қаржы жылының 1 қаңтарында қолданыста болатын жалақының ең төмен мөлшерінен аз болса, аударымдар және (немесе) жарналар жалақының ең төмен мөлшері негізге алына отырып есептеледі және аударылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1 Міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 16 қарашадағы № 405-V ҚРЗ

2 ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан-2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ атты» 2014 жыл 17 қаңтардағы Жолдауы

РЕЗЮМЕ/RESUME

Бузаубаева Перизат Несипбаевна

Академия «Болашақ»

г. Караганда, Республика Казахстан

ФИНАНСИРОВАНИЕ СИСТЕМЫ ОБЯЗАТЕЛЬНОГО СОЦИАЛЬНОГО МЕДИЦИНСКОГО СТРАХОВАНИЯ В СТРАНЕ

В статье рассмотрены источники финансирования системы обязательного социального медицинского страхования и участников системы обязательного социального медицинского страхования, взносов, ставки.

Ключевые слова: отчислений и (или) плательщиками взносов, фонд социального медицинского страхования, активы фонда, обязательного социального медицинского страхования, субъектов здравоохранения.

BuzaubayevaPerizat
Academy "Bolashak"
Karaganda, The Republic of Kazakhstan
THE FINANCING OF THE SYSTEM OF MANDATORY SOCIAL MEDICAL INSURANCE
IN THE COUNTRY

The article considers the sources of financing of system of obligatory social medical insurance and participants of compulsory social health insurance contributions rates.

Keywords: deductions and (or) contributors, the social health insurance Fund, the assets of the Fund of mandatory social health insurance, subjects of public health.

List of references:

1 Mandatory social health insurance Law of Republic of Kazakhstan on November 16, 2015 No. 405-V ZRK

2 The President of RK N..Nazarbayev to people of Kazakhstan "Kazakhstan's way-2050: common goal, common interests, common future" dated 17 January 2014 Message

УДК: 336.71 (574)

Дарибекова Айгуль Сагатбековна
aigul_daribekova@mail.ru
Шарипова Дана Кайсаровна
dana-sharipova@mail.ru
Академия «Болашак», г. Караганда, Республика Казахстан

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФИНАНСОВОЙ НЕСОСТОЯТЕЛЬНОСТИ
ПРЕДПРИЯТИЯ

В статье рассматриваются понятие банкротства, его виды. Переход к рыночной экономике вызвал появление понятия - банкротство предприятия. В соответствии с действующим законодательством под банкротством предприятия понимается ситуация, связанная с недостаточностью активов в ликвидной форме, неспособность предприятия удовлетворить в установленный для этого срок предъявленные к нему со стороны кредиторов требования, а также выполнить обязательства перед бюджетом. При наличии конкуренции и возникновении порой непредсказуемых ситуаций, хозяйственная, производственная или коммерческая деятельность невозможна без рисков. Однако и отсутствие риска, т. е. опасности наступления непредсказуемых и нежелательных для субъекта предпринимательской деятельности последствий его действий, в конечном счете вредит экономике, подрывает ее динамичность и эффективность.

Ключевые слова: банкротство, кризисное состояние, риски, производственный риск, финансовый риск, кредитный риск, валютный риск, анализ рисков

В условиях нестабильной экономики, замедления платежного оборота, высокой инфляции, нестабильности налоговой системы, политической нестабильности, неопределенности, недостаточной квалификации менеджеров предприятия институт банкротства получает все большее распространение. Вместе с тем, в хозяйственной практике последних лет участились случаи умышленной самоликвидации предприятий, которые, обеспечив привлечение значительного объема заемного капитала (в денежной, товарной и других формах) и используя его в целях наживы отдельных лиц, объявляют себя банкротами для того, чтобы уйти от расчетов. Механизм таких действий квалифицируется как "фиктивное банкротство" и преследуется в уголовном порядке.

Банкротство является кризисным состоянием и его преодоление требует специальных методов финансового управления. Рыночная экономика выработала обширную систему финансовых методов диагностики банкротства и выработала методiku принятия управленческих решений в условиях угрозы банкротства. Эта методика предназначена не

только для предприятий, где кризис очевиден и необходимо принимать неотложные меры по стабилизации, а для всех предприятий, работающих в рыночных условиях, поскольку ее особенности таковы, что позволяют выявить на ранней стадии и устранить негативные факторы развития предприятия, наметить пути их устранения.

Осуществление предпринимательства в его любом виде связано с риском, который принято называть хозяйственным, или предпринимательским. Поэтому необходимо выяснить истоки и причины такого риска и формы его проявления для того, чтобы далее уяснить методы оценки риска и способы его предотвращения.

В связи с развитием рыночных отношений предпринимательскую деятельность в нашей стране приходится осуществлять в условиях нарастающей неопределенности ситуации и изменчивости экономической среды. Значит, возникает неясность и неуверенность в получении ожидаемого конечного результата, а следовательно, возрастает риск, то есть опасность неудачи, непредвиденных потерь. В особенности это присуще начальным стадиям освоения предпринимательства. Подобная обстановка несколько необычна и непривычна для нашего хозяйственника или просто гражданина, которому предстоит пройти тернистый путь, прежде чем он превратится в подлинного предпринимателя. В условиях командно-административной экономики все мы привыкли к тому, что экономическая обстановка формируется “сверху” в приказном порядке в виде набора правил и норм.

Риск и предпринимательство – это вероятность того, что предприятие понесет убытки или потери, если намеченное мероприятие (управленческое решение) не осуществится, а также если были допущены просчеты или ошибки при принятии управленческих решений. Предпринимательский риск можно подразделить на производственный, финансовый и инвестиционный.

Производственный риск связан непосредственно с хозяйственной деятельностью предприятия. Под производственным риском обычно понимают вероятность (возможность) невыполнения предприятием своих обязательств по контракту или договору с заказчиком, риски реализации товаров и услуг, ошибки в ценовой политике, риск банкротства.

В производственной деятельности промышленного предприятия можно выделить следующие риски:

риск полной остановки предприятия из-за невозможности заключения договоров на поставку необходимых при данной технологии материалов, комплектующих деталей и других исходных продуктов;

риск недополучения исходных материалов из-за срыва заключенных договоров о поставке, а также риск невозврата денежных средств, перечисленных поставщику в виде предоплат;

риск незаключения договоров на реализацию произведенной продукции, работ или услуг, т.е. риск полной или частичной нереализации;

риск неполучения или несвоевременного получения денежных средств за отгруженную на реализацию продукцию;

риск отказа покупателя от полученной и оплаченной продукции или риск возврата;

риск срыва заключенных соглашений о предоставлении займов; инвестиций или кредитов;

ценовой риск, связанный с определением цены на реализуемую предприятием продукцию и услуги, а также риск в определении цены на необходимые средства производства, используемое сырье, материалы, топливо, энергию, рабочую силу и капитал (в виде процентных ставок по кредитам). По некоторым расчетам, ошибка в размере цены на реализуемую продукцию на 1% приводит к потерям, составляющим не менее 1% выручки от реализации. Если спрос на данный товар эластичен, то потери могут составить 2—3%. При рентабельности продукции, составляющей 10—13%, ошибка в цене на 1% может означать потери в прибыли на 5—10%. Ценовой риск существенно возрастает в условиях инфляции;

риск банкротства как деловых партнеров (контрагентов, реализаторов, поставщиков и т.п.), так и самого предприятия.

Финансовый риск – это вероятность наступления ущерба в результате проведения каких-либо операций с ценными бумагами, т.е. риск, который следует из природы финансовых операций. К финансовым рискам относятся кредитный риск, процентный риск, валютный риск, риск упущенной финансовой выгоды.

Кредитный риск связан с неуплатой заемщиком основного долга и процентов, начисленных за кредит. Процентный риск — опасность потерь коммерческими банками; кредитными учреждениями, инвестиционными фондами в результате повышения процентных ставок, выплачиваемых ими по привлеченным средствам, над ставками по предоставленным кредитам [1].

Валютные риски отражают опасность валютных потерь, связанных с изменением курса одной иностранной валюты по отношению к другой, в том числе национальной валюты при проведении внешнеэкономических, кредитных и других валютных операций. Риск упущенной финансовой выгоды определяется вероятностью финансового ущерба, который может возникнуть в результате неосуществления какого-либо мероприятия или остановки хозяйственной деятельности. В инвестиционной деятельности предприятия можно выделить риск инвестирования в ценные бумаги, или «портфельный риск», который характеризует степень риска снижения доходности конкретных ценных бумаг и сформированного портфеля ценных бумаг, а также риск новаторства. Новые проекты содержат три вида рисков:

риск, связанный с техническими нововведениями;

риск, связанный с экономической или организационной стороной производства;

риск, определяемый «молодостью предприятия».

Риски могут быть классифицированы и по иным признакам. Так, например, выделяют риски чистые и спекулятивные, динамические и статические, абсолютные и относительные. Чистые риски означают возможность получения убытков или нулевого результата. Обычно к ним относят производственные и инвестиционные риски. Спекулятивные риски выражаются в вероятности получения как положительного, так и отрицательного результата. Финансовые риски, например, считаются спекулятивными рисками [2].

Динамический риск — это риск непредвиденных изменений вследствие принятия управленческих решений или изменений, произошедших в экономической, политической и других сферах общественной жизни. Такие изменения могут привести как к потерям, так и к дополнительным доходам.

Статический риск — это риск потерь вследствие нанесения ущерба собственности, а также потерь дохода из-за недееспособности организации. Этот риск может привести только к потерям.

Абсолютный риск оценивается в денежных единицах (рублях, долларах и т.д.); относительный риск — в долях единицы или в процентах. Например, риск в предпринимательстве можно измерить абсолютной величиной — суммой убытков и потерь и относительной величиной — степенью риска, т.е. мерой вероятности неосуществления намеченного мероприятия или недостижения намеченного уровня прибыли; дохода, цены. Оба показателя необходимы и несут соответствующую информацию — абсолютного и относительного риска [3].

Предпринимательский риск складывается под влиянием объективных (внешних) и субъективных (внутренних) факторов.

К наиболее важным внешним факторам относятся: инфляция (значительный и неравномерный рост цен как на сырье, материалы, топливо, энергоносители, комплектующие изделия, транспортные и другие услуги, так и на продукцию и услуги предприятия); изменение банковских процентных ставок и условий кредитования, налоговых ставок и таможенных пошлин; изменения в отношениях собственности и аренды, в трудовом законодательстве и др. Не менее опасно для деятельности предприятия влияние внутренних факторов, которые связаны с ошибками и упущениями руководства и персонала. Так, по оценкам зарубежных экспертов, 90% различных неудач малых фирм связано с неопытностью руководства, его неумением адаптироваться к изменяющимся условиям, консерватизмом мышления, что ведет к неэффективному управлению предприятием, к принятию ошибочных решений, потере позиций на рынке.

К субъективным факторам можно отнести и фактор отношения к риску. Люди различаются по своей готовности пойти на риск. Так, одним руководителям нравится рисковать, другие рисковать не хотят, а иные к риску безразличны. От поведения конкретных людей зависит и выбор рискованной стратегии в деятельности предприятия. Руководитель, который предпочитает стабильный доход, в предпринимательской деятельности выбирает

стратегию, не расположенную к риску. При таком антирисковом поведении обычно имеет место невысокий доход (прибыль) предприятия. Руководитель, нейтрально относящийся к риску, ориентируется на ожидаемый доход, невзирая на возможные убытки. Расположенные к риску руководители готовы рисковать в надежде получить большую прибыль, т.е. готовы бороться за минимизацию потерь с целью максимизации результата[3].

Риск, которому подвергается предприятие, — это вероятная угроза разорения или несения таких финансовых потерь, которые могут остановить все дело. Поскольку вероятность неудачи присутствует всегда, встает вопрос о методах снижения риска. Для ответа на этот вопрос необходимо количественно определить риск, что позволит сравнить величину риска различных вариантов решения и выбрать из них тот, который больше всего отвечает выбранной предприятием стратегии риска.

При анализе риска обычно используются допущения, предложенные известным американским экспертом Б. Берлимером:

- потери от риска независимы друг от друга;
- потеря по одному направлению деятельности не обязательно увеличивает вероятность потери по другому, за исключением форс-мажорных обстоятельств;
- максимально возможный ущерб не должен превышать финансовых возможностей участника[4].

Анализ рисков можно подразделить на два дополняющих друг друга вида: качественный и количественный.

Качественный анализ позволяет определить факторы и потенциальные области риска, выявить возможные его виды. Количественный анализ направлен на то, чтобы количественно выразить риски, провести их анализ и сравнение. При количественном анализе риска используются различные методы. В настоящее время наиболее распространенными являются:

- статистический метод;
- анализ целесообразности затрат;
- метод экспертных оценок;
- аналитические методы;
- метод аналогий;
- анализ финансовой устойчивости предприятия.

Товарищество с ограниченной ответственностью «С» создано на основании Закона РК «О товариществах с ограниченной ответственностью» по решению учредителей от 03 марта 1996 года. Соучредителями общества являются: трудовой коллектив - 25%, юридические лица - 40%, физические лица - 35% [5].

Имущество Товарищества принадлежит ему на праве собственности и образуется из:

- вкладов учредителя (участников) в уставный капитал;
- продукции произведенной Товариществом в процессе его деятельности;
- полученных доходов;
- иного имущества, приобретенного Товариществом в процессе его деятельности;
- иного имущества, приобретенного Товариществом по иным основаниям, допускаемым законодательством.

В связи с участием в образовании имущества Товарищества учредитель имеет обязательственные права в отношении Товарищества, в том числе: право на участие в управлении, на долю чистой прибыли распределяемой среди участников, и долю в имуществе при ликвидации Товарищества (после всех расчетов установленных законодательством).

Товарищество вправе раз в год принимать решение о распределении своей чистой прибыли между участниками Товарищества, остающейся после уплаты налогов и других обязательных платежей в государственные внебюджетные фонды и формирования фондов Общества.

Ликвидация Товарищества влечет его прекращение без перехода прав и обязанностей в порядке правопреемства к другим лицам. Товарищество может быть ликвидировано:

- по единогласному решению его участников;
- по решению суда по основаниям, предусмотренным Гражданским кодексом Республики Казахстан.

Список использованных источников:

- 1 Васильева Л.С. «Финансовый анализ», М.: Финансы и статистика, 2011г.
- 2 Чернышева Ю.Г. «Анализ эффективности производства и финансового состояния предприятия»: Учеб. Пособие / РГЭА. – Ростов н/Д., 2000 г.
- 3 «Теория и практика антикризисного управления»: Учебник для Вузов/ под ред. Беляева С.Г.-М. Закон и право, 2000г.
- 4 «Антикризисное управление: от банкротства к финансовому оздоровлению»/ под ред. Иванова Г.П.-М. Закон и право, 2001г.
- 5 Данные ТОО «С»

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME**Айгүл Сағатбековна Дәрібекова****Дана Кайсаровна Шарипова****«Болашак» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы****КӘСІПОРЫН ҚАРАЖАТСЫЗДЫҒЫНЫҢ****ТЕОРИЯЛЫҚ КӨРІНІСТЕРІ**

Мақалада банкрот (борышкер) ұғымы және оның түрлері қарастырылған. Нарықтық экономикаға көшу – кәсіпорынның банкроты деген ұғымды қалыптастырды. Қолданыстағы заңнамаға байланысты кәсіпорын банкроты дегеніміз – активтердің жетіспеушілігі, кредиторлардың қойған талабына кәсіпорынның қанағаттанарлықтай жауап бермеуі, сонымен бірге бюджет алдындағы міндеттерін орындай алмауымен байланысты мәселелер болып табылады. Бәсекелестік пен болжап болмайтын жағдайлар, шаруашылық пен өнеркәсіптік және коммерциялық іс-әрекет бар кезде тәуекелсіз жұмыс істеу мүмкін емес. Бірақ, тәуекелділік жоқ кезде де, яғни, болжап болмайтын және қажет емес субъектілерді қабылдаған іс-әрекеттерінің салдары соңында экономикаға зардабын тигізеді, оның динамикасымен тиімділігін тежейді.

Кілтті сөздер: банкрот, кризистік жағдай, тәуекелділік, өндірістік тәуекелділік, қаражаттық тәуекелділік, кредиттік тәуекелділік, валюталық тәуекелділік, тәуекелділікті талдау.

Daribekova Aigul**Sharipova Dana****«Bolashak» Academy, Karaganda, the Republic of Kazakhstan****THEORETIC ASPECTS OF BUSINESS ORGANIZATION'S FINANCIAL INSOLVENCY**

This article is covering the meaning of business failures and its placement. The transition to market system became a reason for developing a meaning such as business failure. According to our active legislation, business failure is a situation that connected not only with a shortfall of assets in shiftable form, organization's disablement to satisfy debtee's demands in specified period, but also fulfill obligations of a budget. Economical, entrepreneurial or even revenue-producing business can't exist without a threat from counterparts and uncharted waters. At the same time the situation without risk aka, the danger of developing unpredictable and unwanted consequences of entrepreneurial business's subject, at the end of the day leads to damaging the economy itself, its dynamic and effective strength.

Keywords: financial insolvency, deflationary condition, risks, entrepreneurial threat, financial threat, repayment risk, risk of currency depreciation, risk analysis.

List of references:

- 1 Vasileva L.S. "Financial analysis", M.: Finances and statistics, 2011
- 2 Chernysheva U.G. "the analysis of industrial efficiency and financial standing of the company", education guidance/ RGEA-Rostov-on-Don,2000
- 3 «The theory and practice of anti-crisis management»: college textbook, edited by Belyaev S.G.-Law and rights,2000
- 4 «anti-crisis management: from bankruptcy to financial recovery/ edited by Ivanova G.P. – Law and rights, 2001
- 5 Materials from LLP «С»

Тайлак Алия Елжаскызы
tailak77@mail.ru

Академия «Болашак», г. Караганда, Республика Казахстан

РЫНОК НЕГОСУДАРСТВЕННЫХ ЦЕННЫХ БУМАГ КАЗАХСТАНА: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

В статье приводится анализ состояния рынка негосударственных ценных бумаг Казахстана, выявляются проблемы, связанные с его функционированием и предлагаются пути решения данных проблем.

Ключевые слова: негосударственные ценные бумаги, акции, корпоративные облигации, капитализация KASE по негосударственным ценным бумагам

Рынок негосударственных ценных бумаг, который включает, в основном, акции и облигации корпоративных эмитентов, играет важную роль в экономике, выполняя, прежде всего, функцию мобилизации и перераспределения капитала между различными сегментами и отраслями экономики. В частности, посредством выпуска акций и корпоративных облигаций субъекты хозяйствования имеют возможность привлечения капитала для открытия новых и расширения деятельности уже существующих предприятий и других бизнес-структур. Инвесторы путем вложения средств в корпоративные ценные бумаги могут повысить свое благосостояние за счет получаемых доходов от инвестиций.

В настоящее время многие аналитики и эксперты в области фондового рынка озвучивают ряд проблем, присущих рынку ценных бумаг Казахстана, в частности: отсутствие мотивации у потенциальных эмитентов в выпуске ценных бумаг, ограниченное количество инвесторов, и, следовательно, недостаточное количество финансовых инструментов, низкие объемы торгов и низкая ликвидность рынка 1 .

Однако анализ работ таких ученых как Кенжегузин М.Б., Додонов В.Ю. 2 , Карагусова Г. 3 , показал, что данные проблемы были актуальными и на более раннем этапе развития фондового рынка Казахстана. Но если эти проблемы в период становления рынка ценных бумаг Казахстана были очевидными и объяснялись общеэкономическими и другими факторами развития государства, то возникают вопросы, почему данные проблемы остаются злободневными на сегодняшний день, и, что нужно предпринять для их преодоления?

Чтобы найти ответы на данные вопросы проанализируем тенденции развития рынка негосударственных ценных бумаг в Республике Казахстан за последние годы.

О состоянии рынка негосударственных ценных бумаг могут свидетельствовать такие показатели как: активность эмитентов (их количество и объем выпуска негосударственных ценных бумаг), а также объем торгов на Казахстанской фондовой бирже (KASE), которая является основным сегментом и индикатором развития фондового рынка Казахстана.

В 2012-2016 годах на рынке ценных бумаг Казахстана наблюдалось сокращение количества действующих выпусков акций, и в то же время рост количества действующих выпусков облигаций.

Снижение количества действующих выпусков акций обусловлено тем, что акционерные общества, размер уставного капитала которых не был приведен в соответствие с требованиями законодательства Республики Казахстан об акционерных обществах, должны были ликвидироваться в принудительном или добровольном порядке, в том числе путем преобразования в хозяйственные товарищества.

В то же время увеличение количества зарегистрированных выпусков облигаций было вызвано, в большей степени, увеличением объемов размещения банками своих облигаций на рынке ценных бумаг, в связи с изменением пруденциального регулирования банков второго уровня. Пик активности эмиссий корпоративных облигаций наблюдался в 2015 году.

В четвертом квартале 2016 года общее количество действующих выпусков негосударственных ценных бумаг уменьшилось на 2,8% и по состоянию на 1 января 2017 года составило 1730 единиц, из них количество акционерных обществ с действующими выпусками акций составило 1337 (таблица 1) [4].

Таблица 1
Количество действующих выпусков акций, облигаций в Республике Казахстан в 2012-2016 гг., единиц

Показатели / Период	4 кв. 2012 года	4 кв.2013 года	4 кв.2014 года	4 кв.2015 года	4 кв.2016 года
Количество действующих выпусков акций	1913	1628	1575	1533	1337
Количество действующих выпусков облигаций	353	355	387	398	393
Итого	2266	1983	1962	1931	1730

На KASE по состоянию на 1 января 2017 года обращались 587 выпусков ценных бумаг 157 эмитентов (таблица 2) [4].

Таблица 2
Негосударственные ценные бумаги, допущенные к торгам на KASE в 2013-2016 гг.

Сектор официального списка	Кол-во выпусков			Кол-во эмитентов		
	На 01.01.2015	На 01.01.2016	На 01.01.2017	На 01.01.2015	На 01.01.2016	На 01.01.2017
Сектор «Акции»	97	106	116	76	85	98
Сектор «Долговые ценные бумаги»	271	273	264	74	71	65
Сектор «Коммерческие облигации»	0	0	3	0	0	3
Итого	368	379	383	150	156	166

По состоянию на 1 января 2017 года количество выпусков корпоративных акций и облигаций, включенных в официальный список KASE, составило 116 и 264 выпусков, соответственно. Общая капитализация рынка по негосударственным ценным бумагам, включенным в официальный список KASE, по состоянию на 1 января 2017 года в сравнении с показателем на 1 января 2016 года увеличилась на 4,7% и составила 22532,2 млрд. тенге (таблица 3) [4].

Таблица 3
Динамика изменения капитализации KASE по негосударственным ценным бумагам в 2013-2016 гг., млн. тенге

Сектор официального списка / Дата	На 01.01.2014	На 01.01.2015	На 01.01.2016	На 01.01.2017
Сектор «Акции»	4351085	4542276	12382405	14271471
Сектор «Долговые ценные бумаги»	5428673	6667650	9142885	8260741
Итого	9779758	11209926	21525290	22532212

Капитализация рынка акций выросла с начала 2016 года на 1889,1 млрд. тенге или 15,3% и достигла 14271,5 млрд. тенге. Увеличение данного показателя произошло в основном за счет роста стоимости торгуемых на KASE акций. Однако определенную роль сыграло и расширение количества доступных долевых инструментов. За истекший период в списки KASE были включены акции 18 наименований. Исключены из списков акции лишь пяти наименований. На

конец 2016 года в торговых списках Биржи находились акции 116 наименований 98 эмитентов.

Важным изменением на рынке акций 2016 года является рост показателей ликвидности рынка. Средний дневной объем торгов на вторичном рынке KASE вырос до 1,0 млрд. тенге, среднее количество сделок увеличилось до 234. Следует также отметить достижение к концу 2016 года исторически максимального значения количества открытых счетов физических лиц в системе учета Центрального депозитария. Этот показатель на 1 января 2017 года достиг 105319, увеличившись за год на 3587 счетов.

Объем торгов корпоративными облигациями на KASE в 2016 году составил 507,4 млрд. тенге и снизился относительно 2015 года на 58,7%. На конец 2016 года в торговые списки KASE были включены облигации 264 наименований 65 эмитентов.

На основе результатов проведенного анализа можно сделать следующие выводы:

1) рынок акций планомерно развивается, об этом свидетельствуют увеличение количества эмитентов и их акций, обращающихся на KASE, и, следовательно, рост капитализации KASE по данным ценным бумагам;

2) рынок корпоративных облигаций на протяжении 2013-2015 годов динамично развивался, однако в 2016 году немного «просел». Основное снижение активности произошло на первичном рынке, где деньги стали значительно дороже благодаря усилению роли базовой ставки Национального банка. Для банков - традиционных для Казахстана эмитентов корпоративных облигаций - новая стоимость фондирования оказалась слишком высокой, а компании реального сектора стали выходить на рынок лишь во второй половине года, постепенно адаптируясь к новым условиям.

Анализ рынка негосударственных ценных бумаг Казахстана показал, что к основным негативным факторам, оказывающим влияние на дальнейшее развитие рынка, можно отнести следующие.

Во-первых, инфраструктура рынка ценных бумаг в последнее время претерпела существенные изменения. Данные изменения произошли в результате объединения всех пенсионных активов в Едином накопительном пенсионном фонде Казахстана (ЕНПФ). Таким образом, подверглась значительному изменению целая индустрия институциональных инвесторов. А, как известно, чем больше участников на фондовом рынке, тем больше возможностей формировать различные инвестиционные стратегии.

Кроме того, инвестиционная политика ЕНПФ Казахстана сдерживает дальнейшее развитие рынка негосударственных ценных бумаг в Казахстане. Средства ЕНПФ размещаются в государственные ценные бумаги, квазигосударственные облигации, акции в рамках программы «Народное IPO». Помимо этого, средства ЕНПФ планируется размещать на долгосрочных депозитах банков с доходностью «инфляция плюс». Тем самым, стратегия инвестирования ЕНПФ полностью исключает корпоративный сектор фондового рынка. А это означает, что рынок останется без поддержки крупнейшего инвестора.

Выходом из этой ситуации, которое окажет положительное влияние на рынок корпоративных облигаций, является пересмотр институциональной составляющей накопительной системы Республики Казахстан с возвратом конкурентной среды между накопительными пенсионными фондами, тем более, что в последнее время ЕНПФ совместно с Национальным банком Казахстана демонстрируют не самые хорошие результаты инвестиционного управления пенсионными активами. Необходимо, как минимум, пересмотреть инвестиционную стратегию ЕНПФ, путем включения в инвестиционную декларацию ЕНПФ корпоративных облигаций.

Во-вторых, сектор долговых ценных бумаг остается фактически монополизированным, потому что 90% эмитентов облигаций - это банки и квазигосударственный сектор.

По словам Председателя Правления KASE Алдамберген А.О., одной из основных проблем, выявленных в ходе выездных сессий, является сохраняющаяся низкая осведомленность предпринимателей об отечественном фондовом рынке и о возможностях привлечения финансирования с использованием рыночных инструментов 5 .

Помимо этого, определенным препятствием к выпуску и размещению негосударственных ценных бумаг является нежелание раскрывать информацию о компании, ее деятельности, структуре собственников, а также необходимость менять корпоративное управление в компании. Поэтому крайне необходимо государственным органам и фондовой бирже

продолжить работу по повышению информированности представителей малого и среднего бизнеса о возможностях и преимуществах заимствования на рынке долговых ценных бумаг.

В-третьих, относительно небольшое количество акций, обращающихся на фондовой бирже. Решению данной проблемы может способствовать активизация деятельности самих брокеров. В этой связи, в качестве примера, можно привести деятельность инвестиционной компании АО «Фридом Финанс» по выводу акций таких российских компаний как ПАО «Сбербанк», ПАО «Банк ВТБ», ПАО «Аэрофлот - российские авиалинии», ПАО «Уралкалий», ПАО «Ростелеком», ПАО «Газпром», ПАО «Магнит» на казахстанский биржевой рынок. Таким образом, официальный список KASE существенно пополнился первоклассными акциями, что не могло не сказаться на повышении интереса к инструментам, котирующимся на KASE со стороны различных инвесторов.

Также АО «Фридом Финанс» осуществило беспрецедентную работу по выводу акций казахстанских компаний АО «БАСТ» и АО «Актюбинский завод металлоконструкций» на IPO. Для самих компаний размещение акций в рамках IPO прошло успешно, а руководители данных компаний отметили, что такой способ привлечения капитала является целесообразным в ситуации, когда банковское кредитование инвестиционных проектов не всегда является возможным, и стоимость кредитования банками является достаточно высокой.

На повышение ликвидности рынка акций существенное влияние окажет мера, предусмотренная Концепцией развития финансового сектора Республики Казахстан до 2030 года касательно приватизации посредством размещения акций квазигосударственных предприятий на отечественной фондовой бирже 6.

Приватизация придаст мощный импульс развитию рынка ценных бумаг и станет катализатором для привлечения на рынок иностранных инвесторов. Такая приватизация обеспечит равные условия участия в торгах для всех участников торгов, конкуренцию между неограниченным количеством участников торгов, прозрачное и справедливое ценообразование на объекты приватизации.

Необходимость данной меры еще раз была озвучена в Послании Президента Республики Казахстан от 31 января 2017 года. Н. А. Назарбаев отметил, что «приватизация должна дать импульс развитию рынка ценных бумаг. Необходимо разместить на нем акции компаний фонда «Самрук-Казына» 7.

В 2017 году фондовый рынок Казахстана будет ждать импульса от государственной программы приватизации, в рамках которой крупные национальные компании будут выведены на первичное размещение. Согласно заявлениям АО «ФНБ «Самрук-Казына», первые торги по этим размещениям состоятся уже в конце 2017 года. В качестве «первопроходцев» новой волны IPO называются такие компании, как АО «Эйр Астана», АО «НАК «Казатомпром» и АО «Казактелеком».

Таким образом, несмотря на достигнутые положительные результаты, перед рынком негосударственных ценных бумаг Казахстана стоит ряд проблем. Ожидается, что предпринимаемые государством меры позволят не только стабилизировать казахстанский рынок негосударственных ценных бумаг, но и будут способствовать его дальнейшему развитию, повышению его привлекательности как для национальных, так и для иностранных эмитентов и инвесторов.

Список использованных источников:

1 Сейсебаев Д. Почему в Казахстане нет развитого рынка ценных бумаг? // РЦБК.- №3.- 2015.- С.32-35

2 Кенжегузин М.Б. Рынок ценных бумаг Казахстана: проблемы формирования и развития. / Кенжегузин М.Б., Додонов В.Ю. и др.- Алматы, 1998. - 194 с.

3 Карагусова Г. От чего слабо развит фондовый рынок Казахстана // Газета «Литер». 2008.- 24 августа

4 <http://nationalbank.kz/> Текущее состояние рынка ценных бумаг Казахстана по состоянию на 01.01.2015г., 01.01.2016г., 01.01.2017г. (дата обращения: 19.05.2017)

5 Интервью с Алдамберген А.О. Преодолев негатив, индекс KASE «оседлал» бычий тренд - <http://DKNEWS.kz/> (дата обращения: 19.05.2017)

6 Постановление Правительства Республики Казахстан «Об утверждении Концепции

развития финансового сектора Республики Казахстан до 2030 года» от 27 августа 2014 года № 954 - <http://adilet.zan.kz/rus/docs>(дата обращения: 19.05.2017)

7 Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана от 31 января 2017 г. «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» - <http://www.akorda.kz/>(дата обращения: 19.05.2017)

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Әлия Елжасқызы Тайлак

**«Болашак» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы
ҚАЗАҚСТАННЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК ЕМЕС БАҒАЛЫ ҚАҒАЗДАР НАРЫҒЫ:
ПРОБЛЕМАЛАРЫ МЕН КЕЛЕШЕК ДАМУ БАҒЫТТАРЫ**

Мақалада Қазақстандағы мемлекеттік емес бағалы қағаздар нарығының қызмет етуіне байланысты туындап отырған мәселелер мен оларды шешу жолдары қарастырылып, қазіргі жағдайы талданған.

Кілтті сөздер: мемлекеттік емес бағалы қағаздар, акция, корпоративтік облигация, мемлекеттік емес бағалы қағаздар бойынша KASE капитализациясы.

Tailak Aliya

**«Bolashak» academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan
MARKET OF NON-STATE SECURITIES OF KAZAKHSTAN: PROBLEMS AND
PROSPECTS OF DEVELOPMENT**

The analysis of a condition of the market of non-state securities of Kazakhstan is provided in article, the problems connected with its functioning come to light and solutions of these problems are offered.

Keywords: non-state securities, stocks, corporate bonds, capitalization of KASE on non-state securities

List of references:

- 1 Seysebayev D. Why in Kazakhstan there is no developed securities market? //RTSBK. - №3. - 2015. – P. 32-35
- 2 Kenzhuguzin M. B. Securities market of Kazakhstan: problems of formation and development. / Kenzhuguzin M. B., Dodonov V. Yu., etc. - Almaty, 1998. - 194 p.
- 3 Karagusova G. From what the stock market of Kazakhstan is poorly developed? //the Newspaper of «Letters», August 24, 2008.
- 4 <http://nationalbank.kz/>Current state of securities market of Kazakhstan as of 01.01.2015, 01.01.2016, 01.01.2017 (date of the address: 19.05.2017)
- 5 An interview with Aldambergen A. O. Having overcome a negative, the KASE index «rode out» a bull trend - <http://DKNEWS.kz> (date of the address: 19.05.2017)
- 6 The resolution of the government of the Republic of Kazakhstan «About the approval of the Concept of development of financial sector of the Republic of Kazakhstan till 2030» of August 27, 2014 № 954 - <http://adilet.zan.kz/rus/docs> (date of the address: 19.05.2017)
- 7 The President of Kazakhstan NursultanNazarbayev’s Address to the Nation of Kazakhstan. January 31, 2017«Third Modernization of Kazakhstan: Global Competitiveness» - <http://www.akorda.kz/> (date of the address: 19.05.2017)

Усувалиева Зайра Казыгуловна
zara1104@mail.ru
«Академия «Болашақ»», г. Караганда, Республика Казахстан

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ БАНКОВСКОГО СЕКТОРА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

В данной статье рассмотрены проблемы и перспективы развития банковской системы Республики Казахстан. Изложены основные теоретические моменты банковской системы, дано определение понятию «банковская система». Проанализированы структура, уровень активов банковского сектора Республики Казахстан за последние годы.

Ключевые слова: банк, банковская система, развитие банковской системы, банковские операции, структура банковского сектора РК, активы банков, кредитный портфель, риски, банковские риски.

В последние годы в Казахстане идет бурный процесс формирования финансовых рынков – денежного рынка и рынка капитала. Развитие последнего невозможно без совершенствования двуединого, взаимосвязанного процесса мобилизации сбережений и инвестирования средств. Выполнение банковских операций с широкой клиентурой стало важной особенностью коммерческих банков, которые стремятся выполнять широкий круг операций и услуг для своих клиентов с тем, чтобы расширить свою доходную базу, повысить рентабельность и конкурентоспособность, учитывая тот факт, что развитие банковской деятельности предполагает предоставление банковских операций с минимальными издержками для клиентов и самого банка, использование приемлемых цен на услуги, необходимые клиентам.

Казахстанские банки вынуждены работать в условиях повышенных рисков, чаще, чем их зарубежные партнеры оказываются в кризисных ситуациях. Прежде всего, это связано с недостаточной оценкой собственного финансового положения, доходов и расходов, надежности и устойчивости обслуживаемых клиентов.

Зарубежные методики оценки и анализа финансового состояния, доходов и расходов банка в условиях Республики Казахстан практически неприменимы или недостаточно эффективны, поскольку существуют определенные противоречия между казахстанской системой ведения и составлением финансовой отчетности и используемыми в западных странах системами.

В отечественной практике оценки и анализа банковской деятельности также не существуют единые методические рекомендации, банки ориентированы на собственные разработки и основные показатели, установленные Национальным банком Республики Казахстан в виде обязательных рекомендаций и нормативов. Поэтому для казахстанских банков весьма актуален вопрос разработки и применения эффективных методов оценки и финансового анализа состояния банка, соответствующих местным условиям.

Банковская система - это совокупность банков, действующих на территории государства в рамках единого финансово-кредитного механизма.

Банковская система одно из важных достижений экономической цивилизации. Изобретенная и построенная человеком, она воплотила в себе многогранный тончайший инструмент воздействия через валюту, деньги, банкноты, ценные бумаги на социально-экономические процессы, регулируя структуру, задавая направление и, главное, умело поддерживая стабильность функционирования денежного обращения, а посредством этого и всей экономики. Несмотря на то, что банковская система присуща любой экономике, только в условиях рыночной экономики она обретает роль центрального звена финансового контура управления [1, с. 357].

Банковская система Республики Казахстан является двухуровневой и состоит из Национального банка Республики Казахстан и коммерческих банков.

Экономические и правовые основы деятельности банковской системы определены Законом Республики Казахстан от 31 августа 1995 года № 2444"О банках и банковской

деятельности в Республике Казахстан", и Законом Республики Казахстан от 30 марта 1995 года № 2155 "О Национальном банке Республики Казахстан", а также другими законодательными и нормативными актами, действующими на территории Республики Казахстан.

На настоящем этапе развития банки все более активно через свои дочерние организации проникают на рынок ценных бумаг, страховой рынок, в деятельность пенсионных фондов. Кроме того, из организационной структуры банков все чаще стали выделяться специализированные дочерние организации, осуществляющие отдельные банковские операции, например, лизинговые компании (законодательная база для развития отношений в области финансового лизинга была принята в 2000 году) [2, с. 16].

После объявления суверенитета республики в декабре 1990 года Казахстан приступил к созданию собственной банковской системы, отвечающей требованиям рыночной экономики. Закон Республики Казахстан «О Национальном Банке Республики Казахстан» от 13 апреля 1993 года определил задачи, функции, правовой статус, его роль и место в банковской системе и взаимоотношения с органами государственной власти Республики Казахстан. Национальный Банк Республики Казахстан стал подотчетен только Президенту Республики Казахстан.

Национальный Банк Казахстана в своей деятельности руководствуется Конституцией, Законом Республики Казахстан от 30 марта 1995 года «О Национальном банке Республики Казахстан» №2155, а также Законом Республики Казахстан «О банках и банковской деятельности в Республике Казахстан» законодательными актами Президента Республики Казахстан и международными договорами (соглашениями), заключенными Республикой Казахстан [3, 4].

Национальный Банк представляет собой единую централизованную структуру с вертикальной схемой подчинения. Высшим органом Национального Банка является Правление, а органом оперативного управления – Совет директоров.

Государственное регулирование банковской деятельности в рыночной экономике осуществляется, прежде всего, в рамках самой банковской системы и находит свое выражение в воздействии на коммерческие банки Национального банка.

Банковский сектор Казахстана на 01.01.2017 года представлен 33 банками второго уровня, из которых 15 банков с иностранным участием, в том числе 11 дочерних банков [5].

Уменьшение количества банков в 2015 году связано с завершением в 2015 году двух крупнейших сделок – слияние Казкоммерцбанка и БТА, а также объединение Альянс Банка, Темірбанка и ForteBank, – что в итоге сократило количество БВУ в стране до 35 [6]. А также в прошедшем 2016 году можно выделить две значимые сделки для финансового рынка - выход британских инвесторов из капитала RBS и слияние с банком Capital bank, поглощение Евразийским банком Банка Позитив Казахстан. Таким образом в 2016 году количество БВУ уменьшилось еще на 2 банка [7].

Общий объем совокупных активов банковского сектора за 2015 год составил 23,78 трлн. тенге, что на 30,4% превышает показатель за 2014 год, который был на уровне 18,24 трлн. тенге.

Вклады населения 2015 году увеличились так же в основном из-за переоценки вкладов в инвалюте. Всего населением за прошлый год было вложено 6,9 трлн. тенге, что на 55% больше показателя 2014 года – 4,4 трлн. тенге. В этой категории «любимчиками» народа стали "Народный Банк Казахстана", "КАЗКОММЕРЦБАНК" и "KASPI BANK" [7].

Выше сказанные сделки только укрепили показатели, характеризующие концентрацию банковской деятельности. Так, более 59% совокупных активов банковского сектора приходится на 5 крупнейших частных банка РК. Можно полагать, что более половины всей банковской инфраструктуры – филиальная и банкоматная сети – находятся в данных группах (Рисунок 1).

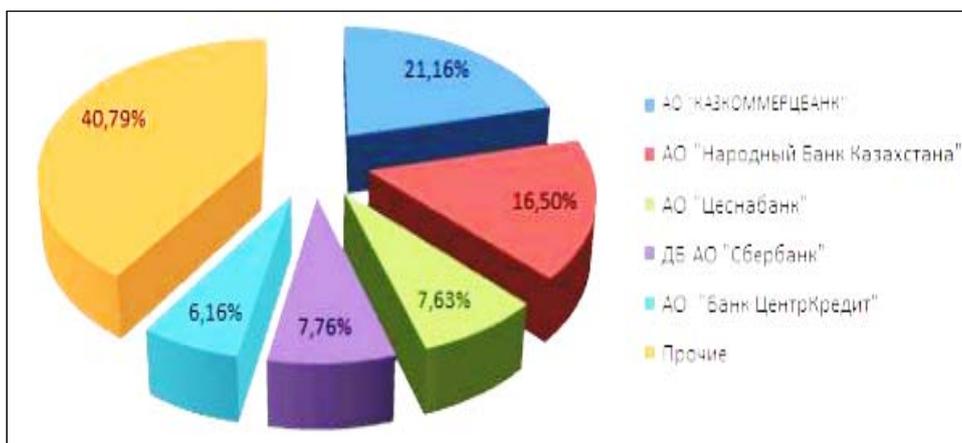

Рисунок - 1. Структура банков РК по размеру активов по состоянию на 01.11.2015г.

В краткосрочной перспективе сделок по слиянию и поглощению пока не предвидится. Но в долгосрочной такая вероятность возможна. И это связано с внедрением стандартов Базеля III, и, прежде всего, требований к капиталу, как к одному из ключевых событий в сфере банковского управления и регулирования. Так, к 2019 году планируется увеличить требование по минимальному собственному капиталу до 100 млрд. тенге. На сегодняшний день это требование выполняется только 7 банками.

Кредитный сектор продолжает наращивание, хотя темпы в последний год значительно снизились (Рисунок 2).

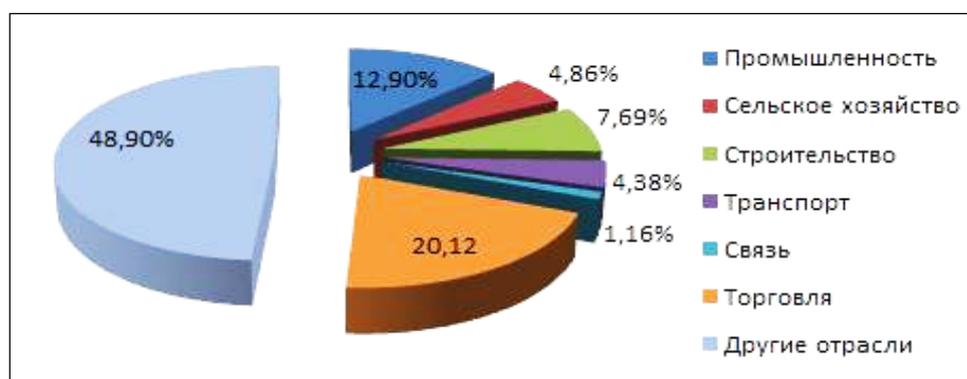

Рисунок - 2. Кредитование банков в разрезе отраслей экономики по состоянию на 01.11.2015 г.

При этом кредитование юридических лиц снизилось на 5,8% за последние 10 месяцев, что связано со снижением объема производства во многих сферах экономики РК, а также тенденцией по снижению платежеспособности потенциального заемщика по принимаемым обязательствам.

На общем фоне снижения темпов кредитования рынок потребительских кредитов является достаточно востребованным. На сегодняшний день большинство банков переориентируются на розничный сектор, в связи с высокой доходностью по ставкам. За последние три года темпы роста потребительского кредитования составляют порядка 45- 60% в год (Таблица 1).

Таблица 1
 Качество ссудного портфеля банковского сектора, в млрд. тенге

Наименование показателя/ дата	01.01.2013	01.01.2014	01.01.2015	01.11.2015
Банковские займы, в т.ч.:	11 657,9	13 348,2	14 184,4	14 491,8
Займы, по которым отсутствует просроченная задолженность по основному долгу и/или начисленному вознаграждению	7 796,6	8 745,9	10 259,2	12 141,5
Займы с просроченной задолженностью от 1 до 30 дней	211,0	209,9	357,2	645,5
Займы с просроченной задолженностью от 31 до 60 дней	128,7	91,5	158,4	229,3
Займы с просроченной задолженностью от 61 до 90 дней	48,4	142,7	69,4	121,1
Займы с просроченной задолженностью свыше 90 дней	3 473,2	4 158,2	3 340,2	1 354,3

На сегодняшний день сохраняется потребительская активность населения, но в случае реального спада банкам будет необходимо продемонстрировать свое умение управлять кредитными рисками.

Начиная со второй половины 2014 года, банками проводилась активная работа по снижению уровня проблемных займов. NPL - неработающие займы (с просроченной задолженностью свыше 90 дней) по состоянию на 01.11.2015 г. составляют 1 354,3 млрд. тенге или 9,3% от ссудного портфеля (на начало 2015 года 3 340,2 млрд. тенге или 23,5% ссудного портфеля).

В качестве наиболее приоритетных мер при работе с проблемными займами банки выделяют продажу коллекторским компаниям, списание безнадежной задолженности, пролонгацию общего срока кредита, изменение графика платежей, рефинансирование долга.

Несмотря на неблагоприятную ситуацию в стране, банковский сектор продолжает демонстрировать доходность. Так, с начала года банки получили 182 млрд. тенге прибыли, несмотря на замедление темпов роста большинства сегментов финансового рынка, а также снижения уровня деловой активности.

Прибыль получили 32 банка из 35. В пятерку самых прибыльных вошли разные банки, как по размеру, так и специализации: АО «Народный банк Казахстана», АО «Ситибанк Казахстан», АО «Цеснабанк», АО «KASPI BANK» и АО «ForteBank» [8].

Таким образом, пока на сегодняшний день существенного ухудшения основных финансовых показателей банковского сектора не наблюдается, хотя нельзя отрицать намеченную тенденцию по снижению некоторых показателей.

На основе прогнозных показателей денежно-кредитной политики Национального банка Республики Казахстан, а также основных прогнозных макроэкономических показателей Министерства национальной экономики РК на 2016-2020 гг., рассмотрим, какие изменения будут происходить в банковской системе Республики Казахстан в ближайшие пять лет.

Анализ прогноза НБ РК по изменению показателя МЗ позволяет сделать вывод, что в среднем ее прирост составит 9% в 2016-2020 гг., что соответствует среднему темпу прироста денежной массы в 2010-2015 гг. (Рисунок 3).

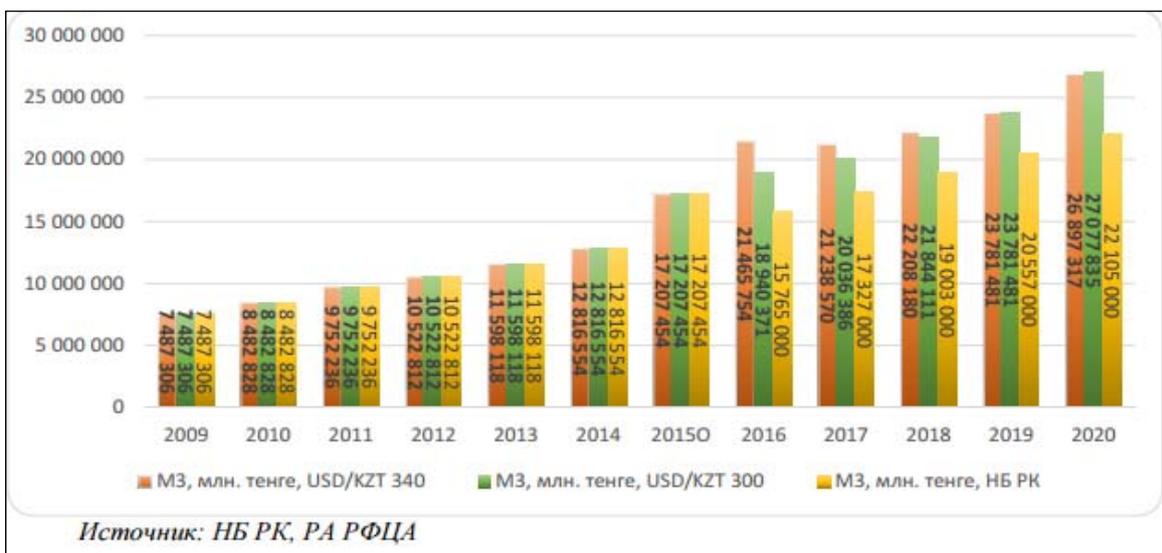

Рисунок - 3. Изменение денежного агрегата М3 прогноз РА РФЦА и НБ РК

Согласно прогнозу НБ РК уровень монетизации экономики (коэффициент Маршалла) будет составлять 37,9% в 2016-2018 гг. и 37,8% в 2019-2020 гг.

Повышению доверия населения к финансовому сектору в дальнейшем будет способствовать принятие закона по вопросам минимизации рисков финансовых организаций. Данным законом предусмотрено сохранение суммы гарантированного возмещения по депозитам физических лиц в размере 5 млн. тенге.

В рамках осуществления мер по поддержке экономики РК НБРК определил ряд приоритетов:

- поддержание курсовой устойчивости тенге и необходимого уровня ликвидности денежного рынка;
- ускорение процессов оздоровления балансов банков и их «очистка» от некачественных активов;
- выработка комплекса мер, которые простимулируют кредитную активность банков на посткризисном этапе развития;
- переход к контрциклическому регулированию и усовершенствование системы риск - менеджмента в финансовых институтах;
- выработка комплекса мер, снижающих уровень экономических дисбалансов и системных рисков.

В целом, кризисные явления есть не что иное, как переломный момент для всех субъектов экономики пересмотреть существующую модель хозяйствования, интегрировать ее в меняющуюся макроэкономическую ситуацию, сделать более устойчивой к возможным негативным воздействиям макроэкономического или политического характера.

Список использованных источников:

- 1 Сейткасимов Г.С., Банковское дело // Каржы-Каражат, Алматы, 2008 г. – 576 с.
- 2 Лисак Б.И. Банки Казахстана на пути перемен. // Аль – Пари № 11, 2010 г. - с.14-16.
- 3 Закон Республики Казахстан от 31 августа 1995 года № 2444 «О банках и банковской деятельности в Республике Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 26.12.2012 г.)
- 4 Закон Республики Казахстан от 30 марта 1995 года № 2155 «О Национальном Банке Республики Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 26.11.2012 г.)
- 5 Текущее состояние банковского сектора по состоянию на 01.01.2015г., 01.01.2016г., 01.01.2017г. <http://www.nationalbank.kz/>
- 6 Ренкинг банков Казахстана 2015 <https://forbes.kz/>
- 7 Ренкинг банков РК по итогам 2015 года <http://www.kursiv.kz/>

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Зайра Казыгуловна Усувалиева
«Болашак» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БАНК СЕКТОРЫНЫҢ
ПРОБЛЕМАЛАРЫ МЕН ДАМУ КЕЛЕШЕГІ

Осы мақалада Қазақстан Республикасы банк секторының проблемалары мен даму келешегі қарастырылған. Банк жүйесінің негізгі теориялық қырлары айтылып, «банк жүйесі» ұғымының анықтамасы берілген. Қазақстан Республикасы банк секторының соңғы жылдардағы активтерінің деңгейіне, құрылымына талдау жүргізілген.

Кілтті сөздер: банк, банк жүйесі, банк жүйесінің дамуы, банктік операциялар, банк секторының құрылымы, банк активтері, несиелік портфель, тәуекелдер, банктік тәуекелдер.

Ussuvaliyeva Zaira
«Bolashak» academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan
PROBLEMS AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF THE BANKING SECTOR OF
THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

In this article problems and the prospects of development of a banking system of the Republic of Kazakhstan are considered. The main theoretical moments of a banking system are stated, definition is given to the concept "banking system". The structure, level of assets of the banking sector of the Republic of Kazakhstan in recent years are analysed.

Keywords: bank, banking system, development of a banking system, problem of development of a banking system, bank operations, structure of the banking sector of RK, assets of banks, loan portfolio, risks, bank risks

UDC 334.021.1

Tumalavičius Vladas
vladas.tumalavicius@gmail.com
The General Jonas Žemaitis Military Academy of Lithuania,
Vilnius, Lithuania
Shevyakova Anna
shevyakova.anna@gmail.com
South Ural University, Department of Marketing, Chelyabinsk, Russia

QUESTIONS OF THE DIVERSIFICATION OF THE ECONOMY OF KAZAKHSTAN

Abstract. This article examines the problem of diversification of the Kazakh economy, provides an analysis of the current situation and provides recommendations for further reforming the economy of Kazakhstan.

Keywords: economic security, Kazakhstan, economy, oil and gas sector, diversification, prices for energy resources

1. Introduction

The Republic of Kazakhstan is obliged by today's progress in social and economic development and attraction of foreign investments to such basic factors of competitiveness as security with natural resources, the favorable macroeconomic environment and political stability. The economy of the Republic of Kazakhstan can lose competitiveness and appear in "a trap of average earnings". Republic of Kazakhstan will need to realize structural changes in economy for preserving high rates of

economic growth, necessary for transition to a new stage of development. In this regard diversification of economy is represented actual for Kazakhstan.

One of the major features of development of economy of Kazakhstan still remains a dominant position of oil and gas and raw sectors through weakening of the position of the Kazakhstani light processing industry, and also replacement from structure of consumption of domestic products by import goods. The main reason of the repeating economic crises is raw nature of the Kazakhstani economy, its weak diversification because forming of the budget of the country depends on the prices of energy resources. According to Committee of the statistics of the Ministry of national economy of the Republic of Kazakhstan, the share of the mining industry in structure of GDP of the country tends to growth from 2000 to 2014. It increased by 3,4% and make 16,4% in 2014, at the same time the share of light processing industry is reduced in 2014. It fell to 5,0% in comparison with 2000 and make 11,5%. Provision aggravates the direction of financial resources. Inflow of the direct foreign investments (DFI) to national economy from 2000 to 2014 make more than 1 billion US dollars. Thus more than 2/3 of such investments went to mining industries (32,6% of a gross inflow of DFI) and activities for carrying out geological investigation and researches (37,0%), 8,8% of all DFI went to light processing industry, 0,1% of DFI went on a share of agricultural industry. For the considered period the raw orientation of the Kazakhstani economy didn't decrease, and its dependence on the external economic environment amplified.

2. Economic analysis of Kazakhstan

Kazakhstan has a vast experience of reforming of economy: it was necessary to overcome many difficulties, to correct errors, to eliminate defects, to review some initial installations.

Steady high dynamics of economic growth and profitable environment in the world market allowed Kazakhstan to put and solve certain problems on giving of domestic economy of innovative and socially oriented nature till 2015. However, decrease in export receipts in 2015 can make \$39 billion in absolute calculation. As a result Kazakhstani export will return to the level of 2007. Quantitative reduction of rates of export receipts risks to be replaced by serious high-quality changes because non receipt of the income reduces opportunities for investments into production and all types of infrastructure - from transport to social. It beats on competitiveness of the country and weakens its economic opportunities. The sharp devaluation of tenge which began since August 20, 2015 "retouched" this problem. It can solve only diversification of economy, such measures as creation of essentially new sources of generation of export revenue. Obvious disproportions in structure of economy are followed by growth of the real currency rate in the country and surge in inflation. In Kazakhstan is expected recurrence of "the Dutch illness" which can turn back inflation growth. But the above-standard growth of inflation and a rise in price of consumer services is result of growth of the real national currency rate.

The strategic task of the state on modernization of economy of Kazakhstan shall be followed by GDP growth of the country and the corresponding growth of welfare of house farms. In general, since 2000, GDP in real terms increased on average by 10%. GDP growth is caused by the world prices for primary groups of export goods for Kazakhstan: oil, gas, metals, grain, etc. The analysis of dependence between GDP and production of crude oil in Kazakhstan confirms with availability of close connection between two indicators. The correlation coefficient characterizing equal orientation degree in dynamics of changes is equal 0,95. Growth in production of oil is reflected in tendencies of change of GDP, 70% in structure of export are the share of hydro carbonic raw materials. Relevance is confirmed by the analysis of the major qualitative indexes. So, in structure of GDP of Kazakhstan the essential share is the share of raw industries (a fuel and energy complex and metallurgy). This provision is reflected in structure of the Kazakhstan export.

The structure of import of the Republic of Kazakhstan is provided by such groups of goods as machine and equipment, finished products from metal and other types of the industrial processed products. This situation is explained by underdevelopment of the processing industry capable to product goods with a high value added. So exported crude oil returns to our country in the form of products with deep conversion and a high value added. Positive dynamics of indicators created conditions for a population welfare growth. High growth rates of oil and gas extraction can break macroeconomic balance, promote development of "the Dutch illness" and inflation growth. Besides, it can be reflected in an ecological situation and lead to fast depletion of oil richness of the country. The branch structure of the Kazakhstan economy in 2014 is provided by production with specific weight of

44%, including 16% of mining industry, 11,6% of processing industry, 5,5% of agricultural industry. The analysis of dynamics of specific weight of industries shows smooth decrease of the share of the mining industry for benefit of growth of processing industry.

Fixing of Kazakhstan in the status of the oil state bears big problems: underinvestment of the overworking economy sectors, instability of growth rates owing to dependence on an external environment, reducing workplaces and, certainly, strengthening of social and economic stratification of the population. Actually, the sharp increase in a foreign exchange inflow to the country already led to development of symptoms of "the Dutch illness". Increase and strengthening of negative manifestations in economy of Kazakhstan, including devaluation, speak about an entrance to a final stage of economic and political model, which foundation were laid in the second half of the 90th years and which gained the development and fixing in recent years. It based on oil export, crude uranium, ferrous and non-ferrous metals for satisfaction of the consumer demand. This model in Kazakhstan developed raw export, and also a transport, trade and financial infrastructure for delivery and distribution about the country of final foreign goods. Quantitative and chronological disposition of these two determining parties of the built economic model is shown in Figure 1.

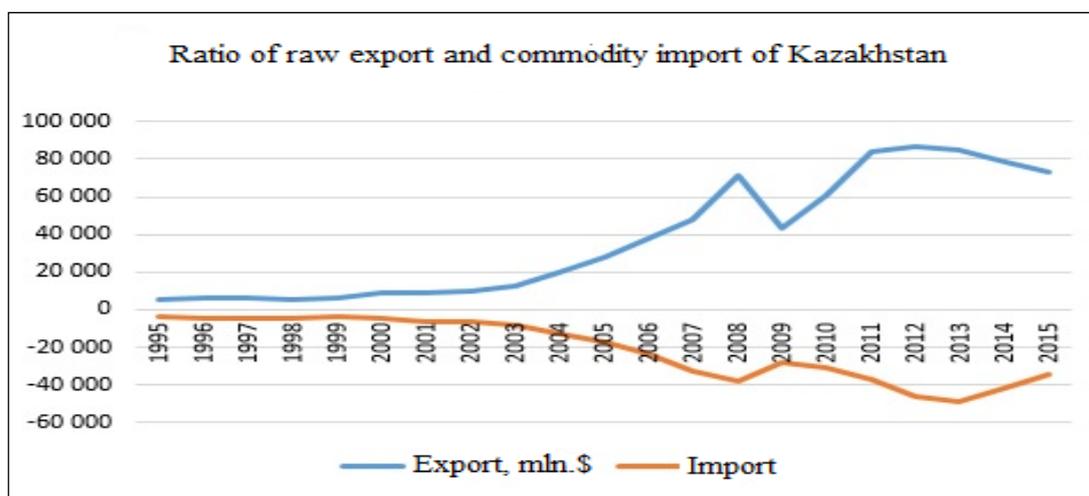

Fig. - 1. Ratio of raw export and commodity import of Kazakhstan
Source: authors

Volumes of an export currency earnings, especially from the beginning of "zero years" and before crisis of 2007-2008, grew repeatedly. It could become base for the accelerated social and economic national development based on industrialization and an innovation of non raw internal productions. The essential part of the export and raw income was cut before an entrance to economy of Kazakhstan, accumulating in gold and foreign exchange reserves of National bank and currency accumulating of National fund, actually – in foreign debt obligations. The most part of the got export currency earnings to national economy went for the growing import of manufactured and consumer goods to Kazakhstan. As a result the economy of Kazakhstan got to the export and raw and commodity and import external dependences blocking any attempts of development of import-substituting productions within the country. The welfare of the population which really significantly grew for the last one and a half decades was almost completely tied on world exchange prices, demand for the Kazakhstan raw materials and for the cost of imported goods.

World crisis of 2007-2008 showed all danger of "collapse" of such economic model that is well visible on the given figure. The policy of "quantitative mitigation" beginning US Federal Reserve System brings to fast recovery of an exchange price environment, growth of an export-import fork in Kazakhstan proceeded with big speed, and crisis seemed to the overcome. In the presidential Message to the people for 2013 it was declared early accomplishment of Strategy "Kazakhstan-2030" and is pushed the "Kazakhstan-2050" Program. However, 2014 was critical for all world economy, and geopolitics. The refinanced economies of developed countries finally ceased to react to the offer of the free new credits positively. Recession or growth rates, similar to recession, became normal for the states of the European Union and the USA. Saturation money of economies ceased to raise the prices

in the consumer market – everything left on inflating of financial bubbles. On economy of Kazakhstan it affected transition from growth of the main indicators of an export-import cycle to their decrease. So, dynamics of gross domestic product directed down, data are provided in Figure 2.

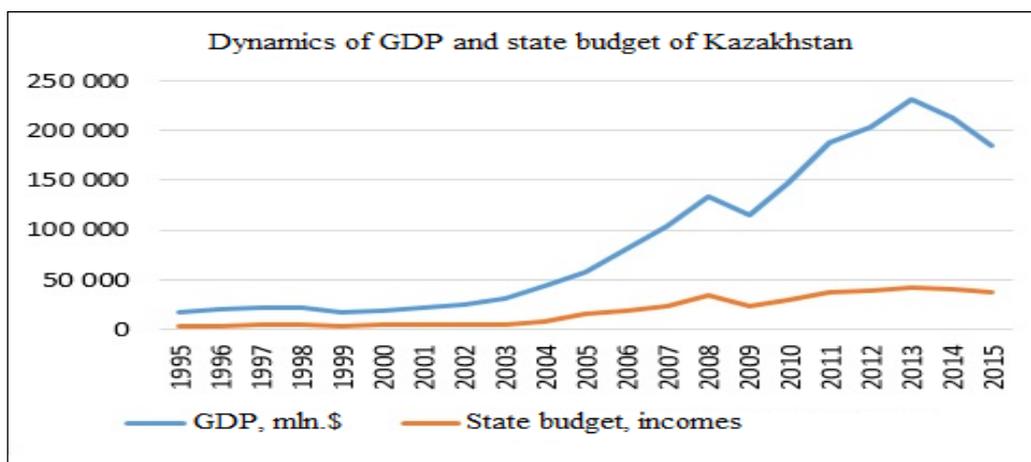

Fig. - 2. Dynamics of GDP and state budget of Kazakhstan
Source: authors

Specifically, if GDP reached \$231,8 billion in 2013, in the report for 2014 appear only \$212,2 billion. Fall for 8,46% in dollar expression — more than significantly. The carried-out "adjustment" of a rate of tenge in February of last year anticipated and compensated general negative results, but couldn't neutralize them. In the devaluated tenge GDP for 2014 grew up, however it decorates the reporting, but not an actual affairs of state.

The expected results for 2015 are shown on our figure by extrapolation of the published statistical data for the first half of the year. The actual recession in the objective – dollar calculation will be more – because of August devaluation. Together with fall of GDP the revenues of the government budget of Kazakhstan were slow and declined.

In February, 2014 was declared adjustment of a rate of tenge, and in November, in the next President's Message was undertaken the Program "Nurly Zhol". Sources of financing of objects became the inventories of National Funds – the accumulative period in the Kazakhstan economic cycle was replaced expendable (Figure 3).

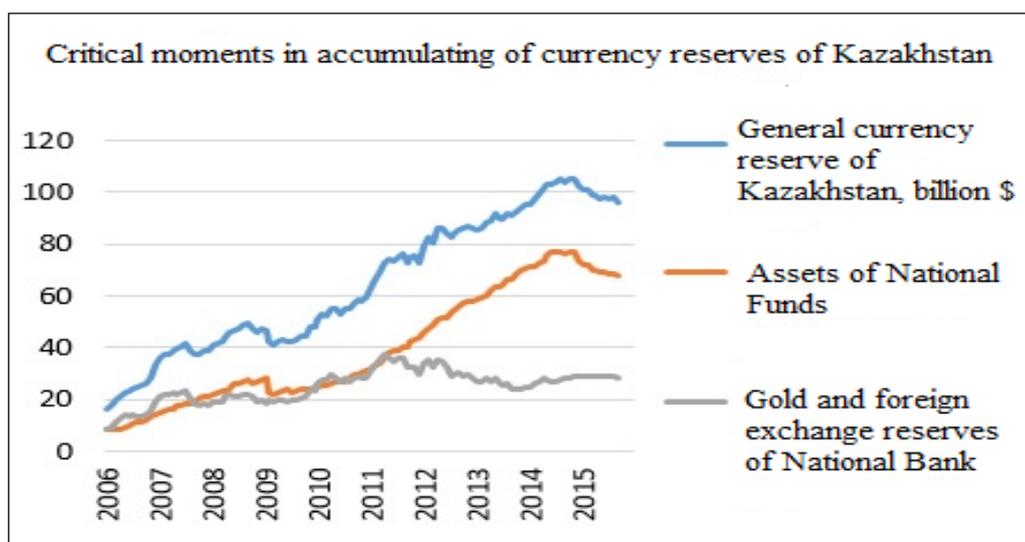

Fig. 3.- Critical moments in accumulating of currency reserves of Kazakhstan
Source: authors

In November, 2014 accumulations of National fund together with gold and foreign exchange reserves of National bank reached a historical maximum – \$105,38 billion, and before August devaluation, 2015 decreased to \$97,16 billion. It is total minus \$8,22 billion in six months. Issue of tenge in "free swimming" temporarily interrupted the expendable mode: several exchange days after August 20 were enough for replenishment of foreign currency reserves for \$700 million, however the reporting for September showed a decrease directly for \$1,74 billion. Transfer of National fund from accumulative to expendable mode appeared the only way of compensation of decrease in an export currency earnings and maintenance of economic activity in the country, with the national currency rate. Therefore November, 2014 we rightfully can consider critical in the history of all Kazakhstan economic cycle.

The foreign economic and political conjuncture develops growth rates of world economy, and consumption of production of the Kazakhstan export will be slowed down. Also it isn't expected increases of world oil prices and metals — there can be their further decrease. Negative assessments are given by world experts on prospect of the next two-three years. Specifically, long ago postponed, but inevitable increase of a discount rate of FRS and relative rise in price of dollar will affect delay of growth rates of world economy, reduction in cost of energy and metallurgical raw materials and devaluation of "raw" currencies. If oil, ferrous and non-ferrous metals are in demand in the world market, then to break negative tendencies through quantitative building-up of production of export-oriented productions. However, since 1992 the transferred productions of bauxites and chromites to private property grew by only 1,4 time, zinc is by 1,2 times, copper remained exactly in the Soviet amounts, coal production make 0,9 against former, iron ore - 0,8, and lead - 0,3. Production of natural uranium grew from essential articles of export – by 6,3 times. However high-technology production of fuel tablets on UMZ and the got uranium raw materials in the form of a yellow metal cake or protoxide oxide completely stopped, goes only for export. Uranium production isn't performed NAC Kazatomprom, and made by the Canadian, French, Chinese and Russian joint businesses. Production of oil and gas condensate grew by 3,1 times. It isn't only the multiple growth of the world oil prices, but also trebling of amounts of oil production, also gave general blossoming export raw to a cycle. And same "oil" circumstance — lowering of the world prices, determines the "withering" tendency of the Kazakhstan economic cycle. But after 2013 physical amounts and all other export and raw productions too decline. We have complex negative effect: on lowering of the world raw prices is imposed also decrease in physical amounts of the raw materials for export.

2014 was critical for the Kazakhstan and all global model. Capability of economies of developed countries positively to perceive free cash injections was reduced to zero. Recession or recessionary growth rates became universal, the refinanced consumption and production don't grow, new money inflates not consumer prices, but financial bubbles. Inevitable increase of a discount rate and cost of world currency promises not an exit from current stagnation, and gives aggravation of problems of stability of global finance. "Unexpected" devaluation of tenge in 2014 appeared "transcendental object" — its effect which isn't supported with a positive price trend at the world exchanges was settled in only a few months. Response of tenge to course changes of ruble played a role, but a role not decisive. Russia as the trading partner of Kazakhstan, neither the unique, nor the main factor of our external paying balance which condition determines the national currency rate. The Kazakhstan economy in the current status has no allowances for liquidation of deficit of currency and maintenance of a rate of tenge through quantitative building-up of raw export. Some opportunities for this purpose consist only in the beginning of production on Kashagan and expansion of production of "TengizShevrOil", but they leave for prospect of the next recession years.

The multinational company occupied with oil refining, production of uranium and metallurgical raw materials isn't interested to let the Kazakhstan participant in the foreign productions. They haven't interest to place the refinery capacities in Kazakhstan. Basic reasons: enormous and badly populated territory, sharply continental climate, insufficient productive and purchasing potential of the population. They will try to reduce currency and commodity dependence on import. Its main part (about 43%) is constituted by machines, the equipment and vehicles which adjustment of alternative production exceeds not only financial and investment, but also general opportunities of Kazakhstan. There is chemical production (about 8%), including rubbers and plastic – here possibilities of replacement are limited. Food dependence of Kazakhstan can be liquidated — but it makes rather small (about 10%) share of all imported goods. Each deadlock has the exit, and any crisis keep testing and opportunities.

3. Conclusions and recommendations

Secure economic development of Kazakhstan could be achieved only through diversification of the country's economy in order to diminish its dependency on raw industries.

In our opinion, the main mechanisms capable to make the noticeable stimulating impact on development of non-oil productions:

- enhancement of tax and customs mechanisms of removal of a natural rent;
- creation of system of support of export;
- development of agricultural production;
- support of small business.

Now the level of removal of an absolute natural rent is high because direct increase of a tax on production of natural resources can lead to production reduction, expression from the market of the entities with the worst conditions of production. Need of increase in rent removal at the companies with best conditions of production is obvious. It is a question not only increases in financial receipts in the budget, but also equalizations of regulation of return on the assets in raw and non-oil industries. Competent use of fiscal mechanisms stimulating investments into high-tech industries, will promote change of structure of external investments, but also asset diversification of the companies of raw industries on types of activity. Mechanisms of removal of a natural rent can turn on tax and customs tariff mechanisms.

The high share of energy resources in export volume (70%) testifies to big dependence of the export income of Kazakhstan from an environment of the world prices for primary goods. Ensuring stability of the export income in case of implementation of measures for support of export needs to be oriented to increase of a share of high-technology production in export.

The agricultural industry feels a severe need of investment resources for updating and modernization of fixed assets. Today the government is engaged in creation of the most favorable conditions for permission of the market relations in agricultural sector, increases of competitiveness of domestic agricultural production and import substitution and export growth of this production.

The exclusive part is assigned to stimulation and support of a private entrepreneurial initiative in diversification of structure of economy. The entities of small and medium business bear huge innovative potential. Dynamic development was gained by the contractual relations between large and small business providing achievement of synergy effect from joint activities. The infrastructure of the Kazakhstan economy will develop with the minimum participation of the state which should be limited to creation of the conditions for fast and profitable projects implementation aimed at the development of infrastructure of a market section, legislative support of initiatives of its development.

Problems of the Kazakhstan economy in the conditions of openness and integration in world are actual, require search of efficient state and economic mechanisms for deduction of relative economic stability and social development.

Research showed that the realization of benefits by the country from the international economic cooperation isn't enabled automatically. The economy of Kazakhstan shall possess the certain characteristics in the conditions of strengthening of world crisis constituting its competitiveness, and the state was able to influence and help those subjects who create possibilities of stable development to the Kazakhstan economy.

Development of economy of Kazakhstan in market conditions revealed the competitive advantages of economic capacity of the country, their shortcomings connected with various opportunities of adaptation to the market. It led to considerable recession and curtailment of productions in separate industries of non-oil sector, aggravation of a disproportion of industries of real production sector towards development of industries of a raw orientation at the beginning of a stage of development of Kazakhstan.

Entry of Kazakhstan into world economic system restrains narrow specialization of Kazakhstan in world and regional job specialization, remoteness from the main world goods markets.

So, strategy of economic development of Kazakhstan shall promote ensuring deduction of national economy at the stable level on the basis of diversification of economy and creation of conditions by the state for production of competitive types of production and growth of non-oil export, and also to creation of conditions for prevalence of private initiatives and equal competitive conditions for all subjects of the market.

List of references:

- 1 Abidin, Mahani Z. 2001. Competitive Industrialization with Natural Resource Abundance: Malaysia, in Richard M. Auty (ed.), Resource Abundance and Economic Development (Oxford, University Press, Oxford).
- 2 Beifert, A. 2016. Regional airports' potential as a driving force for economic and entrepreneurship development – case study from Baltic Sea region, Entrepreneurship and Sustainability Issues 3(3): 228-243. [http://dx.doi.org/10.9770/jesi.2016.3.3\(2\)](http://dx.doi.org/10.9770/jesi.2016.3.3(2))
- 3 Dezellus, E.; Ferreira, L.; Pereira, N.; Vasiliūnaitė, R. 2015. Entrepreneurship conditions: energy resources' Prices and energy consumption peculiarities in developed countries, Entrepreneurship and Sustainability Issues 2(3): 163-170. DOI: [http://dx.doi.org/10.9770/jesi.2014.2.3\(5\)](http://dx.doi.org/10.9770/jesi.2014.2.3(5))
- 4 Eifert Benn, Alan Gelb and Nils Tallroth. 2003. The Political Economy of Fiscal Policy and Economic Management in Oil-Exporting Countries in Davis, Jeffrey M., Rolando Ossowski and Anna Fedelino (eds). Fiscal Policy Formulation and Implementation in Oil Producing Countries. IMF, Washington DC.
- 5 Gelb, Alan and Sina Grasmann. 2010. How Should Oil Exporters Spend their Rents? Working Paper 221, Center for Global Development, August.
- 6 Hausmann, Ricardo and Bailey Klinger 2007. The Structure of the Product Space and the Evolution of Comparative Advantage, Harvard University Center for Economic Development Working Paper 146, Cambridge, MA.
- 7 Hess, Heiko 2008. Export Diversification and Growth Working Paper No. 21, Growth Commission, World Bank, Washington DC.
- 8 Olefirenko, O.; Petrenko, E.; Shevyakova, A.; Zhartay, Z. 2016. Towards economic security through diversification: case of Kazakhstan, Entrepreneurship and Sustainability Issues 5(4): 509-518. DOI: [http://dx.doi.org/10.9770/jssi.2016.5.4\(6\)](http://dx.doi.org/10.9770/jssi.2016.5.4(6))
- 9 Shevyakova Anna. Features of the socio-economic stratification in the Republic of Kazakhstan. Social sciences for regional development in 2014: Proceedings of the IX International scientific Conf. (17-18 October 2014). Daugavpils University Latvia.
- 10 World Bank 2015. Kazakhstan: Adjusting to Low Oil Prices, Challenging Times Ahead. <http://www.worldbank.org/en/country/kazakhstan/publication/economic-update-fall-2015>

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Владас Тумалавичус

Йонас Жямайтис атындағы Литва әскери академиясы, Вильнюс қ., Литва.

Анна Шевякова

«Оңтүстік Орал мемлекеттік университеті»

Федералдық мемлекеттік дербес білім беру жоғары оқу орны

ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАСЫН ӘРТАРАПТАНДЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада Қазақстан экономикасын әртарاپтандыру мәселелері қарастырылып, ағымдағы жағдайына талдау жасалған және Қазақстан экономикасын одан әрі реформалау бойынша ұсыныстар берілген.

Кілтті сөздер: Қазақстан, экономика, мұнай-газ секторы, әртарاپтандыру, энергетика бағасы.

Тумалавичус Владас

Литовская военная академия имени генерала Йонаса Жямайтиса, г. Вильнюс, Литва

Шевякова Анна

Федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего

образования «Южно-Уральский государственный университет»

ВОПРОСЫ ДИВЕРСИФИКАЦИИ ЭКОНОМИКИ КАЗАХСТАНА

В статье рассматривается проблема диверсификации казахстанской экономики, приводится анализ текущей ситуации и приведены рекомендации для дальнейшего реформирования экономики Казахстана.

Ключевые слова: Казахстан, экономика, нефтегазовый сектор, диверсификация, цены на энергоресурсы.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТТАР:

Әмина Берікқызы Байтасова, экономика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, «Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Перизат Бұзаубаева Несиппаевна, экономика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, «Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Гармашова Юлия Александровна, экономика ғылымдарының кандидаты, Классикалық жеке университеті, Запорожье, Украина

Айгүл Сағатбековна Дәрібекова, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент., «Қаржы» кафедрасының меңгерушісі, «Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Әлия Елжасовна Тайлақ, аға оқытушы, экономика ғылымдарының магистрі, «Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Владас Тумалавичус, заң ғылымдарының докторы, Йонас Жямайтис атындағы Литва әскери академиясы, Вильнюс қ., Литва.

Зайра Казыгуловна Усувалиева, экономика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, «Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Дана Кайсаровна Шарипова, МФ-16-1 тобының магистранты, «Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Анна Шевякова, Экономика ғылымдарының кандидаты, Федералдық мемлекеттік дербес білім беру жоғары оқу орны «Оңтүстік Орал мемлекеттік университеті», Челябинск қ., Ресей Федерациясы.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ:

Байтасова Амина Бериковна, магистр экономических наук, старший преподаватель, Академия «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан.

Бзаубаева Перизат Несиппаевна, магистр экономических наук, старший преподаватель, Академия «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан.

Гармашова Юлия Александровна, кандидат экономических наук, Класичний приватний университет, Запорожье, Украина.

Дарибекова Айгуль Сағатбековна, кандидат экономических наук, доцент, заведующая кафедрой «Финансы», Академия «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан.

Тайлақ Алия Ельжасовна, магистр экономических наук, старший преподаватель, Академия «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан.

Тумалавичус Владас, доктор юриспруденции, Литовская военная академия имени генерала Йонаса Жямайтиса, г. Вильнюс, Литва.

Усувалиева Зайра Казыгуловна, магистр экономических наук, старший преподаватель, Академия «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан.

Шарипова Дана Кайсаровна, магистрант гр.МФ-16-1, Академия «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан.

Шевякова Анна, кандидат экономических наук, Федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего образования «Южно-Уральский государственный университет», г. Челябинск, Российская Федерация.

INFORMATION ABOUT AUTHORS:

Baitassova Amina, art. Lecturer, the master of economic sciences, the Academy "Bolashak", Karaganda, the Republic of Kazakhstan.

Bzaubaeva Perisat, art. Lecturer, the master of economic sciences, the Academy "Bolashak", Karaganda, the Republic of Kazakhstan.

Garmashova Yliya., Candidate of Economic Sciences, Classical Private Universitet.

Daribekova Aigul, Akademy «Bolashak», Karaganda, Republik of Kazakhstan.

Tailak Aliya, Senior Teacher, Master of Economic Sciences, Bolashak Academy, Karaganda, Kazakhstan.

Tumalavičius Vladas, Doctor of jurisprudence, The General Jonas Žemaitis Military Academy of Lithuania, Vilnius, Lithuania.

Usualivaeva Zaira Kazygulovna, senior lecturer, master of economic sciences, Bolashak Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Sharipova Dana, Akademy «Bolashak», Karaganda, Republik of Kazakhstan.

Shevyakova Anna, Candidate of Economic Sciences, South Ural University, Department of Marketing, Chelyabinsk, Russia.

Мазмұны	Оглавление	Contents
Шекен Ж., Нувти А. Қазақ балалар драматургиясының тууы, дамуы, қалыптасуы		114
Бабашов А.М., Мұратбек К.Ж. Нарманбет поэзиясындағы азаттық идеясы		118
Шекен Ж., Қасымбек А.Д. Жыраулар поэзиясындағы құбылту тәсілінің қолданысы		123
Жүнісова Б.А., Ермекбай А.М. Әбіш Кекілбаевтың «Елең-Алаң» романындағы қайталамалар		128
Исмаилова Р.Н., Сейітова Қ.М. XX ғасыр басындағы қазақ салалық терминологиясының даму арналары		132
Жанболат Мақсатұлы Баймұрынов Ж.М., Армия Г.Б. Қазақ тіліндегі семантикалық екіұштылықтар		137
Асанбаева Н.А. Мектеп оқушыларын жиынтық бағалаудың маңызы		142
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....		147

Ф
И
Л
О
Л
О
Г
И
Я

Жандос Шекен
aktaibatyr@mail.ru
Айғайша Нувти
aigaicha_96@mail.ru

«Болашақ» Академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚ БАЛАЛАР ДРАМАТУРГИЯСЫНЫҢ ТУУЫ, ДАМУЫ, ҚАЛЫПТАСУЫ

Мақалада қазақ драматургиясының туу, қалыптасу кезеңдеріне шолу жасалып, оның даму ерекшеліктері ашып көрсетілген. Осы негізде қазақ балалар драматургиясының даму тарихына арнайы көңіл бөлген. Қазақ балалар драматургиясы бүлдіршіндерге арналған драмалық шығармалар және мектеп оқушыларына арналған драмалық туындылар деп бөле-жара қарастырылған. Сонымен қатар, балалар драматургиясының интермедия, скетч, бір актылы пьеса, әдеби музыкалық қойылым сияқты ұсақ түрлері жанрлық тұрғыдан сараланған.

Кілтті сөздер: қазақ драматургиясы, балалар драматургиясы, диалог, монолог, тартыс, ауыз әдебиеті.

Қазақ балалар әдебиетінің үлкен бір саласы – қазақ балалар драматургиясы. Қазақ әдебиеті ғылымында аз зерттелген сала қазақ балалар әдебиеті екені белгілі.

Қазақ балалар драматургиясының тууын, қалыптасуын зерттеуші Ш.Ахметов 1946 жылы қазақ балалар театры ашылып, сонда алғаш қойылған М.Ақынжановтың «Алтын сақа» пьесасын қазақ балалар драмасының басы ретінде таниды. Расында да, балаларға арналған драмалық шығармалардың көбейе түсуі балалар театрының ашылуымен тығыз байланысты еді. Әйтсе де бұған дейін І.Жансүгіровтің 1934 жылы балаларға арнап жазған «Мектеп» атты пьесасының болғанын ұмытпау керек. І.Жансүгіровтің «Мектеп» пьесасы балаларды оқуға, білімге шақыру тақырыбына арналған.

Балалар өмірін бейнелеген шығармаларды саралау үшін алдымен сол туындыларды баланың жас ерекшелігіне қарай жіктеген жөн. Қазақ халқы баланың өсу, есею сәттерін сатылап бөліп, оның әрқайсысын өзінше атаған. Бұл жіктеу баланың жас ерекшелігімен сәйкес: нәресте, сәби, бөбек, бүлдіршін, ұлан, жеткіншек, жасөспірім деп аталған.

Ал қазіргі кезде балалар әдебиетін мектептегі сыныпқа бөлуді басшылыққа алып:

- 1) мектеп жасына дейінгі әдебиет;
- 2) бастауыш сыныптарға арналған әдебиет;
- 3) орта сыныптарға арналған;
- 4) жоғарғы сыныптарға арналған туындылар деп жіктеу орын алған.

Осы жіктеулерді басшылыққа ала отырып, қазақ балалар драматургиясындағы шығармаларды екі үлкен топқа бөлуге болады:

- 1) бүлдіршіндерге арналған драмалық шығармалар;
- 2) мектеп оқушыларына арналған драмалық туындылар [1, 76].

Әдебиет жанрларының ішіндегі ең күрделісі де, қиыны да – драматургия жанры. Себебі, сөйлеу тілімен ғана жасалатын туындының өз шарттары мол. Қазақ драматургиясының дамуын талдай келе академик Р.Нұрғали драмалық шығармалардың ерекшеліктері туралы былай дейді: «Әдебиеттің ерекше түрі – драматургия театрды нысана етеді, сахнаға қойылу үшін жазылады. Танымдық-тәрбиелік мәні бар, идеялық-эстетикалық әсері орасан күшті өнер – драматургия тағдырлар тоғысуы, характерлер қақтығысы, сезімдер шайқасын көрсетіп, аса қатал композиция талаптарын ескере отырып, ерекше көркемдік құрал – диалогтар мен монологтар арқылы болмыстың сан алуан шындықтарын ашады, өмір құбылысына баға береді, билік айтады» [2, 8].

Олай болса, балаға арнап шығарма жазғандар алдымен қандай шарттарды орындауы керек? Ең бірінші – баланың жас ерекшеліктеріне сәйкес оның психологиясын ескеру қажет. Бала қашанда айналасындағы өтіп жатқан құбылысты білуге тырысып, тылсым дүниенің сырын ашуға асыға ұмтылады.

Балаларға арналған шығармалардың тағы бір ерекшелігі – оның тілі. Осы орайда белгілі

ғалым З.Қабдоловтың драма тілі туралы: «Демек, драмадағы ең басты, ең шешуші, ең негізгі нәрсе – тіл. Пьесаның күші де, әлсіздігі де тілде; пьесадағы әр сөз мірдің оғындай өткір, көздеген жеріне дір етіп тиердей дәл, көкейге саулап құйылардай таза, мөлдір, санаға мықтап дарығандай мағыналы, мәнді болып келуі тиіс. Драма тілі тұжырымды, қысқа түйінді болады. Өйткені романда бір бетте суреттелетін шындықты бір ауыз сөзбен беру қажет. Ал әр сөз, әр сөйлем шындықты ғана емес, сол сөзді айтқан кейіпкердің мінезін аңғартуы керек, әр адамның сөзі өзін танытуы шарт» [3, 320], – деп айтқан пікірін басшылыққа ала отырып, балалар драматургиясындағы пьесалардың тілдік, көркемдік жағын саралап, талдауға мүмкіндік бар.

Балаларға арналған пьесалар көп сөзділіктен аулақ, тілі нақты, түсінікті, көркем және бала психологиясына, ұғымына сай болуы керек. Сонымен бірге шығарма тілі жалаң үгітшілдіктен, құрғақ уағыз айтудан аулақ болуы шарт. Драмалық шығармалардың бір қиындығы осы тіл мәселесіне тіреледі. Жазушы үнемі шығарманың тілін баланың жас ерекшелігін ескеруге бағындырып отыруы керек. Сондай-ақ, зерттеуші С.Ордалиев айтқандай: «Драмалық шығармалардағы кейіпкерлердің мінез-құлқын, бойындағы бүкіл қасиеттерін, ішкі дүниесін, характерін ашатын оның тілі» [4, 17] екенін де естен шығармау абзал.

Драмалық шығармалардың негізгі шарттарының бірі – тез туып, жедел өрістейтін тартыстың болуы. Тартыссыз жазылған пьесаларда әрі бала өмірі көмескі тартады, әрі олар тартымсыз болады. М.Әуезов «Драма заңы туралы кейбір ойлар» [5, 301] деген мақаласында пьесадағы конфликт мәселесі драматургияның шешуші элементінің бірі екенін айтып кеткен.

Жалпы, балаларға арналған әдеби шығармалар сияқты драмалық шығармалардың да бір сипаты – оның тәрбиелік мақсатты көздейтінінде. Қазақ халқы ертеден баланы елдің болашағы санап, оның тәрбиесіне үлкен көңіл бөліп отырған. «Қызға қырық үйден тыю» деп бала тәрбиесін тек ата-ана, туған-туысқан емес, бүкіл қауымға жүктелген міндет сияқты саналған.

Әдебиеттің тәрбиелік мәні дегенде, белгілі қоғамдық ортада қалыптасқан адамның рухани өсуін, көркемдік дүниені қабылдау ерекшелігін ескереміз. Олай болса әдеби шығармалар арқылы бала сезіміне әсер етіп, алдымен елін, жерін, адам баласын сүйуге, ұлттық мұрағаттарды қастерлеуге тәрбиелеу басшылыққа алынады.

Балалар әдебиетінің толассыз дамуы – оның жалпы балалар өмірінің энциклопедиясы бола алуымен байланысты. Сондықтан да балалар үшін жазылған шығармалар баланың жанұяда, мектепте, достарының арасында, үлкендермен қарым-қатынасы кезіндегі мінезін, әрекетін қамтиды.

Балаларға арналған шығармалардың тақырыптары әр алуан болады. Әдебиетте белгілі бір тақырыптың тууына қоғамдағы өзгерістер, адамдардың мақсат-мүдделері себеп болады. Сондай-ақ адамзат дамуымен бірге келе жатқан сөз болатын тақырыптар да болады. Адамгершілік, ізгілік, жақсылық, еңбек, достық, махаббат сияқты тақырыптар қай дәуір, қай кезең болса да қайталана беретін тақырыптар. Ал, белгілі кезең тудыратын тақырыптар ретінде кеңестік әдебиет тұсында туған коммунистік рухтағы патриоттық, партияға шексіз берілгендік сияқты идеяларды ту еткен тақырыптарды атауға болады. Қалай десек те балаларға арнап жазылған шығармаларда тақырыптық шектеу болмайды. Қай тақырыпта жазылса да, шығарма үнемі баланың жас ерекшелігін ескеріп отыруы керек.

«Балаға арналған шығармаға «не туралы» жазу емес, «қалай жазуға» болады деген талап, өлшем үстемдік етеді. Қазақ балалар драматургиясындағы негізгі тақырыптарды шартты түрде былай бөлуге болады:

1. Кеңестік идеологияға негізделген тақырыптар.
2. Ертегілік, қиял-ғажайып тақырыптар.
3. Халық бастан кешірген тарихи тақырыптарға арналған туындылар.
4. Табиғат туралы.
5. Бейбітшілік тақырыбы.
6. Жалпы ынтымақ, бірлік, еңбек, білім, ерлік, мейірім, ізгілік туралы.
7. Мектеп өмірі, мектептегі балалар әрекеті» [1, 9].

Заман жаңғырған сайын әдебиетке де жаңа тақырыптар келеді. 1960 жылы адамзат баласының ғарышқа көтерілуі қазақ балалар драматургиясына да тың тақырыптар әкелді.

А.Сатаевтың «Айға сапар» пьесасынан ғарышқа ұшуды армандаған бүлдіршіндерді көрсек, Ә.Табылдиевтің «Армандастар» пьесасынан ғарышқа ұшуды армандап қана қоймай, сол сапарға дайындалып жүрген жеткіншектерді кездестіреміз.

1990 жылдарда тәуелсіз әдебиет аясында дүниеге келген негізгі тақырыптардың бірі – наурыз мерекесіне байланысты еді. Күн мен түннің теңескен Ұлысың ұлы мейрамы қаншама жылдардан кейін халқымен қайта табысты. Қариялар жадынан, ескі кітаптардан алынған наурыз мейрамының тарихын баспасөз айтып, жазып та жатты. Ал балалар үшін мектептерде ертенгіліктер, шағын инсценировкалар, қойылымдар, шағын пьесалар дүниеге келді. Наурыз тақырыбына жазылған К.Оразбекұлының «Ұлыс оң болсын», Б.Тайжанның «Тосыннан тойланған той» пьесалары дүниеге осы кезде келген еді.

Ынтымақ, бірлік, татулық тақырыбын арқау еткен Е.Елубаевтың «Асар», С.Әуелбаеваның «Оюхан мен Жоюхан», Ә.Ақпанбетұлының «Қайырымды қасқыр», «Ақсақ көжек» т.б. пьесалары туды.

1970-80 жылдары көп назар аударылған тақырыптардың бірі – мектеп өмірі, яғни оқушы баланың үйдегі, мектептегі әрекеті, олардың әр түрлі ізгілікті бастамаларын суреттейтін шығармалар болды.

Ә.Табылдиевтің «Бүлдірген мен Күлдірген» интермедиялары, Е.Елубаевтің «Өжет», «Саған күшік керек пе?», «Бір уыс бидай», С.Омаровтың «Портрет», М.Гумеровтің «Базарлық», Н.Ғабдуллиннің «Аулада» т.б. көптеген драмалық шығармалары тікелей балалар өміріне арналды.

Қазақ балалар драматургиясының туу барысын дәйектесек, балаларға арналған драмалық шығармалардың тақырыптары әр алуан екенін көреміз. Жылдарға бөліп жіктеу арқылы қай кезеңде қандай тақырыптағы пьесалар көбірек жазылғанын және сол кезде еліміздің басынан өткеріп отырған тарихи-әлеуметтік өзгерістердің әдебиетке түрліше ықпал жасағанын байқауға болады.

Жазба әдебиетінің діңгегі болған ауыз әдебиеті қазіргі балалар драматургиясының да қалыптасуына негіз болды деп айта аламыз. Зерттеушілер М.Әуезов, Ә.Тәжібаев, Р.Нұрғали, т.б. зерттеу еңбектерінде айтылған ой-тұжырымдар осыны дәлелдейді.

Балалар фольклорындағы бесік жырынан бастап, әр түрлі тақырыптағы ертегілер, сұрамақ, санамақ, айтыстар, шешендік сөздер, өтірік өлең, ойын өлеңдері қазақ балалар драматургиясының тез қалыптасып кетуіне өз ықпалын тигізді дейміз. Аталған шығарма түрлерінің ауызша айтылуы, айтушының дауыс мәнері, түйдекті тіркестер, метафоралық оралымдар, монолог пен диалогтар, эмоциональды-экспрессивті сөздердің барлығы да бала жан дүниесінің жетілуіне, ой-санасының өсуіне, психологиялық жағынан дамуына, өзін қоршаған дүниені танып-білуіне әсер етері даусыз. Сондықтан да, қазіргі қазақ балалар драматургиясының бастауы ауыз әдебиетінде дейміз.

Енді балалар драматургиясының бастауына айналған ауыз әдебиеті үлгілеріндегі драма элементтеріне назар аударайық. Ауыз әдебиетіндегі балаларға арналған шығармаларда кездесетін диалогтар мен монологтарға тоқталайық. Қазіргі қазақ балалар драматургиясының асыл үлгілері саналатын монологтар мен диалогтардың негізі халықтық мұралармен астасып жататынын төменде берілген мысалдар дәлелдей түспек. Осы орайда М.Әуезовтің:

«Ешбір өнерді құрғақ тілек, құрғақ бұйрық туғызбайды. Қай елдегі, қай түрдегі өнерді алсақ та сән-салтанатпен, ырғалып, жырғалып, бүр күннің ішінде ғайыптан көшіп келген жоқ. Барлығы да болымсыз кішкене ұрықтан жайлы топыраққа көміліп, белгілі шартпен бағынып, қалған уақытта ғана бой жасап өсіп-өнген» [5, 13], – дегенін айта кеткенді орынды болар дегіміз келеді.

Әдебиеттің бай мұрасы – халық ауыз әдебиеті тұнып тұрған диалогтар мен монологтар. Шешендік сөздердегі әр түрлі тартыс, қақтығыс, көңіл-күй қалыптарын көрсететін диалогтар мен монологтар шағын қойылымдарға ұқсас келіп жатады. Жиренше, Алдар, Сырым, Бала би, т.б. шешен-билердің өткірлік-тапқырлық сайысына құрылған қақтығысулары дайын тұрған драма жанрының сөздері. Мысалы, Жиренше шешеннің айтқандары деген шешендік сөздерді алайық.

Шешендік сөздер шағын драмалық көрініс сияқты, онда кейіпкерлер де бар, татыс та бар, диалог та бар. Ал ең бастысы – тыңдаушының сөзден өрілген әдемі көріністен ғибрат алуы бар. Драма ерекшеліктерінің бірі – характерлерінің айқындылығы десек, шешендік сөздерде ол да бар.

Халықтық туындылардың ішіндегі драмалық шығармалардың тіл көркемдігін арттыратын, нәр беретін оның мақал-мәтелдері. Мақал-мәтелдер кейіпкер характерін ашуда, тартыс тудыруда диалогтарда көп қолданылады. Мақал-мәтелдер сөзбен тартысқан кейіпкерлердің тілінің дәлдігін айқындап, тілдік жағын әсерлендіреді. Мақал-мәтелдердегі сөздердің мән мағынасы аса терең, әрі ұйқасқа құрылып келуі драмалық кейіпкердің сипатын аша түседі.

«Мақал-мәтелдердің екінші бір ерекшелігі – оларда халықтың мал баққан тұрмысына байланысты образдар мен сарындардың мол ұшырасатындығы. Үй хайуанаттарының қылығын айту арқылы адам мінезіне ишара, тұспал жасау соншалықты әсерлі де мәнді болып шығады» [5, 187], – деп М.Әуезов қазақ мақал-мәтелдеріне өз бағасын берген.

Мақал-мәтелдердің драмаға жақындығы оларды сөз таластыру, сөзбен қақтығысу кезінде туғанынан көреміз. Мысалы, адам мінезі туралы: «Мал аласы – сыртында, адам аласы – ішінде», «Сырын білмес аттың сыртынан жүрме» – десе, жағымсыз мінезді сынау үшін: «Миы жоқ басқа бадырайған көз беріпті, дауасыз ауызға сылдыраған сөз беріпті», – дейді.

Мақал-мәтелдердің драмалық шығармаларда қолданылу табиғатын М.Әуезов те, Ә.Тәжібаев та өз еңбектерінде кеңінен тоқталып айтып кеткен. Ал қазақ балалар әдебиеті үшін ұлттық рухтағы, ұлттық мәдениет негізін қалыптастыратын халықтан шыққан дана сөздердің мәні мен мағынасының зор екені даусыз.

Ауыз әдебиетінің балаларға арналған саласының бірі – ертегілер. Қазақ ертегілері халықтың тұрмысының әр түрлі жақтарын көрсетеді. Ертегілерді М.Әуезов шартты түрде бес топқа бөлген:

- а) қиял-ғажайып ертегілері;
- ә) хайуанаттар жайындағы ертегілер;
- б) салт ертегілер;
- в) балаларға арналған ертегілер;
- г) аңыз ертегілер, күй аңызы [5, 173].

Осының ішінде ерекше тоқталатынымыз – балаларға арналған ертегілер. Мәселен, «Қотыр торғай» деген халық ертегісін алайық. Дайын тұрған драмалық туынды деуге болады. Қотырын ауыртқан шеңгелден өш алу үшін ол ешкіге, қасқырға, жылқышыға, байға, кемпір шешеге, желге жолығады.

«Кішкентай болымсыз тірлік иелерінің өмірге икемділігін, жанкештілігін көрсету тақырыбы балаларға арналған қазақ ертегілерінің барлығына да ортақ. Бұл ертегілер балалардың ой-санасын оятып, оларды өздерінің күш-жігеріне сене білуге, тапқырлыққа баулиды, мақсат-мұратына жетуге үйретеді» [5, 178] – дейді М.Әуезов.

Шиеленген тартыстың соңында торғай дегеніне жетіп, ешкіге шеңгелді жегізеді. Сол сияқты, «Жыл басы», «Мақта қыз бен мысық», «Аяз би», «Жануарлардың жыл басына таласуы», т.б. халыққа танымал ертегілердегі драмалық тартыс қазіргі қазақ балалар драматургиясының қалыптасуының негізі деп айтуға болады.

Қазақ әдебиетінің ғасырлар бойы сақталған ерекше салаларының бірі – ойындық фольклоры. Ойын фольклорының өміршеңдігі оның ұрпақ тәрбиесімен байланыстылығында. Әр халықтың өз психологиясы, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, наным-сенімі балалар ойыны мен балалардың ойындық жырларынан көрініс береді. Ұлттық дәстүрдің жалғасуы қоғамның ұрпағына деген көзқарасымен сипатталады. Қазақ сөздерінің ойындары көбі ұйқасқа иек артып, шағын рольдік шығарма түрінде келеді. Рольдік ойындар ең алдымен баланың сөйлеу тілін дамытады.

Қазақ балалар драматургиясының даму, қалыптасу тарихына көз жіберсек, қоғамдық-әлеуметтік өзгерістердің кейіпкер жасау, тұлға сомдау кезінде өз ықпалын тигізіп отырғанын байқаймыз. Тәуелсіздік әкелген сөз бостандығы әміршілдік жүйені сынауға жол ашты.

Кез келген балаларға арналған шығарманы оқып отырған жеткіншек, балдырған одан өз ұлтына тән қасиеттерді ала отыруы керек. Әр туындыға қойылатын барлық талаптармен бірге сол шығармадағы өмір шындығын әрі нақтылы, әрі эстетикалық-көркемдік талапқа бағынуын ескеру абзал. Осы орайда қазіргі қазақ балалар драматургиясындағы даму, қалыптасу жолдары кейінгі балалар драматургиясына бағыт, бағдар, үлгі алар мектеп болатынына сенім мол.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Жазушы, 1992. -316 б.
- 2 Нұрғалиев Р. Трагедия табиғаты. – Алматы: Жазушы, 1968. – 213 б.
- 3 Ордалиев С. Қазақ совет драматургиясының очеркі. – Алматы: Жазушы, 1964. -196 б.
- 4 Нұрғалиев Р. Өнердің эстетикалық нысанасы. – Алматы: Қазақстан, 2014. -245 б.
- 5 Әуезов М. Уақыт және әдебиет. – Алматы: ҚМКӘБ, 1962. -413 б.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Шекен Жандос, Нувти Айғайша

Академия «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан

РОЖДЕНИЕ И ФОРМИРОВАНИЕ РАЗВИТИЯ КАЗАХСКОЙ ДЕТСКОЙ ДРАМЫ

В статье рассматриваются те этапы формирования рождения казахской драмы, особенности раскрываются в своем развитии. На этой основе особое внимание было уделено на истории развития детской драмы. Казахская детская драма и драматические произведения предусматривались для детей раннего возраста и школьников. Кроме того, детская драма, интермедия, эскиз, одноактные пьесы, литературные и музыкальные представления, такие как небольшие виды дифференцированный подход к жанру.

Ключевые слова: казахская драматургия, детская драматургия, диалог, монолог, конфликт, устная литература.

Sheken Zhandos, Nuvti Aygaysha

Akademy «Bolashak», Karaganda, Republic of Kazakhstan

BIRTH AND FORMATION OF DEVELOPMENT KAZAKH CHILDREN'S DRAMA

In article those stages of formation of the birth of the Kazakh drama are considered, features are revealed in the development. On this basis special attention was paid on history of development of the children's drama. The Kazakh children's drama and drama works were provided for children of early age and school students. Besides, the children's drama, the interlude, the sketch, one-act plays, literary and musical representations, such as small types the differentiated approach to a genre.

Keywords: qazak dramatic art, children's dramatic art, dialogue, monologue, conflict, oral creativity.

List of references:

- 1 Kabdolov Z. Soz oneri. – Almaty: Zhazushy, 1992. -316 b.
- 2 Nurgaliyev R. Tragedya tabigaty. – Almaty: Zhazushy, 1968. – 213 b.
- 3 Ordaliyev S. Qazakh cobet dramaturgyasynyn ocherky. – Almaty: Zhazushy, 1964. -196 b.
- 4 Nurgaliyev R. Onerdin aesteticalyk nysanasy. – Almaty: Kazakstan, 2014. -245 b.
- 5 Auyezov M. Uakyt zhena adebiet. – Almaty: QMKAB, 1962. -413 b.

ӨОК 398:801

Азат Мақсұтбекұлы Бабашов

888-azat

Келбет Жанболатқызы Мұратбек

muratbekkelbet@mail.ru

«Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

НАРМАНБЕТ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ АЗАТТЫҚ ИДЕЯСЫ

Мақалада Нарманбет ақын шығармашылығындағы азаттық идеясы оның өлеңдерінің негізінде талданған. Ата-бабаның кейінгі ұрпағына қалдырған жер өзгенің меншігіне айналып бара жатқаны халқының мәңгүрттене бастауы «елім», «халқым», «жұртым» деген азаматтарды бейжай қалдырмайды.

Міне, осынау айтылған жағдайлар ұлттық әдебиетті жасаушылар үшін тақырыптық-идеялық ерекшеліктерді ғана емес, көркемдік тәсіл, ізденіс, стиль, жанр саласында да аса мол

өзгешеліктерді, алуан түрлілікті, көп қырлылықты ала келді. Осы мәселелердің барлығы нақты мысалдар арқылы мақалада ғылыми жүйелі түрде көрініс тапқан.

Кілтті сөздер: қазақ поэзиясы, азаттық идеясы, туған жер, сыншыл реализм, ұлт зиялылары, ақындық мектеп

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы қазақ даласының саяси-әлеуметтік жағдайын жырлауда – Нарманбеттің орны ерекше. Кеңес дәуірінде отарлауға қарсы жазған өлеңдері үшін «кері тартпа», «кер заман ақыны» деген саяси айыптаулар, негізінен ақын көзқарасының қалыптасу себебін тарихи-әлеуметтік тұрғыдан тыс бағалаудан туған мін болатын. Әйтпесе, Нарманбеттің поэзиясынан ешқандай «кері тартпалықты» көрмей, қайта ойшыл ақынның отарлау саясатының басты мақсатын жете түсініп, оған бей-тарап қарамаған елдік қасиеттен суарылған азаматтық тұлғасын танимыз. Бүгінгі тарих ғылымы тұрғысынан үңілсек отаршылдық саясат өктемдігінен «Егер 1893 жылдан 1905 жылға дейін, яғни 12 жылдың ішінде қазақ халқынан 4 миллион десятинадан артығырақ жер тартып алынса, 7 жылдың ішінде, 1906 жыл мен 1912 жыл аралығында 17 миллион десятинадан астам жер тартып алынды».

Осы тұрғыдан алағанда Нарманбеттің 1900-1915 жылдар аралығында жазған «Әждаһаның аузында», «Сахараға қарасақ», «Қазақ ұлы біз тұрмыз», «Ауыл қайғысы», «Сарыарқа», «Шал қайғысы» өлеңдері отаршылдық саясаттан туындаған әлеуметтік өмір шындығын тануда үлкен маңызға ие деуге болады. Ал, «Бұл күнде байлар ғаяр, билер мекер», «Партия туралы», «Кер заман» өлеңдерінде шен-шекпенге таласып, отаршылдар қолшоқпары болған екіжүзді ел билеушілерді Абай дәстүрінде сынға алады. Мәселен, «Кер заман» өлеңінде: «Ағайын ала, Қолда шала: Тұтып жана. Ұрлық-зорлық, Аққа жала; Өтірік арыз – Бермек парыз, Бармақ қала. Күнде кеңес, Ылғи егес – Шап та тала, Қаны қашып, Малын шашып, Іздегені Крес тана. Осы сынды, Өзі жынды, Кісі кімгше, Болмақ пана?» [1, 84-85] деп ел ішін жайлаған арыз бен шағым, атақ пен шен үшін болып жатқан келеңсіздіктерді әшкерлейді.

«Партия туралы» өлеңі Абайдың сыншыл реализмі дәстүрінде жазылып қана қоймай, ұлы ақын өткір сынап, ажуәлаған ел билеушінің кескін-келбетін тағы да көз алдымызға әкеледі.

Партияға кірісті,	«А» десең «мә» деп,
Біреуді біреу икемдеп,	Қасқайып қарсы тұрады -
Ығыр болды көп адам,	«Сен үйткенде,
Жауыр аттай кикендеп.	«Мен бүйтем» деп,
Әркім бір ит алып жүр-	Екі ұртының қаны бар,
«Қаптырам деп үргізіп».	Ойлағаны тағы бар,
Түбі жоқ қиын тереңге...	«Ақша бетке бүркем» деп [2, 82]

Осындай қазақ қоғамының шындығын барынша терең де шынайы жырлаған ақын отаршылдық саясат халықтың береке-бірлігін кетіріп отырғандығын: Біріккен ықылас пен шын тілеу жоқ, Ағайын ала көңіл, достар бекер деп көрсетеді. Сондықтан да туған халқын надандықтан арылтуды дйттеген ақын «Жау жағадан алқымдар, Бөрі етекпен тақымдар, Бұған ылаж қылайық! Балаларды оқытып, Көңіліне өнер тоқытып, Талап қылып сынайық! Адал мінез, ақ кәсіп, Үйде отырып қорланбай, Ашық тұр ғой кең есік – Кіріп хаққа жылайық!» [2, 74] ұлтын өнер-білім, ғылымға шақырады, адал еңбек пен кәсіпке үндейді.

Патша өкіметі көтерілісті басу үшін небір қатал шаралар қолдана отырып, азаттық жолындағы ерлік пен өрлікті аяусыз жаныштау үшін ірі әскери күштер жіберді. Қоныс аударушылар арасынан шаруа отрядтары жасақталды. Мысалы, патша жендеті генерал Ерофев барлық аймақ генерал-губернаторларына мынандай бұйрық жолдады: «Бұратаналар жайлаған ауылдар мен қалаларға қысым көрсету арқылы мәжбүр ету үшін және үкімет шараларына қарсы шыққан бұратана халық санасын үрейлендіру үшін әскери серуендер жасалсын», - деген бұйрықты Жетісу генерал-губернаторы Фольбаум: «әскери серуенді одан әрі дамытып, «әскерлерге үлгі көрсететін тәжірибелік сабағы» ретінде тым құрығанда бір болыстың бірден жүздеген адамын қырып жіберуге бұйрық бергенімді жеткізіңдер» [1] деп нақтылай бұйрық жөнелтті. Осындай жазалағыш отрядтар қазақ даласының түкпір-түкпіріне аттандырылып, қанды жорықтарымен бейбіт халықты қырып-жойды. Міне, сол бір тарихи оқиғалар да Нарманбет ақынның поэзиясында кеңінен жырланды. «Қарқылдап күлген шал қайда?»,

«Сарыарқа сайран жерім-ай» өлеңдері замана шындығы, дүрбелең дәуір ақиқатын барша реалистік қуатта суреттеуімен ерекшеленеді. Зарлай, жарлай, сұрай арнау өзара тоғысқан өлеңдерінде ақын: «Көзіңнің жасы көл болды, Көбейген соң шел болды» дей келіп, еркіндіктен айырылып, сұм заманға тап болған халқының қайғы-қасіретін:

Сұм заманға кез болдық,
Кенде жүріп тез болдық
Енді бізге той қайда?

Ойбайла, жұртым, ойбайла! [2, 101] – деп ақындық қуатпен жеткізеді.

Ал атақты «Сарарқа сайран жерім-ай!» - кең байтақ даламызды жайлаған ойранды жылдар ақиқатын терең де шынайы жырлауымен және ұлт қасіретін еш боямасыз танытуымен тұтас қазақ поэзиясындағы ерекше өлең болып табылады. Ақын қазақ халқының басына төнген қауіп қатерді, елге келген зобалаңды қоғамдық өмірдің күрделі саяси-әлеуметтік мәселелерімен тығыз байланыста алып жырлайды. «Сарыарқадан сән кетті, Қазақтан қуат, әл кетті. Ойын-күлкі сауықты, Бозбаладан ән кетті» [2, 101], – дей келіп:

Жалпағынан өрт алды,
Көк тарлауы қуармай,
Мезгілінен ерте алды,
Көк ала түгін қаптады,
Ішкен асым батпады

Жүрегімді дерт алды [2, 101] деп ел қайғысына терең үңіледі. Ел ішін жайлай бастаған қиянат, соған жол беріп отырған патша әкімдері мен жергілікті атқамінерлердің әділетсіздігін «Ауру кетіп, сау қалды, Алды-артында дау қалды. Кім табады жүйені?» деп аяусыз әшкерлейді. Реалистік қауаты ерекше өлеңді Ә.Бөкейханов 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің он жылдығына арналған «1916-1925 (26 июль)» деген зерттеу мақаласында толық келтіруі де кездейсоқтық емес [3]. Ол сол кездегі қан жылаған қазақ баласының қасіретін ұғынуда, еш боямасыз тануда әдебиетіміздегі шоқтығы биік өлең болатын. Ал «Келтірген Сарыарқаға құдай бастап» өлеңінде: Бір тілек - баламыздан солдат алма, Болмасын дінге зорлық, ықтиярға» [2, 216] деп жырлаған ақын қазақтың қолына қару беріп ел қорғату емес, майданның қара жұмысына салып қорлауына күйінеді. Патшалық саясаттың ұлтты кемітуі мен кемсітуіне тұтас әлеуметтің ашық наразылығын білдіреді. . Казак-орыс сықылды атқа мінсек

Өлсек кейіс қылмай ек майданында.
Риза едік патшаның жарлығына,
Сайманы, қазыналы жабдығына.
Қару жоқ жан қорғарлық тым болмаса,
Шақырды-ау қара жұмыс қорлығына...[2, 217].

Ғалым Т.Жұртбайдың М.Әуезовтің «Қилы заман» туындысына қатысты «...Бұл «жазбауға болмайтын, жаздырмай қоймайтын» тақырып. Тек тақырып қана емес – ар-ұяттың парызы. Сол ел аманатын – арманда кеткендер мен қыршынынан қиылған боздақтардың өсиетін, ана мен сәбидің көз жасын: табаны тілініп, әуелде маңдайына жазбаған тағдырдың сорын татып, жат жерге ауғандардың тауқыметін қарыз ғып өмір кешуді Әуезов ар санады» [4, 5] деп жазған пікірін Нарманбет ақынға да қарата айтуға болады.

XX ғасырдың басы Ресей империясының құрамындағы қазақ халқының тарихындағы күрделі өзгерістерге толы кезең. 1917 жылғы ақпан, қазан төңкерістері ақын шығармашылығына да елеулі ықпал етті. Осы аласапыран тұстардың көрінісі ақынның «Тілекті хақтың берген күн», «Даусың қалай ашылды?», «Ұран», «Олқын-толқын» өлеңдерінде суреттелді.

1917 жылдар ақынның өмір белесіндегі қоғамдық істерге белсене араласқан кезеңдері болып табылады. Ақпан төңкерісінен кейін Уақытша Үкімет уездік органдар ұйымдастырғаны мәлім. Соған сай Семейде 1917 жылдың 5 наурызында қоғамдық ұйымдар мен әскердің облыстық атқарушы комитеті ұйымдастырылады. Сол жылдың наурызында Қарқаралыда 23 болыстық уезд өкілдерінен құралған құрылтай кеңесі өтеді. Оған Балқаш болысынан Н.Орманбетұлы мен Ш.Ахметов қатысып, Кеңес мүшелігіне Нарманбет сайланады. Мәселен, 1917 жылдың 16 наурызында өткен жиналыс хаттамасында «Біз, Қарқаралы уезді қазақтарының (қырғыз) өкілдері, өтпелі уақыттың күрделі жағдайларын ескере отырып, жергілікті және облыстық комитеттермен арласу үшін қазақтарға мейлінше қажет заң

жобаларын жасау қажеттігін ескере отырып, қаулы еттік: 1.Қарқаралы уездік қазақ (қырғыз) комитетін құру. 2.Семей облыстық қазақ (қырғыз) комитетінен олар жасаған Жарғыны жіберуді сұрау. 3.Комитет мүшелігіне ұлтына, діни наным сенімі мен нәсіліне қарамастан қабылдау. 4. 5 рубльден кем емес мүшелік жарна бекіту. 5.Комитеттің құралғаны туралы уезд халқын хабардар ету. 6.Қазақ (қырғыз) комитетінің құрылғаны туралы қаулы көшірмесін анықтама үшін Қарқаралы қалалық басқармасына жіберу. 7. Комитет мүшелерінен Кеңес құру, ал Кеңес мүшелерінен Президиум құру» деп жазылған. Кеңес төрағасы болып Жакып Ақпаев, вице-президентігіне Нарманбет Орманбетұлы мен Рахымбай Сапақов, хатшылығына Смайыл Байтеиев, хатшы көмекшілігіне Ахмет Бектібаев тағайындалады (А.Туғанбаев. Нарманбеттің қолтаңбасы. Сарыарқа. 1990.15.IX). Ал Президиум мүшелігінде халыққа белгілі Нарымбек Бодықов, Амантай Адамбаев, Төлеу Әзімбаев, Хасен Ақаев, Хасен Даиров, Сыздық Тұтқышев, Сыпатай Райымбеков, Садуақас Сыңғырбаев, Шайкен Қарымсақов, Мұқажай Баиров, Жәкей Сартов, Аманбай Шегіров, Смағұл Бекпауов, Нығмет Нұрмақов сынды тұлғалар болса, ал қазынашысы ретінде Смақан төре Бөкейханов тағайындалды. Қарқаралы уездік қазақ (қырғыз) комитеті Президиумының бірінші отырысы хаттамасына Ж.Ақпаев қол қойса, өзге хаттамаларда (барлығы сақталмаған) Н.Орманбетұлы қолымен бекітілген. Жалпы тарихи құжаттардың анықтамаларында Нарманбет есімі жиырма рет аталып, он рет оның өз қолы тіркелген.

Бұл тұста ақын Алаш қозғалысының халық азаттығын, еркіндігін ту етіп көтерген саясаты қолдап, оған өзінің тілектестігін білдіреді. «Ұран», «Құрылтайға барғанда» өлеңдері сол бір тарихи кезеңдегі тұтас қазақ халқының қоғамдық өміріндегі айтулы күндердер болмысын айқын танытады. Мәселен 1917 жылы жазылған «Ұран» өлеңі Алаш идеясынан туындап, соны қолдаған ақынның әлеуметті Алаш ұранының туы астына бірігуге шақырған азаматтық тұлғасын да танытады. «Құрылтайға барғанда» өлеңі Алаш қозғалысы, Алаш Орда үкіметі өмірге келген тарихи сәттерде жазылды десек, осы өлеңінде ақынның айқын әлеуметтік көзқарасы, саяси ұстанымы да танылады.

Ақын 1918 жылы Қарқаралы уезінің сот соты қызметін атқарады. Бұған қатысты Қазақ КСР Ғылым академиясының Орталық кітапханасындағы құжатта «Нарманбет 1918 жылы Қарқаралы уезінің сот ағасы қызметін атқарады. Бұл арада ескере кететін әңгіме – ақын Қарқаралыда бір ай өмір сүрген соң Совдептің тұсында сот болды. Кейін Жакып Ақбайұлы Совдеп соты болған деп орнынан түсірген. Бірақ Семейден келген облыстық соттың мүшесі Мұқыш Боштайұлы «бұл сияқты кісіні – сен Совдептің кісісің деп қызметтен түсіруге болмайды» - деп орнына қайта қояды» деп жазылған [5, 293].

Бұл жерде Нарманбет пен Ж.Ақпаев арасындағы қарым-қатынастағы сызат билік үшін болған талас пен текетірес деген мәселеге келіп тірелмейді. Өйткені ақын өмірін мұрағат құжаттары негізінде терең зерттеуші А.Туғанбаев орынды атап өткенідей Ақпан төңкерісінен кейін бір мұрат, бір мақсатта болған қазақ зиялылары, соның ішінде Қарқаралы уездік комитетінің мүшелері Қазан төңкерісінен кейін екіге жарылып кеткені тарихи шындық [1] (Ұлы ағартушы, ойшыл күрескер).

Нарманбет Орманбетұлы қандай бағытты ұстанды? Кеңес билігін қолдады ма, әлде Алаш арыстарының саяси ұстанымында болды ма деген сұрақтардың туындауы заңды. Ақын қос төңкерісті де сол кездегі барша көзі ашық көкірегі ояу ұлт зиялылары қатарында қазақ халқы үшін келген теңдік, еркіндік деп ұғынды. Сондықтан да «Аралға қонды суы жоқ. Мезгілсіз ұшқан бір топ қаз. Бауырын төсеп жатуға Жапырағы жоқ, жері саз. Ұшайын десе мерген көп. Андымайтын адам аз. Обал болды дер едік Өтпейді оған айтып наз» деп тұтас қазақ зиялыларының мұрат-мақсатына өзінің тілектестігін білдіреді. Аласапыран заманның дауылды жылдарын ақындық түйсікпен сезінген ол қызылдар ылаңын көріп үлгергені жоқ. Көрген жағдайда өзі жырлағандай «мергені көп» уақыттың құрбаны болып та кетер еді. Ақынның 1918 жылы 2 ақпанда Қарқаралыда Совдеп құлаған соң аулына оралуына да сол заманның күрделі өзгерісі ықпал етті деуге толық негіз бар. Сол жылдың тамызына дейін қоғамдық істерден бойын аулақ ұстауы да ойландырмай қоймайды. Нарманбет Орманбетұлы 1918 жылдың 16 тамызына дүние салды. Ақынның басына 1950 жылы Смақан төре Бөкейханов орнатқан құлпытаста:

Өткір едің -өттің білінбей,
Жүйрік едің – кеттің

Құрған торға ілінбей,
Қараңғыда жол тапқан,
Қапияда сөз тапқан,

Адал едің данышпан – деп жазылғандай халқымыздың адал ұлы Нарманбет өмірі мен шығармашылығы қазақтың әдебиеті және қоғамдық тарихында айрықша орын алады. Туған елінің отаршылдық қымыснан арылып, азат та еркін болуын мұрат тұтқан оның өнегелі өмірі, қоғамдық қызметі қашан да ақындық тұлғасымен асқақтай бермек.

Ақын шығармашылығы отаршылдық дәуір шындығын және ояну ұранын көтерген ХІХ–ХХ ғасыр басындағы әдебиетіміздің тақырыптық – идеялық арқауын, замана келбетін тануда «зар заман» ақындары, Алаш арыстары мұрасының қатарында қарастырылуымен де ерекшеленеді. Өйткені ол екі ғасыр тоғысында өмір сүріп қана қоймай, сол күрделі кезеңдердегі қазақ өоғамының әлеуметтік кескін – келбетін терең де шынайы суреттеуімен де өзіндік қолтаңбасын қалдырды.

Өз халқының азаттығы мен еркіндігін армандаған, соны жырлаған ақын қазақ ұлтының азаттық жолымен дамын сол кездегі озық ойлы зиялылардай ғылым-білім, оқу-ағартумен байланыстырды. «Ескі оқу туралы», «О, бозбала, өнер-ғылым үйренбедің», «Жастарға» өзге де өлеңдерінің басты тақырыбын осынау өзекті мәселелер құрады. Осы өлеңдерінде ағартушылық ойларын имандылық, адамгершілік қасиеттермен байланыстырып, кемел елдің келешегіне зор үмітпен қарады. Нарманбеттің ағартушылық ойлары, имандылық қасиетті жырлаған өлеңдерінің сарыны өзінің ұстазы Абай мұрат-мақстымен ұштасып жатыр. Ол Абай дәстүрін ұстанушы бола отырып, ұлы ойшыл және ағартушы ақынның үлгі-өнегесін халық арасына кеңінен насихаттауда, таратуда үлкен еңбек атқарды. Әсіресе, Абайдың ақындық мектебінің шәкірті Шәкәрім сынды Нарманбет те «Қанағат, рақым, шапағат, қайыр, ықсан», «Әдеп, ұят, ар, намыс, сабыр, сақтық» сияқты адам бойындағы басты қасиеттерді сақта әрбір пенденің басты парызы екенін ұғындырды. Әділдік жолымен дамитын қандай да болмасын қоғамның дамуын адамгершілік қасиеттермен байланыстыруы бүгінгі күні де өзекті мәселе болып отырғанын айтсақ, Абай дәстүріндегі Нарманбет сындық ақынның биік тұғырын асқақтата береді.

Пайдаланылған әдебиетер тізімі

- 1 Мәдібай Қ. Зар заман ағымы. – Алматы: Қазақ университеті, 1997. – 168 б.
- 2 Туғанбаев А. Ұлы ағартушы, ойшыл күрескер //Кітапта: Нарманбет Орманбетұлы. Шығармалары. Қарағанды: Болашақ-Баспа, 1998. – 356 б.
- 3 Мәдібай Қ. ХІХ ғасырдағы қазақ әдебиеті. –Алматы: Қазақ университеті, 2001. –210 б.
- 4 Қирабаев С. Әдебиетіміздің ақтаңдақ беттері. – Алматы: Білім, 1995. – 288 б.
- 5 Қирабаев С. Ұлт тәуелсіздігі және әдебиет. – Алматы: Ғылым, 2001. – 447 б.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Бабашов Азат Максұтбекович
Мұрабтек Келбет Жанболатовна

Академия «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан
ИДЕЯ НЕЗАВИСИМОСТИ В ПОЭЗИИ НАРМАНБЕТА

В статье поэта Нарманбет анализируется на основе идеи освобождения в трудах его стихов. Не оставил его в покое мысли, как земля родная становится собственностью чужих.

Здесь, в этом случае, национальные тематические и идеологические различия для создателей литературы художественного подхода, поиска, стиль, жанр, огромные различия, разнообразие, и принес много сторонности. Все эти вопросы представляют собой конкретные примеры научных регулярно отражен в статье.

Ключевые слова: казахская поэзия, идея независимости, родная земля, критический реализм, национальная интеллигенция, поэтическая школа.

Babashov Azat Maksutbekovich
Murabtek Kelbet Zhanbolatovna
Akademy «Bolashak», Karaganda, Republic of Kazakhstan
THE IDEA OF INDEPENDENCE IN NARMANBET'S POETRY

In article of the poet Narmanbet it is analyzed on the basis of the idea of release in works of its verses. Did not leave him alone thoughts as the earth native to become property of strangers.

Here, in this case, national thematic and ideological distinctions for creators of literature of art approach, search, style, a genre, huge distinctions, a variety, also brought a lot of storonnost. All these questions represent concrete examples of scientific is regularly reflected in article.

Keywords: ideas of release, native earth, critical realism, intellectuals of the nation, poetic school

List of references:

- 1 Madibai K. Zar zaman agımy. – Almaty: Kazak universiteti, 1997. – 168 b.
- 2 Tuganbaev A. Uly agartushy, oishyl kuresker. Kitapta: Narmanbet Ormanbetuly. Shygarmalary. –Karagandy: Bolashak-Baspa, 1998. – 356 b.
- 3 Madibai K. XIX gasyrdagy kazak adebieti. –Almaty: Kazak universiteti, 2001. – 210 b.
- 4 Kirabaev S. Adebietimizdin aktandak betteri. – Almaty: Bilim, 1995. – 288 b.
- 5 Kirabaev S. Ult taelisizdigi zhane adebiet. – Almaty: Gylym,2001. – 447 b

ӨОК 82-1

Жандос Шекен
aktaibatyr@mail.ru
Ақмарал Дәуренқызы Қасымбек
akmaral-d96@mail.ru
«Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ҚҰБЫЛТУ
ТӘСІЛІНІҢ ҚОЛДАНЫСЫ

Жыраулық поэзиядағы көркемдік қазақ халқына тән ерекше қасиет, әрі даралық сипаты бар ұлттық өнер. Күн өткен сайын жыраулық поэзияның сөз өнерінің тарихынан алатын орны айқындалып, өзгеше жанрлық белгілерімен суырыпсалмалық, тапқырлық, ұтқырлық қырлары ашылып келеді.

Бұл сипаттардың барынша жарқырай көрінген тұсы қазақ хандығы тұсындағы әдебиет өкілдерінің шығармашылығы. Осы тұстағы шешендер мен ақын, жыраулар шығармашылығының өзара үндесіп жатуының да өзіндік заңдылықтары бар. Мақалада жыраулық поэзияның көркемдік сипаты, қысқа, нұсқа, ұтқырлық сияқты ерекшеліктері нақты мысалдармен дәлелді талдауға негіз болған.

Кілтті сөздер: поэзия, жырау, құбылту, өнер, қазақ әдебиеті, ассонанс, аллитерация, синекдоха, символ, метонимия.

XV-XVIII ғасырлардағы жыраулар мұрасы – сол дәуірдің ой-сана, әдет-ғұрыптық, тілдік, шаруашылық һәм тарихы көріністерін суреттеген көркем шежіре. Басты ерекшелігі – бұл шығармалар жыраулар мен ақындардың өз аттарымен жетуі. Ақын, жыраулар поэзиясы көшпелі өмір жағдайынан халық ауыз әдебиеті дәстүрімен ауызша туып, ауызша тарады. Бұл дәуірдегі жыраулар мен ақындардың қолжазбасын кезіктірген не жазбаша шығарғандығын әйгілейтін, әзірше деректер жоқ. Сол себепті де жыраулар, ақындар, би-шешенде шығармашылығына ортақ болып келетін көркем тіркестерді көптеп кездестіруге болады. Бұл – жыраулар поэзиясындағы шешендік үлгілерінде де көрініс тапқан. Осы тұрғыдан келгенде шешендік сөздерде ең мол қолданылатын ажарлау тәсілі – аллитерация мен ассонанс. Мәселен, Шалкиіздің 45 жолдан тұратын «Мен көремін» толғауының 41 жолы «а»-дан, 4 жолы «о»-дан басталады.

Сол сияқты дауыссыз дыбыстар да жыраулар поэзиясындағы шешендік сөздерді айрықша

ажарлылық сипатқа ие ете алады. Мысалы, Шалкиіз жыраудың бір туындысынан мысал келтірейік:

Жағаға жақын қонғанда,
Жайылып сулар алмас па?
Жаманға дос болғанда,
Жазымда басың қалмас па?
Жат туғанды өзі еткен
Жақсының ғұмыры аз-ақ болмас па? [1, 44].

Әсіресе, қатаң дауыссыз дыбыстардың үндесуі шегелеп айтар ақыл, нақылды, тепсініп толғар тегеурінді күш-қуатты өте әсерлі береді. Мәселен, Асан қайғыда:

Тақырлауға қонған қаз – тырна,
Таң маңынан ұшар ол.
Тауық неше шақырса,
Таң болжалдап атар ол [1, 182].
Немесе Жиёмбетте:
Тал шарбаққа мал сақтап,
Тас қалаға жан сақтап,
Тасқан екен мына хан [1, 182].

Сонымен қатар, шешендік сөздерде ең көп қолданылатын көркемдеу тәсілі, ажарлаудың бір түрі- теңеу. Теңеуде «суреткер заттың, құбылыстың ерекше белгілерін көрсетпей-ақ, оны басқа затпен, құбылыспенсалыстыра суреттейді [2, 12]. Мысалға, Жиёмбет жыраудың Есім ханға айтқан арнауынан үзінді келтірейік:

Менің ерлігімді сұрасаң,
Жолбарыс пенен аюдай.
Өрлігімді сұрасаң,
Жылқыдағы асау тайыңдай.
Зорлығымды сұрасаң,
Бекіре менен жайындай.
Беріктігімді сұрасаң,

Қарағай менен қайыңдай [1, 53], - деп, теңеудің әдемі де сұлу үлгілерін алға тартқан. Өзінің ерлігі мен өрлігін, зорлығы мен беріктігін табиғаттың тамаша туындыларына теңеп, сол арқылы күштілігін, мықтылығын суреттейді. Бір жағынан бұл жырда көркем тәсілдің тағы бір түрі – әсірелеу (гипербола)де бар. Осы жерде ескертетінбір нәрсе-жыраулар да, шешендер де өз туындыларнда көркемдеу тәсілдердің тек бір түрін ғана емес, бірнешеуін түйдектете, қатарынан қолданады. Ол – шығармалардың құндылығын, тартымдылығын, әдемілігі мен әсерлілігін арттырады, тыңдаушыға ләззат сыйлап, құлағының құрышын қандырады. Сонымен, Жиёмбет жырау өз шығармасында теңеу үшін дүниетанымға жақын заттар мен құбылыстарды мысалға алғандықтан, тыңдарман қауымның қабылдауын жеңілдетіп тұр.

Теңеу сапасы, оның көркемдік қуаты жыраудың табиғи талантына, дүниетанымына, өмір тәжірбиесіне, тіршілік еткен ортасына, айтпақ ойына – авторлық идеясына байланысты. Мәселен, бірнеше жыраулардың шығармаларынан үзінді келтірейік. Шалкиіз жырау:

Тағыдай түн түре қараған,
Таң бегісіп жусаған,
Тарпандай тізесі бүгіп су ішкен,
Арқада мезгілсіз жылқы жусаса,
О дағы аш қасқырға жолығар [1, 188].

Доспамбет:

Екі арыстан жау шапса,
Оқ қылқандай шаншылса,
Қан жусандай егілсе,
Аққан судай төгілсе,
Бетегелі Сарыарқаның бойында
Соғысып өлген өкінбес[1, 188].

Үмбетей жырау:

Жатқан жері даладай,
Екі өркеші баладай,
Азу тісі қаладай,
Жабуы жамшыдай,
Құйрығы қамшыдай,
Бура сойған не сұмдық? [1, 190].

Осы үзінділердегі теңеулердің қай-қайсысы да жыраулардың айтпақ ойына айтулы ажар, әдемі әсер беріп, таным-түсінікті тереңдетіп тұр. Шалкиіз өмірдің өзекті бір мәселесі туралы толғайды. Әр нәрсенің өзіндік өлшемі, арнасы, уақыты бар, одан ауытқып, шалғай кетсе, Өмірде небір бұлқыны күшті асаулардың өзі кесепатқа кезігеді демек. «Тағыдай», «тарпаңдай» деп ерекше күш-қуат дарытып суреттеген жырау негізгі ойын осылайша әсерлі жеткізген. Ал, Доспамбеттегі ерлік, батырлық рух, сол өршіл идеяға қызмет еткен құнарлы теңеулер (қылқандай, жусандай, судай) батыр қимылын, ер арманын көз алдымызға елестетеді. Үмбетей мал шаруашылығымен айналысқан елде, тек сол ортада ғұмыр кешкен жырау ғана айта алар теңеулер қолданады (баладай, даладай, қаладай, жамшыдай, қамшыдай).

Әрбір теңеу белгілі бір ойды, мағынаны білдіреді. Мысалы, емен ауырлық – салмақтың белгісі («Ер өзіңнен соңыратын, Емен салдай батыр ол», Шалкиіз), кейде мықтылық, беріктік, қайсарлық сипаты («Бұрала біткен емендей, қисық туған адамсың», Үмбетей). Жырауларда «сары шыпшық» – дәрменсіздік белгісі: «Сары шыпшықтай шырлатып, Ғазірейіл кімдерге құрық салмаған?!» (Шалкиіз); «дала» кеңдік белгісіндей: «Омырауы даладай» (Ақтамберді), «Жатқан жері даладай» (Үмбетей); «тау» биіктік, ірілік, ұлылық баламасындай: «Жақсылар ағын судай, асқар таудай» (Шал ақын); сол сияқты күштілік, мықтылықты – арыстанға: «Арыстандай екі бұтын алшайтып, Арғымақ мінген өкінбес» (Шалкиіз); өрлік, асаулық, бұға тағылықты – байланбаған құлынға, асау тайға: «Өрлігімді сұрасаң, жылқыдағы асау тайындай» (Жиембет), «Құланы құлындай тулаған» (Бұқар); ерлік, батырлықты жолбарысқа: «Менің ерлігімді сұрасаң, жолбарыс пенен аюдай» (Жиембет), «Жолбарыстай жон түзген... табаны жалпақ тарлан боз» (Ақтамберді); ұнамсыз әдеттер, жағымсыз құбылыстарды бағзы дәуірден халық санасында жағымсыз бейнеде қалыптасқан аждаһаға, бөріге, буыршыңға теңейді: «Буыршындай тіздесті, Жамандықты іздесті. Бірін-бірі күндесті» (Бұқар), «Ақырған аждаһадай аю келін, біз түгіл құдайынан ұяла ма?!», «Нәрсің бір көкжал бөрідей, Иманың бағлан козыдай» (Шал).

Бір аңғарған сырымыз, мал шаруашылығымен айналысқан көшпелі елде өмір сүріп, бар өмірі табиғат аясында өткен жыраулар адам өмірінің қат-қабат құбылыстарын өздері өмір сүрген табиғи орта, мал шаруашылығы, өсімдік әлемі, жануарлар дүниесіне орай сөздермен салыстыра береді.

Жыраулар поэзиясындағы шешендік үлгілерінде эпитет (айқындау) те өзіндік орын алған. Мысалы Асан қайғыда:

Таңдайға біткен қызыл тіл,
Тірлікте не шайнасаң жұтар ол [1, 182].
Шалкиіз жырауда:
Қара сия, ақ қағаз,
Дестірге өнер төктірдің [1, 182].

Осы мысалдардағы қара сия, ақ қағаз, қызыл тіл сияқты сөз тіркестері ауыз әдебиетінен, әрісі түркі тілі халықтар әдебиетінен етене таныс болуы мүмкін. Бұл екі жағдайды аңғартады. Біріншіден, Ежелгі поэзиямызданкүні бүгінге дейін әркілы орайда қолданылып келе жатқан бұл тіркестер – дәстүрлі жалғастықтың куәсі. Екіншіден, сан ғасыр ұғымға орнығып қалыптасқан тұрақты айқындаулар.

Батырлар ерлігін, ат сапасын, қару-жарак қадірін айқын да айбарлы, ажарлы да ашық реңмен жырлауда айқындау тәсілінің де өзіндік рөл атқарғанын аңғарамыз. Мысалы: саф арғымақ, суын түсті жүйрік, ақ табан ару торы ат, тоқал торы ат (Ер Шонан), қыналы боз (Жиембет), тұмар мойын ат (Ақтамберді), торы төбел ат (Доспамбет).

Бір топ айқындаулар батыр, батыр арманы, оның құрал-жабдықтарын айқындай түседі: «Жағасы алтын, жеңі жез, шығыршығы торғай көз сауыт киер ме екенбіз?! Жалаулы найза жанға алып, жау қашыра ма екенбіз?!» (Ақтамберді); «Толғамалы ақ балта, толғап ұстар күн қайда?! Алты құлаш ақ найза, ұсынып шаншар күн қайда?!» (Доспамбет).

Эпитеттің бірсыпырасы өмір, мекен-жай, тұрмыс-тіршілік көрінісі, көшпелі өмірге тән әркілі этнографиялық жайларды айқындай түседі: «Салп-салпыншақ анау үш өзен, салуалы менім ордам қонған жері» (Қазтуған); «Зерлі орындық үстінде, Ақ шымылдық ішінде, Тұлымшағын төгілтіп, Ару сүйдім өкінбен», «Ақ білегін жастанып...», «Еңсесі биік боз орда, салтанатқа орнатқан», «Омырауы жұпарлы, исі жұпар аңқыған...», «Қыздарға қызыл ала тон кигізіп, Қырмызыға малдырып, көшке жорға мінеді» (Бұқар), т.б.

Айқындаудың бір тобы жан-жануарлар дүниесіне орай кездеседі, олар нақтылап айқындау арқылы жыраулардың негізгі ойын аша түсуге қызмет етеді: «Жал-жалп ұшқан жапалақ, жазыда кімге жолдас болмаған», «Көк қоянның қос құлағын тұндырған, көгілдірдің жез қанатын сындырған», Ақ киіктің шабар жері майдан-дүр», «Жез қарғылы құба арлан», «Сақалына сары шіркей ұялап, миығына қара шіркей балалап» (Шалкиіз); «Қара бұлан терісін етік қылар күн қайда?», «Торы төбел ат мініп» (Доспамбет).

Бірқатар эпитеттер табиғи орта, табиғат құбылыстарына орай беріледі: «Қарабас күспен шалдырып, Көк теңіздің үстінде, Көтеріп желкен аштырып, Жүк тиеттің кемеге», «Кендір баулы ақ желкен, Көк теңізді жал толқынға жектірдің», «Ақ ала таудың алдында, Ақ ала жылқы жусайды», «Шағырмақ бұлт жай тастар ... Ақ желкенді жел бастар», «Арқаның құба жонында, Арыстан ойнар шарқ ұрып», «Жапалақ ұшпас жасыл тау» (Шалкиіз); «Ағарып атқан таңды деп, Шолпанды шыққан күнді деп», «Айналайын Ақ Жайық, Ат салмай өтер күн қайда?», «Қоғалы көлдер, қом сулар, қоныстар қонған өкінбес» (Доспамбет); «Қара судың бетінде сығылып аққан сең едің» (Бұқар). Немесе Бұқар жыраудың мына толғауынан үзінді келтірейік:

Биік тауға жарасар,
Ығынан тиген панасы.
Терең сайға жарасар,
Тобылғылы саласы.
Ер жігітке жарасар,
Қолына алған найзасы.
Би жігітке жарасар,
Халқына тиген пайдасы [1, 89].

Мұнда айқындаудың тамаша үлгілері пайдаланылған. Жырау бір ғана айқындау қолданып қоймай, оларды тізбектеп қолданған. Олардың барлығының арқалаған жүгі, көтерген мағыналық салмағы бар. Адамға эстетикалық ләззат сыйлайтын сиқырлы қасиеті бар. Бұл туындыда, сонымен қатар, қайталаудың эпифора деген түрі қолданылған. Яғни «жарасар» деген сөз шығармадағы жолдардың әсерлілігін күшейту үшін үнемі сөздің аяғында қайталанып отырады. Ал Үмбетей жыраудың арнауында:

Кетеген болса түйең жау;
Тебеген болса биен жау;
Ұрысқақ болса ұлың жау;
Керіскек болса келінің жау [1, 74].

Қайталаудың эпифорадан басқа симплока (ортаңғы қайталау) қолданылған. Яғни «болса» және «жау» сөздерінің қайталануы арқылы бірыңғай ырғақ қалыптасып, сөйлемге дыбыстық, көркемдік, әсемдік сипат дарытқан.

«Қайталау сөз әсерін күшейте отырып, оқырман назарын айрықша аударғысы келген нәрсені не құбылысты бірнеше мәрте қайталап, айтар ойды, ұқтырар сырды ұғымға мұқият сіңіре түсу» [3, 239] деген пікірге ден қойсақ, бұл шығармада айқындау арқылы кімнің не себепті «жау» болатындығына салмақ түсірілген. Осы шағын ғана үзінді төрт аяғы тең жорғадай, әр тармақтағы төрт сөздің әрқайсысы келесі жолдардағы сөздермен үйлесім, қисын тауып, ерекше жұп-жұмыр, шып-шымыр жарастықты тұлғада тұр. Сайып келгенде, жырау «жау» деген сөзге мейлінше мән беріп, сол жағымсыз қылық қайдан шығады, содан жиіркендіреді.

Жырауларда бір сөз жол аяғында екі-үш дүркін ғана емес, бірнеше рет, тіпті бүкіл шумсақ бойында қайталанып келеді. Мұндай қайталаулардың жырауларда бірнеше түрі кездеседі:

Жыраулар басты назар аударған нәрсенің не болмыстың, яки оның басты қасиетінің өлең жолы аяғында бірнеше дүркін қайталанып келуі, мәселен Асан қайғыда:

Тақырлауға қонған қаз-тырна,
Таң маңынан ұшар ол.
Тауық неше шақырса,
Таң болжалдан атар ол.
Қызыл изен, боз жусан,
Сарыарқаға бітер ол.
Таңдайға батқан қызыл тіл,
Жаққа біткен отыз тіс,
Тірлікте не шайнасаң жұтар ол [1, 218].

Өлеңнің алғашқы тармақтарынан, яки тармақтағы сөз тіркестерінен жырау нысанаға алған негізгі объекті айқын танылады. Бірақ, жырау басты әрекеті мен қимыл, қасиетін «ол» деген сілтеу есімдігін қайталау арқылы жинақтай көрсетеді.

Жыраулар поэзиясы қазақ әдебиетінің алғашқы кезеңі бола отырып тарихи тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар әдеби-эстетикалық тұрғыдан да ерекшеленеді. Жыраулар поэзиясында көркемдік құралдардың барлығы да қолданылған. Образ жасау, бейнелеу, көркем сипаттау жағынан алғанда XV-XVIII ғасырда өмір сүрген қазақ әдебиетінің өкілдері өзіндік дәстүр қалыптастырды. Оның ішінде, жыраулар қолданған метафоралар, кейіптеулер, синекдохалар, символдар, метонимиялар, аллегориялар тағы да басқа троптың түрлері олардың поэзиясында орнымен қолданылып, жыраулар поэтикасының көркемдік әлемін қалыптастырды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Бес ғасыр жырлайды //Құрастырушылар: М.Мағауин, М.Байділдаев. Т.1. –Алматы: Жазушы, 1989. –384 б.

2 Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиетінің тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. – Алматы: Ғылым,1960. –321 б.

3 Әдебиеттану терминдерінің сөздігі //Құрастырушылар: З.Ахметов, Т.Шаңбаев. – Алматы: Ана тілі, 1996. –240 б.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Шекен Жандос

Касымбек Акмарал Дауренқызы

Академия «Болашак», г. Караганда, Республика Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТРОПОВ В ПОЭЗИИ ЖЫРАУОВ

Жырау это искусство народа казахской поэзии специфических качеств, характера и индивидуальности национального искусства. Рассказчик роль в истории искусства поэзии с каждым днем, признаки другого жанра, определенного импровизирует, изобретательность, открываются аспекты мобильности. Эти свойства являются наиболее яркими представителями области в близи литературу творчества Казахского ханства. На этот раз между ораторами и поэтом, искусство жырау помолчать с законами своей собственной поэзии. В статье рассказчик характер искусства поэзии, короткая версия, функции мобильности, такие как реальные примеры доказательств является основой для анализа.

Ключевые слова: поэзия, жырау, троп, искусство, казахская литература, ассонанс, аллитерация, синекдоха, символ, метонимия.

Sheken Zhandos, Kasymbek Akmaral Daurenkyzy
Akademy «Bolashak», Karaganda, Republic of Kazakhstan
FEATURES OF USE OF LADDERS IN POETRY ZHYRAUOV

Zhyrau is an art of the people of the Kazakh poetry of specific qualities, character and identity of national art. The story-teller a role in the history of art of poetry every day, signs of other genre, certain improvises, an ingenuity, aspects of mobility open. These properties are the brightest representatives of area close literature of creativity of the Kazakh khanate. This time between speakers and the poet, art to a zhyra to keep silent with laws of own poetry. In article the story-teller the nature of art of poetry, the short version, mobility functions, such as real examples of proofs is a basis for the analysis.

Keywords: poetry, zhyray, tracks, repetition, art, qazakh literature, assonans, alliteration, synecdoche, symbol, metonymy.

List of references:

1 Bes gasyr zhyrlaydy //Kurastyrushylar: M.Magauin, M.Baydildayev. T.1. – Almaty: Zhazushy, 1989. –384 b.

2 Zhumaliyev K. The Qazak adabietinin tarikhynyn maseleleri zhane Abai poeziyasynyn tili. – Almaty: Gylym, 1960. –321 b.

3 Adabiyet terminderinin sozdigi // Kurastyrushylar: Z.Akhmetov, T.Shanbayev. – Almaty: Ana tili, 1996. –240 b.

ӨОК 81"366

Баян Аманжолқызы Жүнісова
bayan75-75_75@mail.ru
Ақылбек Ермекбай Масымқанұлы
akil_096_bek@mail.ru
«Болашак» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

ӘБІШ КЕКІЛБАЕВТЫҢ «ЕЛЕҢ-АЛАҢ»
РОМАНЫНДАҒЫ ҚАЙТАЛАМАЛАР

Қайталама құбылысы тілдегі көркемдегіш тәсіл ретінде лингвистикада көптен бері танымал болса да, осы мәселенің төңірегінде анықталмаған сұрақтар аз емес. Қайталамалардың лингвистикалық табиғатын тану қазақ тіл білімінде де өзекті мәселе екені талас тудырмайды.

Мақалада Әбіш Кекілбаевтың «Елең-алаң» романындағы қайталамалардың құрылымы, тілдік сипаты, олардың түрлері мен тектері, стильдік қызметі, тілдік нормаға қарым-қатынасы, мәтін стилистикасында алатын орыны, сияқты мәселелер қарастырылған.

Кілтгі сөздер: қайталама, анафора, эпифора, поэтикалық шығарма, синтаксистік қайталама, морфологиялық қайталама

Қайталама – мәтін құрылымымен тығыз байланыста болатын құбылыс. Мәтін бар жерде оның құрылымын жетілдіретін қайталамалардың қолданылып отыруы – табиғи нәрсе. Мәтін – мазмұн мен құрылым жағынан аяқталған категория. Мәтіннің мазмұнын мәтін семантикасы десе, оның құрылымын мәтін композициясы деп атайды. Олардың бөлшектенуі – мәтін архитектурасы деп аталады.

Анафоралық және эпифоралық қайталамалардың мәтін композициясы мен архитектурасына да қатысы бар. Олар поэтикалық шығарманың біртұтастығын қамтамасыз етіп, ойды дамыту, белгілі бір микромәтіндерді өрнектеу, оқырман назарын бір нәрсеге аңдату сияқты қызметтер атқарады.

1980 жылдардан бастап анафоралық және эпифоралық қайталамалар, лексикалық, дыбыстық, синтаксистік қайталамалар тақырыбына бірнеше диссертациялар жазылды. Олардың қатарына бүкіл қайталама түрлерінің, солардың ішіндегі анафора мен эпифоралардың лингвостилистикалық табиғатын қарастырған О.Бүркітовтің докторлық диссертациясы, қос сөздердің қайталануы мен морфологиялық қайталамалардың

лексика-грамматикалық құрылымын қарастырған Т.Б.Қалабаеваның, зат есім, сын есім, етістіктерден жасалған грамматикалық қайталамалардың қазақ ертегілеріндегі қолданылу ерекшеліктерін сипаттаған З.Керімбаеваның дыбыстық, лексикалық, синтаксистік қайталамалардың көркем прозасындағы қызметін тануға арналған А.Қ.Утанованың, Ж.Аймауытов шығармаларындағы лексикалық, синтаксистік қайталамалар, анафоралық және эпифоралық қайталамалардың стильдік қызметін сипаттайтын Р.А.Досжанованың кандидаттық диссертациялары кіреді. Қайталама құбылысы туралы мәлімет І.Кеңесбаев пен Т.Жанұзақовтың «Тіл білімінің орысша-қазақша сөздігіне» де енгізілген. Сөздікте қайталама «сөздің қайталануы» деген терминмен белгіленіп, оған «сөйлемдегі сөз мағынасын күшейту немесе стилистикалық мән беру үшін қолданылатын тәсіл. Үнді-европа тілдерінде оны редупликация деп атайды» деген түсінік беріледі. Э.Д.Сүлейменованың «Тіл білімі сөздігінде» анафора мен эпифоралар былай анықталған: «Анафора – мәтінде әр жол немесе әр тармақ ылғи бір тілдік элементтерінен (дыбыс, сөз, морфема) басталып, қайталау арқылы жасалатын стилистикалық сөйлеу айшығы. Эпифора – мәтіннің әр жолының соңындағы бір тілдік элементтің бірнеше мәрте қайталануы.

Қайталамалардың дыбыстық тілде үлкен көркемдегіш қызмет атқара алатындығын ескере отырып, оларды тілдік және стильдік деп бөлуге болады. Тілдің ішкі салалары бірліктерінің қайталану мүмкіншіліктеріне орай дыбыстық қайталамалар, лексикалық қайталамалар, фразеологиялық анафора мен эпифоралар, грамматикалық анафора мен эпифоралар сияқты түрлері болады. Бұл қайталамалардың әрқайсысы өз ішінен шағын түрлерге бөлінеді. Мысалы, дыбыстық қайталаманың ішінде ассонанс, аллитерация, паронимиялық аттракция, консонанс, ішкі ұйқас. Лексикалық қайталамалар редупликант (негізгі сөз) пен редупликатордың (қайталанатын сөз) орналасу ерекшеліктеріне орай контактілі және дистантты болып екі түрге ажыратылады. Семантикалық, сатылы, сақина қайталамалары бар, плеоназм сөздерінің қайталануы кездеседі. Ғалым С.Негимов «Өлең өрімдері» кітабында әуендік анафора мен эпифора, әуендік-лексикалық анафора мен эпифоралардың түрлерін белгілейді. Фразеологиялық анафора мен эпифора түрлеріне фразеологизмдердің қайталануы жатады. Грамматикалық анафора мен эпифораның түріне сөз таптарының қайталамалары кіреді.

Шығарма тілінің көркемдігі суреткердің әр сөздің орнын тауып көркем жұмсай білуінде, сөздердің қайталануында. Жазушы сөзді қиыстырып, қайталап, тиісті жерінде ұтымды қолданып, ойдың түсініктілігін, дәлдігін айқындайды.

Қайталаманың кейбір түрлерін әдебиеттану ғылымының ауқымында А.Байтұрсынов, Қ.Жұмалиев, З.Ахметов, З.Қабдоловтар зерттесе, тілдік тұрғыдан М.Серғалиев, Р.Сыздық, Б.Шалабай, Р.Әмір еңбектерінде қарастырылады.

Зерттелетін тақырып қазіргі қазақ тіліндегі функционалдық стильдер, оның ішінде көркем әдебиет стилінің қалыптасып, дамуы және бүгінгі жайы (нормалары) жөнінде болғандықтан, алдымен осы категорияның мән-мазмұнына, яғни беретін ұғымы мен қазақша аталуына тоқталу қажет.

Функционалдық стильдер сырына көбірек үңілген, жеке пікірсайыстар өткізіп, талқыға салған, бірнеше арнайы монографиялар мен мақалалар жариялаған орыс тілі мамандары «функциональная стилистика» деген салада жұмсалатын функция сөзі тілдік құралдардың қарым-қатынас процесінің әр түрлі салаларында «жұмсалу мақсаты, атқаратын ролі, сол салада қолдануға арналуы тиіс» деген ұғымды білдіреді дейді. Демек, бұл терминде, «функция» сөзі рөл, мақсат, арнау деген мағыналарды аңғартатын болса, орыс тіліндегі «функциональный стиль» дегенді қазақша мақсаттық стиль немесе «арнаулы стиль» деген дұрыс бола ма, я болмаса функционалдық стиль туралы әңгіме тілдік қолданыстағы күй-қалпына қатысты болғандықтан «қолданыс стильдері» деп атаған жөн бола ма? Тіл қолданысқа түскенде, әлеуметтік қызмет атқарады, яғни адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасына, олардың әр түрлі әлеуметтік ортасының тіл жұмсау мақсатына сай қызмет етеді, демек талдап отырған терминді «әлеуметтік қызмет стилі» немесе тіпті ықшамды «қызметтік стиль» дегеніміз икемге келер ме еді?

«Қызметтік стиль» деген «функциональный» сөзінің дәлме-дәл аудармасы болмақ, ал жоғарыда айтылғандай, бұл жердегі «функция» сөзінің мағынасы «қызмет» дегеннен гөрі «мақсаттық стиль» деген варианты ұтымды болар.

Енді мақсаттық стильдер дегеніміз не?

Қазақ әдебиетінің мақсаттық стильдері жөнінде 1960-1970 жылдарда монографиялар (оқу құралы) мен мақалалар жазған мамандар М.Балақаев, Е.Жанпейісов, М.Томанов, Б.Манасбаевтар ең алдымен бұл категорияға орыс тіл білімінде бірқыдыру орныққан танымға сүйеніп анықтама береді:

«Стиль – белгілі бір қатынастың түрінде тілдік единицаларды сұрыптап пайдалану арқылы ойды жеткізу мәнерінің көрінісі. ...Стиль дегеніміз өмірдің белгілі бір саласында қолданылып, тарихи қалыптасқан құралдардың жүйесі». Бұл – функционалдық стиль жөніндегі орыс зерттеушілері ұсынған танымның сөзбе-сөз аудармасы. Стиль түрлеріне ажыратуда да қазақ мамандары осы жолмен кеткен: функционалдық стильдердің қалыптасуы мен дамуы заңдылықтарын зерттеудің негізгі көзі тілдің қолданысы болып табылады, бұл қолданыстар белгілі бір жанрға тәуелді болып келеді деген сияқты немесе «жанрға немесе жанрға қатысты бөлінген стильдер айқынырақ танылады» дегендей орыс тілі зерттеушілерінің тұжырымдарын басшылыққа алып, қазақ тілінің де мақсаттық стильдерінің жанрлық стильдерін жанрлық негізде тармақтайды: публицистикалық әдебиет үлгілері көркем әдебиет стилінің, сол сияқты ресми іс-қағаздары мен кеңсе тілінің стилі, ғылыми-техникалық әдебиет стилі деп ажыратады.

Аллитерация және ассонанс. Дыбыстық қайталамалардың көпшілікке танымал түрі – аллитерация. Ғалым Р.Сыздықова дыбыстық қайталамалардың осы түрін өлеңнің үш гармониясын туғызатын тәсілдердің бірі деп санайды [1].

Аллитерация – өлең жолдарының бірдей дауыссыз дыбыстармен қайталанып берілуі болса, ассонанс – бірыңғай дауысты дыбыстармен қайталанып басталуы өлеңнің музыкалық шығармадай құлаққа жағымды естілуі оның мәтініндегі дыбыстық қайталаманың осы түрімен тығыз байланысты. Аллитерация мен ассонанс дыбыстық қайталаманың басқа да түрлері секілді поэзиялық мәтіндерде еркін қолданылып, осы жанрдағы көркемдік әдіс ретінде кеңінен таралған. Қазақтың ұлттық поэзиясының фольклордан бастап бүгінгі кезеңге дейінгі барлық түрінде дыбыстық қайталамалардың қалған түріне қарағанда ассонанс пен аллитерацияның қолданылуының иерархиялық сатысы жоғары деңгейде. Олар тұрмыс-салт жырларында, XV-XVII ғасырларды жыраулар поэзиясында, одан кейінгі дәуір ақындардың өлеңдерінде, әсіресе Абай мен оның дәстүрін жалғастырушы ақындар шығармаларында кеңінен қолданыс тапқан. Мұның өзі аллитерация мен түркі поэзиясына төл тәсіл екенін білдіреді.

Мысалы Әбіш Кекілбаевтың «Елең-алаң» романының тоқсаныншы бетінде мынадай өлең шумақтары кездеседі:

Тұйғын, тұйғын тұйе қыл
Ағайынды жиылдыр
Ақ желегің сала кел
Ақ саусағың мала кел.

Бұл өлең шумағы бірдей дауысты «А» дыбысынан басталып тұр. Яғни дыбыстық қайталаманың ассонанс тәсілі арқылы қолданылып тұр. Бұл өлең әдебиет теориясы бойынша қара өлең түріне келеді.

Қара бас тұйғын,
Сары бас тұйғын,
Ызғыма тұйғын,
Суырма тұйғын,
Сыздама тұйғын.

Бұл өлең шумақтарының соңғы шумақтары қайталанып келіп тұр. Яғни эпифора тәсілі арқылы қолданылған. Романда кейіпкердің аузынан айтылады. Кейіпкер сөзі. Тағы сол сияқты мысалдар:

Жетер-жетер, күйт-күйт,
Басар-басар, күйт-күйт.

Бұл өлең жолдары тек жетер, басар, күйт деген үш сөз арқылы құралып тұр. Соңғы сөзінің қайталанып қолданылуы эпифораға жатады.

Романның 101-бетінде мынадай сөйлем кездеседі: Жылқыны көре келген үлкендер тоқымаға алғаш түсіп мөңкіп жүрген қыл құйрықтардың құлқын бақылап, қайсысынан жорға, қайсысынан жорға, қайсысынан жортақ, қайсысынан тұлпар, қайсысынан тұғыр шығатынын топшылады.

Бұл сөйлемде қайталанып тұрған сөз «қайсысынан» бірыңғай дауыссыз дыбыстардан

басталу арқылы сәйкестендіріліп қайталанып тұр. Қайталанған сөзден кейінгі сөздер «ж», «т» дыбыстарынан басталып, аллитерациялық тәсіл арқылы қолданылған сөйлем. Романның 11-бетінде мынадай сөйлем кездеседі:

Бәрінің де мына дүниеге келісі мен кетісі бірдей екен...

Бәрінің де төбесінде бір аспан...

Бәрінің де аяғының астында бір қара жер...

Бәрінің де көктегі жұлдыздарға қарап ертеңіне бал ашқан далбаса тіршілік.

Бұл сөйлемдердің басталуы бірдей «бәрінің де» деген сөздің қайталанып келуі арқылы жасалып қолданылып тұр. Сөйлемнің басы ылғи бір сөзден басталуы анафора тәсілі арқылы қолданыс тапқан. Жазушының бұл жердегі қолданысы басқа сөз таппағаннан емес, айқынырақ, нығырлап, нақтылай жеткізу үшін қолданылған.

Қайталаманың грамматикалық сипаты тілдің барлық ішкі қабаттарын қамтитын құбылыс екендігінде дау жоқ. Сондықтан қайталама түрі сөз болады. Морфологиялық бірліктер (сөз таптары, қосымшалар, көмекші сөздер) қайталану нәтижесінде стильдік бояуға ие бола алады. Қайталама категориясында шылаулар қайталану жиілігі, соның негізінде стильдік бояуға ие болу мүмкіндігі жағынан көптеген толық мағыналық сөз таптарынан жоғары тұрады. О.Бүркітов өзінің «Қазақ тіліндегі қайталамалардың лингвостилистикалық жүйесі» атты монографиясында сөз таптарының қайталанып қолданылу мүмкіншілігі н жиілігін мынадай сатымен көрсетеді.

- 1) зат есімдер мен етістіктердің қайталануы
- 2) шылаулар мен көмекші сөздердің қайталануы
- 3) есімдіктердің қайталануы
- 4) басқа сөз таптарының қайталануы

Бұл еңбекте шылаулар мен қосымшалардың қайталану ерекшеліктері арнайы талданды. Шылаулардың қайталанып берілуін стилистикада полисиндетсон терминімен белгілейді. Мысалы: Кейбір алаңғасарлар, қапелімде не болып не қойғанын әйтеуір, мылтықтан қорықпайтын не бар дейсің деген бос далбасамен тарс-тұрс атып жатыр, атып жатыр. Бұл сөйлемде етістіктің қайталанып келуі арқылы қолданылып тұр [2, 18].

Автор қайталама сөздерді қолдануда асқан шеберлік тантады. Қайталамалар әсіресе авторлық баяндауда кейіпкер сөзін беруде өте орынды қолданған.

Романда қайталаманың мынадай түрлері көптеп кездеседі.

1. Дыбыстық қайталаманың ассонанс, аллитерациялық тәсілдері арқылы жасалған қайталамалар.

2. Қайталаманың анафора, эпифора тәсілдері.

3. Синтаксистік параллелизм.

4. Дистантты лексикалық қайталамалар.

5. Аффикстік қайталамалар.

6. Контактілі лексикалық қайталамалар.

7. Полисиндетон тәсілі.

8. Қайталама қос сөздер.

9. Синтаксистік қайталамалар.

10. Қайталамалардың морфологиялық сипатына байланысты сөз таптарының барлығы да қайталанып қолданылған.

Қайталама – күрделі жүйе мен құрылымдардан тұратын, парадигмалық және синтагмалық қасиеттерге ие болатын, дыбыстық сөздің, сөз тәркесінің, сөйлемнің, микромәтіннің, абзацтың тіпті мәтіннің қайталанып келуі арқылы жанжақты стильдік қызмет атқаратын, өз ішінен бірнеше түрге бөлінетін, қызмет ауқымы мен тек, түр жағынан басқа стилистикалық айшық түрлерінен әлдеқайда ауқымды келетін лингвостилистикалық категория.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Сыздықова Р. Сөз күдіреті. –Алматы: Санат, 1997. –224 б.
- 2 Шалабай Б. Көркем әдебиет стилистикасы. – Алматы: Ы.Алтынсарин атындағы қазақтың білім академиясының республикалық баспа кабинеті, 1999. –213 б.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Жунусова Баян Аманжоловна

Ермекбай Ақылбек Масымханұлы

Академия «Болашак», г. Караганда, Республика Казахстан

ПОВТОРЫ В РОМАНАХ А.КЕКИЛБАЕВА «ПРЕДРАССВЕТНЫЕ СУМЕРКИ»

Термин реприза хоть и является распространенным художественным приемом в лингвистике, но до сих пор некоторые вопросы касающиеся на эти темы еще не получили ответ. Раскрыть полностью лингвистический характер термина репризы и в казахском языке актуально.

В этой статье будут рассмотрены вопросы как структура репризы, языковые качества, в том числе виды и происхождение, относительность к языковой норме и роль в стилистике текста в романе А.Кекилбаева «Предрассветные сумерки».

Ключевые слова: повторение, анафора, эпифора, поэтическое произведение, синтаксическое повторение, морфологическое повторение.

Zhunussova Bayan Amanzholovna

Ermekbay Akylbek Masymkhanuly

Akademy «Bolashak», Karaganda, Republic of Kazakhstan

REPETITIONS IN A.KEKILBAYEV'S NOVELS "PRE-DAWN TWILIGHT"

The term a reprise though is to widespread artistic touches in linguistics, but still some questions concerning on these subjects did not receive the answer yet. To disclose a polnost linguistic character of the term of a reprise and in Kazakh it is urgent.

In this article will questions as structure of a reprise, a quality yazykova, including types and an origin, relativity to language norm and a role in text stylistics in A. Kekilbayev's novel "Pre-dawn twilight" are considered.

Keywords: repetitions, anaphora, epifor, poetic work, syntactic repetitions, morphological repetitions.

List of references:

- 1 Syzdykova R. Soz kudireti. – Almaty: Sanat, 1997. –224 b.
- 2 Shalabai B. Korkem adebiet stilistikasy. – Almaty: Y.Altynsarin atyndagy qazaktyn blim akademyasynyn respublikalyk baspa kabineti, 1999. –213 b.

ӘОК 821.512

Райхан Нәлжігітқызы Исмаилова,

raihan-a@mail.ru

Меруерт Қалдыбекқызы Сейітова

mikon_seitova@mail.ru

«Болашак» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ САЛАЛЫҚ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫҢ ДАМУ АРНАЛАРЫ

Мақалада XX ғасыр басындағы технологияға байланысты туындаған қазақ тіліндегі жана терминдер жайы сөз болады. Сонымен қатар қазақ терминологиясына зор еңбек сіңірген ғаламдар зерттеулері мен олардың қазақ терминологиясы арқылы әдеби тілімізге енгізген жаңалықтары жан-жақты талданады.

Кілтті сөздер: қазақ терминологиясы, қазақ басылымдары, өркениет, технология, әдеби тіл, интернационалдық терминология.

Жалпы XX ғасыр бас кезіндегі ғылымға тән басты ерекшелік – ұлттық мүдде қай

ұстанымдағы, қандай бағыттағы қоғам қайраткерлері, ғалымдар мен ақын-жазушылардың зерттеулері немесе шығармашылығында болмасын ортақ тақырып ретінде көрініс тапты. Олар өз ұлтының өзге өркениетті елдердің қатарынан көрінуін аңсап, ел тілегінен шығу үшін бар күш-жігерлерін, азаматтық ұстанымдарын қазақ ғылымын, әдебиеті мен мәдениетін, ұлттың рухын шырқау биікке көтеруге жұмсады. Қала берді сол ұлы мұрат жолында жандарын құрбандыққа да шалды. Әлемдік геосаяси жағдай ушығып, жолайырыққа келіп тірелген қазақ халқының алдында тұрған асқаралы мақсаттарды әрқайсысы өз шама-шарқынша, ой-өрісінің жеткен қырынан тани отырып, негізгі мәселе ретінде қоя білді.

Осы бір феномен ірі тұлғалардың ғылыми зерттеулері мен мақалалары, еңбектері арқылы жазба әдеби тіліміз бен ғылымымыз өркендеп, сан-салалы тақырыптар мен тың мәселелерді қамтып тарамдала түсті. Қалыптасқан әлеуметтік-қоғамдық жағдайлар қазақ ғылымын бұрын-соңды болмаған деңгейге көтеріп, оның ой-сана оянуының басты құралына айналуына ықпал етті. Ол жағдайлар атап айтсақ:

Біріншіден, оқу-ағарту жұмысының бұрынғы кезеңдерге қарағанда біршама жақсы дамуы.

Екіншіден, XX ғасыр басында қазақ халқының сауаттылығын арттыру мақсатында мектептер мен оқу орындарының ашылуы.

Үшіншіден, XX ғасыр басында ғылым мен өркениеттің, әдебиет пен мәдениеттің құлашын кеңге жайып, өркендеуіне қазақ баспасөзінің дамуының ең басты қозғаушы күш болғанын атап өтуіміз керек. «Айқап», «Қазақ», «Қазақстан», «Ешiм даласы» сияқты баспасөз беттерінде ұлт зиялыларының ірілі-ұсақты өкілдері өз еңбектерін, ғылыми мақалаларын жариялап отырды. Бұл басылымдар өз кезегінде жаңа шығармаларға сын айтып, бағыт-бағдар берді.

Ұлт зиялыларының отаршылдыққа қарсы күресте елдің басын біріктіріп, саяси-күреске ояту іс-әрекетіндегі көздеген мақсаттары олардың ғылыми еңбектерінде айқын көрініс тауып отырды. Жалпы XX ғасыр басындағы ғылымға тән тағы бір ерекшелік – әлеуметтік-саяси, қоғамдық мәселелерді көп көтергендігі. Отаршылдық талқысы езіп-жаншып, жері талан-таражға түскен, халқының тоз-тозы шыққан, бірліктен кетіп, берекесінен айырылған елінің қара түнектегі жағдайы қай бағыттағы ұлт зиялыларының болмасын ойландырмай қоймады. Сол себепті бұл кезеңде қазақ ғылымы жандана түсті десек қателеспейміз.

Ұлт зиялылары мен оқығандары өз ұлтының орыс отаршылдарының езгісінде тапталып жатуының басты себебі, ең алдымен, білім-ғылым жоқтығынан, қараңғылығынан деп білді. Сондықтан Абай өсиет еткен «Мақсатым тіл ұзартып, өнер шашпақ» деген қағиданы берік ұстанды. Ал, өнер-білімге, оқуға үндеу XX ғасырдың басында түрлі формада өрбіді. Яғни ғылымда да, мәдениетте де, әдебиетте де басты тақырып осы, яғни оқу-ғылым-білім мәселесі болды.

Негізінен ғылым-білімнің дамуына байланысты тілде жаңа ұғымдар, оларды белгілейтін жаңа сөздер туып отыратыны белгілі. Ал сол сөздер ғұмырының ұзақ не қысқа болуы сол ғылымдардың өмірде алатын орнына, практикалық мәніне байланысты екені сөзсіз. Сондықтан қазақ тілінің ғылыми тілі Қазан төңкерісінің алдындағы күйімен салыстырғанда, бұл кезеңде қарқынды дамыды, салалық терминологиялық қордың қалыптасуына қарай тез байыды. Алайда сол кезеңдегі тіліміздегі үдерістердің дамуына қарай лексикамыздың толығу, нормалану жүйелері толық аяқталды деп айта алмаймыз. Бұл үрдіс қазақ тілінің салалық терминологиясында әлі де жүріп жатыр, болашақта да өз ретімен жүре де бермек. Осыған орай түрколог Н.А.Баскаков өзінің еңбегінде Кенес Одағында тұратын халықтардың көпшілігінің тілі мен терминологиясының дамуын 3 кезеңге бөледі:

1.1917-1929 төңкерістен кейінгі кезең, яғни ғалым өз еңбегінде бұл кезеңде қабылданған терминдерді сынға алып, саралауға тырысады. Бұл уақытта терминдердің белгілі бір ұғымның тура мағынасын бере алмағандары қайта қаралып, олардың орнына жаңа атаулар алынғандығын көрсетеді. Мысалы, ортақшыл-коммунизм; бейбауырмалдық-интернационалдық, кертартпалық-консерватизм, қиял-утопия, т.б.

2.1929-1945 жылдар аралығы. Бұл мезгілде терминология социалистік құрылыстың кезеңімен сәйкес келгендігін, стихиялы түрде орыс тілінен және интернационалдық терминологиядан сөздер енгендігін, осыған сәйкес ұлт зиялылары ұлттық терминология жасауға тырысқандығын айтады.

3. Ұлы Отан соғысынан кейігі кезең, яғни терминология саналы түрде ана тілі негізінде және орыс тілі арқылы жасалғандығын айтады [1, 59].

Қазақ ғалымдарының ішінде Р.Сыздықова тіліміздегі атау сөздердің, яғни терминдердің қауырт молығуын, яғни қазақ тілінің лексикалық қорын төрт кезеңге бөліп қарастырады:

- 1) өткен ғасырдың екінші жартысы;
- 2) 1920-30жылдардың арасы;
- 3) 1970жылдардан басталады;
- 4) соңғы жылдар, яғни 1990 жылдың ортасынан қазіргі кезге дейінгі аралық [2, 28].

Ғалымдардың тұжырымдарын зерделей келе, біз жалпы ғылым тілінің қалыптасуының өзінде түрлі кезеңдерін болғандығына куә болдық.

Негізінен кез келген жаңа қоғамдық құрылыс жаңа түсінік, жаңа ұғымдарды өмірге әкелсе, олар өз кезегінде тілімізде жаңа атауларды, жаңа сөздер мен сөз орамдарын туғызады. Бұларды тілімізге сіңіру, тұрақтандыру және дұрыс қолдану бағытында бірсыпыра жұмыстар атқарылады. Ш.Мажитаева өз еңбегінде «Қазан төңкерісінен кейін Кеңестер Одағындағы ұлттардың бірсыпырасының тілі мемлекеттік мәртебе алып, ұлттық әдеби тіл дәрежесіне көтерілуге бет бұрғандығын» айтады [3, 130].

Мұның өзі жаңа әлеуметтік қоғамдағы қазақ тілінің дамуына, әсіресе оның салалық терминология саласының баюына тигізген әсері мол болғандығын көрсетеді. Себебі ел өміріне кіре бастаған саяси, мәдени, экономикалық жаңалықтар тілдің сөздік құрамына мынадай өзгерістерді енгізді:

1. Жаңартып сөздік қорымызды толықтырды.
2. Мемлекеттік, саяси-қоғамдық, бұқаралық жұмыстар ана тілімізде жүргізілді.
3. Баспасөз, ғылым, әдебиеттің дамуына, тілдегі қыруар байлықтардың сұрыпталып, нормалануына жол ашылды.

Осыған орай ХХ ғ. 20-30 жылдарынан бастап ұлт зиялыларының көмегімен қазақ халқының ғылыми тілі қалыптаса бастады. Аталған кезеңде жаңа термин жасауда өнімді тәсілдердің бірі лексика-семантикалық тәсіл болды. Тіліміздегі байырғы төл сөздер ешқандай фонетикалық, грамматикалық өзгеріске ұшырамай-ақ терминдік мағынаға ие болды. Мысал ретінде Алаш зиялыларының еңбектерінен үзінді келтіре кетейік: «Бұл нируалар қызметтеріне қарап екіге бөлінеді... Бұл нируалар - сезу нируалары». «Осы сиқырды пән тілінде көз байлау (гипноз) деп атайды [4, 37]. Осы мысалдардағы тілімізде бұрыннан қолданып келген байырғы сөздердің (асты сызылған) жаңа мағынада жұмсалып, қолданылу аясының кеңейгенін байқауға болады.

Қазақ тіліндегі кейбір жұрнақтар жаңа сөз жасауда белсенді қызмет атқара бастады. Бұндай жұрнақтар қатарына шы/ші, лы/лі, лық/лік, ма/ме, шыл/шіл, шылық/шілік, ыс/іс, кер/гер т.б. жатады. Мысалы, жұмысшы, стахановшы, еңбекшіл, екпінді, төрешілдік, баяндама, өнерлі, төңкеріс, айналым, көшірмелі, өзгеріс, шығарма, кеңсешілдік, салыстырма т.б. сол секілді 1920-30 жылдары орыс тілінің кейбір етістіктері қазақ тілі аффикстерін жалғау арқылы берілген: ремонттау (ремонтировать), кәмпескілеу (конфисковать), көпийскатсиалау (проводить конфискацию), мобилизатсиалау (мобилизовать), унификатсиалау (унифицировать), эксплоататсйалау (эксплуатировать), экспроприатсйалау (экспроприировать) т.б.

1924 жылы облыстық атқару және селолық кеңестік комитеттеріне, Қазақ өлкелік комитеттері мен мекемелеріне арналған кеңсе тілінің терминдері мен сөздерінің тізімі жарияланды. Бұл тізімде қырық бес термин мен сөздің орысша және қазақша нұсқалары берілді. Онда мына тәрізді сөздер мен сөз тіркестері бар: акт-әкті, адрес-әдріс, архив-ескі ісхана-арқип, ведомость-дәптер, выписка-теріп көшіру, входящая бумага-кірме қағаз, деловые бумаги-іс қағаз, доверенность-әділдік, документ-ыспаттама, герб-таңба, гербовая печать-таңбалы мөр, копия-көшірме, командировка-жұмсау, печать-мөр, подпись-қол қою, образец-үлгі, регистратор-тіркеуші, резолюция-қарар, свидетельство-куәлік, справка-анықтама, штамп-таңба, мөр, срочно-тығыз т.б.

Орыс тіліндегі терминдерді қазақшаға аудару барысында тіліміздегі көптеген жұрнақтар - лық /-лік, -ыс/-іс, -ма/-ме сияқты аффикстер белсенді қолданылып, сөзден сөз тудыру қабілеті мейлінше кеңейгендігі байқалады: кружок-үйірме, уравнение-теңгерме, колебание-тербеліс,

переворот-төңкеріс, доказательство-дәлелдеме, решение-шешім, донесение-хабарлама, пятилетка-бесжылдық, составной-құрама т.б. Сол секілді аударма процессінде де калькалау тәсілі өнімді амалдардың біріне айналды, яғни орыс тілінен не орыс тілі арқылы кірген сөздер мен сөз тіркестері тілімізге сол мағынада сөзбе-сөз аударылып алынды. Мысалы: агитатор-үгітші, красная изба-қызыл үй, дословно-сөзбе-сөз, площадь многоугольника-көпбұрыш ауданы, заработная плата-жалақы (еңбекақы), рукопись-қолжазба, самокритика-өзара сын, центральный исполнительный комитет-орталық атқару комитеті, легкая промышленность-жеңіл өнер кәсіп т.б. Бұл кездегі термин жасаудағы негізгі көзделген мақсат – олардың қалың бұқараға, халыққа түсінікті болып, қоғамның барлық саласына тездетіліп таратылуы еді. Ал бұл рөлді сол кезеңде шығып тұрған мерзімді басылымдар мен сөздіктер, әр түрлі екі тілді тілдескіштер атқарды. Мысалы, бұл туралы А.Байтұрсынов өз ойын былай атап көрсетеді: «Біз сияқты мәдениет жемісіне жаңа аузы тиген жұрт өз тілінде жоқ деп мәдени жұрттардың тіліндегі дара сөздерді алғыштап, ана тілі мен жат тілдің сөздерін алмастыра-алмастыра, ақырында ана тілінің қайда кеткенін білмей айрылып қалуы мүмкін. Сондықтан, мәдени жұрттардың тіліндегі әдебиеттерін, ғылым кітаптарын, қазақ тіліне аударғанда, пән сөздерінің даярлығына қызықпай ана тілімізден қарастырып сөз табуымыз керек. Сонда біздің әдебиетімізде таза тіл болады».

XX ғасыр басында тіліміздегі кірме сөздер, халықаралық терминдер қазақ тілінің дыбысталу заңдылықтарына бағынып қолданылады. Қоғам қайраткері, ұлт зиялысы Н.Төреқұловтың: «Қазақ тілінде кіретін жат сөз болса, қазақтың тымағын киіп, жалпақ қазақ сөзі болып кіретіндей болуы керек» - деген сөзі орыс тілінен аударылмайтын терминдерді өз тұлғасын қазақ тілінің үндестік заңы бойынша өзгертіп алынуына әкелді. Мысалы, зауыт-завод; алгебра-алгебра; ғырам-грамм; газ-газ; мінөт-минута; іспірабкі-справка; пійзійке-физика; пыраба- право; кәмісіе-комиссия т.б.

1924жылы Ташкентте шыққан “Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы» деген кітапшасында Х.Досмұхамедұлы қазақ тіліне терминдерді басқа тілдерден орынсыз алмау, алған күнде өте сақтықпен, тілдің өз заңына сәйкестендіріп қабылдауды ұсынады. Басқа тілден енген сөздерге қосымшаны да дыбыстық заңына бағындырып қолдану керектігін айтады. Ғалым тілдің ежелден келе жатқан заңдылығын жойып алмау қамын ойлаған.

Негізінен бұл кезеңде қазақ тілінің емлесі мен терминологиясы көбіне стихиялы түрде жасалынды. Оған қазақша ғылым тілінің дамып қалыптасуына Қазақстанда білікті маман кадрлардың жоқтығы үлкен кедергі болады. Жаңа терминдерді практикалық жұмыс барысында түрлі оқулықтардың, кітаптардың және мақалалардың авторлары, аудармашылар т.б. әркім өз бетінше қолданды, термин алу жұмысын басқарған бір орталық болмады, сондықтан бұл мәселе жөніндегі әр автордың субъективті көзқарасы орын алды. Дегенмен төңкерістен кейін шыққан ғылыми кітаптарда, көркем әдебиетте, оқулықтарда тіліміздегі байырғы сөздер жана мағынада жұмсалып, қолдану аясы кеңейді. Мәселен, бірқатар сөздер философиялық ұғымдарды білдіруде кеңінен пайдаланылды: болмыс-бытие, түйсік-ощущение, түсінік-представление, тән-тело, ұғым-понятие, зат-вещь, дүние-мир, алғашқы-первично, соңғы-вторично, т.б.

Мектептерде, жоғарғы оқу орындарында қызмет істей жүріп, жас ұрпақтың жан-жақты білім алуын көздеп, оларды жаңа заман талабына сәйкес тәрбиелеу үшін жазылған кітаптар, оқу құралдары, терминологиялық сөздіктер, мерзімді басылымдар қазақ тілінде ғылыми терминдердің тууына, қалыптасуына, сондай-ақ көпшілік бұқараға үздіксіз таратылуына негіз болды. Ғылымның әр саласын қамтыған көптеген терминдер алғаш мерзімді баспасөз беттерінде жарияланып, ғалымдар арасында талқыланып, содан кейін барып Мемлекеттік терминология комиссиясында қабылданып жатты. Осы терминдер арқылы жоғарғы оқу орындарына оқулықтар, ғылыми -техникалық әдебиеттер, экономика саласындағы кітаптар аударылды. Ғылыми стильдің дамуына осы еңбектер мен оқулықтардың қазақ тілінде көп басылыммен басылып шығуының да маңызы зор болды. Осы кездегі шыққан ұлт зиялыларының зерттеулерін, мерзімді баспасөз беттерін, кітаптарды, оқу құралдарын, конференция материалдарын қарағанда кез келген тілдік тұлғаның көзіне бірден түсетіндей мынадай нәрсені анық байқауға болады: Қазан төңкерісінен кейінгі жылдарды, яғни 1917-1930 жылдар аралығында түркі тілдес республикаларда термин алу, термин жасау мәселесі төңірегінде негізгі төрт бағыт болған. Оларды кеңестік жүйені қолдаушылар былай деп жіктеді:

Ғалымсымақтар немесе панисламистер;
Еуропашылар;
Пантүркішілер;
Демократшылар(бұқарашылдар).

Соның ішінде панисламистер дегеніміз – әдеби тілде араб-парсы сөздерін сақтап қалуға тырысушылар. Еуропашылар-өздерін алдыңғы қатарлы төңкерісшілдерміз, әдеби тілді байыту үшін мәдениетті елдерден, яғни Россиядан және орыс тілі арқылы шет елдерден сөздер қабылдау керек деушілер. Олар орынды-орынсыз, керексіз жерлерде де кірме сөздерді қолданып, әдеби тілді варваризмдермен шұбарлады. Пантүркішілер – осман тілін жақтаушылар, яғни барлық түркі тілдес республикалар халқының ортақ бір тілде сөйлеп, жазып, қатынас жасауын қолдаушылар, қолдан жасанды ортақ түркі тілін жасаймыз деушілер. Халықшыл -бұқарашылдар (народники- демократы) жаңа термин іздегенде басқа жат тілден емес, тек халық тілінен атау іздеу, егер онда жоқ болса, онда жаңа ұғымға халық тіліндегі сөздердің түбірінен жасанды атаулар жасау керек деп түсіндірді. Мұндай құбылыс бір кезде орыс тілінде де болған. Мысалы, галошты «мокроступы», лифтіні «верхподыматель», тротуарды «гуляльбище» деп алған болатын. Әрине, ол сияқты атаулар орыс тілінде көп тұрақтамады. Ал халықта бар сөздер түбірінен жасалынған орыс тіліндегі «паравоз» «усовершенствование», «развитие», «самолет» сияқты сөздер әдеби нормаға айналды. Қазақ тілінде де осы секілді атаулар пайда болды отарба- паровоз, поезд-желкеме, самолет-әуекеме, шайтанарба-велосипед, ортақшыл-коммунист, кіндік-центральный, жихангер- империалист, әдісшіл-методист, алпауыт-помещник, бейбауырмал- интернационалист т.б.

Сонымен 1920-30 жылдары тек қазақ тілі ғана емес, жалпы барлық түркі тілдес республикалардың терминологиясының, ғылым тілінің қауырт дамуындағы ерекше кезең деуге болады. Қоғамдағы болып жатқан саяси-әлеуметтік, экономикалық өзгерістерге байланысты келген мыңдаған ұғымдарға тілімізден бірден балама атаулар табу қиын болды. Сондықтан 20-30 жылдары жаңа сөздерді жасауда, қабылдауда қазақ тілінің қолтума сөздерінен сұрыптап алу, қазашасы болмаса, араб-парсы немесе түркі тілдерінен іздеу, оларда жоқ болса ғана Еуропа тілдерінен алу керек деген пікір басым болды. Оқулықтар, оқу құралдарын құрастырып жазу барысында салалық терминологияны жасауда, яғни пән атауларын қалыптастыруда 20-30-жылдары, негізінен, дұрыс принцип ұсталынды.

Қорыта айтқанда, аталған жылдары қазақша ғылым тілінің қалыптасып дамуына мерзімді баспасөздің, оқулықтар мен оқу құралдырының, сөздіктердің тигізген әсері зор болды.

Аталған дүниелердің қазақ қоғамында пайда болып, туып, қалыптасуына, әлеумет қажетіне жарауына орасан зор еңбек еткен әрине, ұлт зиялылары болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қалиев Ғ., Сарыбаев Ш. Қазақ диалектологиясы. –Алматы: Мектеп, 1979.
- 2 Сарыбаев Ш., Нақысбеков О. Қазақ тілінің аймақтық лексикасы. –Алматы: Ғылым, 1989.
- 3 Омарбеков С. Халықтық тіліміздегі тектес тілдермен ортақ құбылыстар. –Алматы: Ғылым, 1978.
- 4 Нұрмағамбетов Ә. Жергілікті тіл ерекшеліктерінің төркіні. –Алматы: Мектеп, 1985.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Исмаилова Райхан Налжигитовна

Сейтова Меруерт Калдыбековна

Академия «Болашак», г. Караганда, Республика Казахстан

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ САЛАЛЫҚ

ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫҢ ДАМУ АРНАЛАРЫ

В данной статье будет идти речь касательно казахской многоотраслевой технологии XX века, ее происхождения, развития а также широкого использования. Также в статье будет говориться об ученых Казахстана, которые внесли огромный вклад в развитие казахской

терминологии, и непосредственно были задействованы во внедрении системы по использованию казахской терминологии в обыденной речи.

Ключевые слова: казахская терминология, казахское издательство, цивилизация, технология, литературный язык, интернациональная терминология.

**Ismailova Raykhan Nalzhigitovna, Seytova Meruert Kaldybekovna
Akademy «Bolashak», Karaganda, Republic of Kazakhstan**

This article will talk about the Kazakh diversified terminology of the XX century, its origin, development and wide use. The article also has an important information about the scientists of Kazakhstan who made an enormous contribution to the development of Kazakh terminology, and who was directly involved in the implementation of the system on the use of Kazakh terminology in everyday speech.

Keywords: qazakh terminology, qazakh publishing house, tsvlization, technology, literary language, internatsionalnny terminology.

List of references:

- 1 Kaliyev G., Sarybayev Sh. Qazakh dialektologiyasy. – Almaty: Mektep, 1979.
- 2 Sarybayev Sh., Nakysbekov O. Qazakh tilinin aimaktyk leksikasay. – Almaty: Gylym, 1989.
- 3 Omarbekov S. Halyktyk tilimizdegi tektes tildermen ortak kubylystar. – Almaty: Gylym, 1978.
- 4 Nurmagambetov A. Zhergilikti til erekelikterinin torkini. – Almaty: Mektep, 1985.

ӘОК 81.366

Жанболат Мақсатұлы Баймұрынов

janbolat_b_m@mail.ru

Гүлзия Армия Берікқызы

armya_gul@mail.ru

«Болашак» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕКІҮШТЫЛЫҚТАР

Мақалада қазіргі қазақ тіл біліміндегі екіүштылық мәселесінің өзекті екені айтылып, оған талдау жасалады. Себебі жазу тілінде кездесетін семантикалық екіүштылық мәселесі әдеби тіліміздің функционалды стильдерінің бәріне қатысты болып отыр. Көркем әдебиет, публицистика және ғылыми стильдегі мәтіндер тіліне талдау жүргізіп, әр стильдің ерекшелігі, олардағы семантикалық екіүштылық жиілігі салыстырылды. Автор бұрын-соңды жарық көрген зерттеулер негізінде өзінше ой тұжырымдауға, өзінше дәлелдемелер мен дәйек ұсынуға талпыныс жасаған. Семантикалық екіүштылықтың лингвистикалық табиғаты аса күрделі, себебі бұл мәселе лексикамен де, грамматикамен де ұштасып жатады. Әдетте семантикалық екіүштылықтың орын алуына екі себеп бар. Оның біреуі автор сауатсыздығынан орын алса, келесі біреуі мақсатты түрде жасалады, яғни автор мұндай жағдайда сол қолданыс арқылы стилистикалық реңк беруі мүмкін. Қазақ мәтіндеріндегі семантикалық екіүштылықтарды зерттеу қазіргі білім беру ісіне қажет деп есептейміз. Сондықтан мақала материалын орта және жоғары білім беру орындарында қосымша құрал ретінде пайдалануға болады.

Кілтті сөздер: семантикалық екіүштылық, сөйлем, синтаксистік екіүштылық, лингвистика, субъект, предикат.

Тілдегі қос мәнді екіүштылықтардан құтылу жолдарының бірі – айтылмақшы ойдың мән-мағынасын нақты айқындап алу, соған сәйкес сөйлемді грамматикалық жағынан дұрыс айқындау, логикаға сай құра білу. Сөйлемнің құрылымын дұрыс айқындау, логикаға сай құра білу оның мағынасын, мазмұнын толық, нақты жеткізу үшін өте қажет. К.Аханов «Тіл білімінің негіздері» атты кітабында ой-тұжырымының, пайымдаудың мағынасы және субъектісі мен предикаттың дәлме-дәл айқындап алудың сөйлемдегі екіүшты қате қолданысты болдырмау үшін қаншалықты маңызды екенін атап көрсете отырып, төмендегідей мысал келтіреді:

«Институтта оның сөйлеген сөзі жылы жүзбен қарсы алынды». «Бұл сөйлемді контекстен бөліп алып қарағанда, оның мағынасының күңгірт, екіұшты екені аңғарылады. Бұл сөйлемнің осылай құрылуынан әңгіме «институтта сөйлеген сөз» жайында ма, әлде «сөйлеген сөздің институтта жылы жүзбен қарсы алынуы» жайында ма, ол арасын дөп басып ажыратып айту қиын. Басқаша айтқанда, бұл институтта деген сөздің субъект пен предикаттың қайсысына қатысты екені белгісіз» деп жазады К.Аханов. Бұл жерде логикада субъект термині пайымдаудың, ой-пікірдің затын білдіретін, ал лингвистикада бастауышты білдіретінін, сондай-ақ логикада предикат терминінің пайымдаудың затының мазмұнын ашатын және оны анықтайтын түсінікті аңғартатынын, лингвистикада предикаттың баяндауышты білдіретінін нақтылап өту керек.

К.Аханов жоғарыдағы келтірілген мысалдағы екіұштылықты жою үшін сөйлемнің синтаксистік құрылысын өзгерту қажет екендігін атап көрсетеді. «Егер әңгіме басқа жердегі емес, институттағы сөйлеген сөз жайында болса, онда сөйлемді «Оның институтта сөйлеген сөзі жылы жүзбен қарсы алынды» деген түрде құру керек. Ал егер әңгіме оның сөйлеген сөзінің институтта жылы жүзбен қарсы алынуы жайында болса, онда ол ой «Оның сөйлеген сөзі институтта жылы жүзбен қарсы алынды» деген түрде айтылуы шарт» деп тұжырымдайды К.Аханов [1, 52].

Сөйлемдегі тілдік бірліктердің мағыналарының бір-біріне өз ара әсері қос мәнділіктердің туындауының тағы бір көзі, осы фактор ескерілмеген жағдайда тілдік қателіктерге жол ашылады. «Әйімкүл Шоңның жанды жері – өмір бойы айнымаған асыл жары» [2] деген себептес салалас сөйлемді талдап көрейік. Бұл салалас сөйлемнің екінші жай сөйлемі іс-әрекеттің себепін, алдыңғысы сол себептен туған нәтежие, салдарды білдіріп тұр (сал. «Әйімгүл Шоңның жанды жері, өйткені өмір бойы айнымаған асыл жары»). Бірақ, «жанды жер» деп әдетте адамның осал, алдымен сыр беретін жерін айтады, демек, Шоңның әйелі оның осал жері болса, онда әйелінің «өмір бойы айнымаған асыл жар» болғаны күмәнді болып шығады. Соған орай «жанды жер» тіркесі екіұшты,тіпті, комикалық мағына беріп тұр. Бірақ, мақала комика тудыру мақсатында емес, Шоң бидің ұлағатты істерін көрсету үшін жазылған. Автордың осылай «жанды жер» тұрақты сөз тіркесінің мағынасын және тілдік бірліктердің өз ара әсерін есепке алмағаны қос мәнділіктің туындауына негіз болған.

Осы мақаладағы: «Айтпағымыз, сонау бір тарихи сын сағаттарда елге пана, адами болмысымен үлгі бола білген құндылықтарымызды өркениетті әдіс-тәсілдермен тексеріп, түгелдейтін мезгіл де келіп жетті» [2] деген сөйлемдегі құндылықтар сөзі дұрыс қолданылмай, екіұшты мағына беріп тұр. «Құндылық» деп ұлт үшін қадірлі ұғым-түсініктер, ұстанымдар немесе қандай да бір материалдық дүниелер айтылуы мүмкін. Бірақ, ол адамға айтылмайды, оны адамға қолдану оны затқа теңеу тәрізді болып, тұлғаны көтермелеудің орнына кері мағына береді.

Мұндай екіұштылықтардың бәрі де сөзді, сөз тіркестерін дұрыс таңдау, олардың семантикалық құрылымын, мағыналық кеңістігін ескеру арқылы жойылады.

Қос мәнділіктердің тағы бір бөлігі анықтауыштан соң екі бірдей есім келген жағдайда туындайды.

«Аздаған аяз бен дауыл болды» деген сөйлемде аздаған аяз болды ма немесе аздаған дауыл болды ма, сол арасын ажырату қиын болғандықтан, екі қатарлас мағына туындап, екіұштылық пайда болған. «Бөлмеде үлкен мұздатқыш пен үстел тұр» (не үлкен мұздатқыш та, үстел де үлкен бе, әлде тек мұздатқыштың өзі үлкен бе?); «Жолдың жиегінде жақында ғана егілген гүлдер мен бұталар жайқалып өсіпті» (жақында егілген тек гүлдер ғана ма, әлде бұталар да жақында егілген бе?) деген сөйлемдерде және осы типтес басқа да сөйлемдерде анықтауыш мүшенің қайсы есімге қатысты екенін аңғару қиын болмағандықтан қос мәнді сөйлемге айналған.

Бұлар синтаксистік екіұштылықтардың тобына жатады. Оларды болдырмау үшін сөйлемнің синтаксистік құрылымын өзгерту керек. Айталық, алғашқы сөйлемді «Аяз бен аздаған дауыл...» немесе «Дауыл мен аздаған аяз...» деп өзгертсек анықтауыштың қайсы зат есімді анықтап тұрғаны нақтыланады.

Сол сияқты қаратпа сөздерді дұрыс орналастырмау, олардан соң қажетті тыныс белгілерін қоймау да қос мәнділікті пайда етеді.

«Маржан, Әсел мен Лаура біздің үйде» деген сөйлемді алайық. Егер «Маржан» сөзі қаратпа сөз болса, Әсел мен Лаураның үйде отырғаны Маржанға хабарланып тұрады, ал «Маржан» сөйлемнің бірыңғай мүшелерінің бірі болса үйде үш қыздың отырғаны әлдекімге

хабарланады (сал. 1.Әй Маржан,сенің құрбыларың Әсел мен Лаура біздің үйде отыр. 2. Біздің үйімізде үш қыз – Маржан, Әсел, Лаура отыр). «Сіздің досыңыз, Артықбай аға, қазір ғана аулада жүр еді» деген сөйлемде де Артықбай аға деген қаратпа сөз бе немесе оңаша айқындауыш па белгісіз (сал. 1. Артықбай аға! Сіздің досыңыз қазір ғана аулада жүреді; 2.Сіздің Артықбай деген досыңыз қазір ғана аулада жүр еді). Ауызекі сөйлеу кезінде осы типтес сөйлемдердің мағыналары интонацияның арқылы немесе сөйлеу процесі өтіп жатқан жағдаяттың көмегімен нақтыланады. Жазу үдерісінде мұндай сөйлемдер контекст арқылы бір мағыналы болып айқындалмаған жағдайда сөйлемдерді қайта құру, басқаша тыныс белгілерін қою (мысалы қаратпа сөзден соң леп белгісін қоюға болады), синоним сөздерді пайдалану т.б. арқылы олардың қажетті мағыналары нақты беріледі.

Жалпы сөздердің синтаксистік байланыстарынан туындайтын екіұштылықтардың түрлері көп, олар тіпті мақал-мәтелдерде де кездесіп тұрады.

«Қыз құшпаған ер арманда,

Қызғалдақ жемеген қозы арманда» [3], - деген мақалда да екіұштылық бар (1. Қыз құшқан ер адам – бұл жағдайда қыз іс-әрекеттің субъектісі, оны атқарушы, жүзеге асырушы болады; 2. Қызды құшқан ер адам – бұл жағдайда, керісінше, әрекетті жүзеге асырушы субъект ер адам болады; контекст осы екі мағынаның да актуалденуіне мүмкіндік беріп тұр). Бұл тілдік конверсия құбылысының бір көрінісі. Лексикалық конверсияның мәні Лингвистикалық энциклопедиялық сөздікте төмендегіше сипатталады: «Мәтінде белгілі бір әрекетті әрқилы, оқиғаның бір қатысушысынан екіншісіне және де қарама-қарсы бағыттарда көрсете отырып, конверсивтер салғастырмалы құрылымдарда қолданылады, мұндай құрылымдар тиісінше тікелей және қарсы рөлдік құрылымды болады: конверсия бойынша өзгертілген кездері сөйлемдегі субъект пен объектінің рөлдері орын ауысып тұрады» [4, 234].

Айтылымның мағынасын қабылдаушының дұрыс түсінбеуінен екіұштылық туындамау үшін сөздердің әрқилы лексикалық топтарының (архаизмдер, неологизмдер, диалектілік сөздер, кәсіби лексика, арго т.б.) қалың қауымға қаншалықты ұғынықты екеніне мән беріп, халықтың кейбір бөлігіне мәлім емес сөздерді қолданбау керек.

« Өзінді ер білсең,

Өзгені шер біл» [5, 69].

Бұл мақалдағы «шер» сөзінің мағынасы «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» қайғы-қасірет, мұң-зар деп берілген. Ал оған омоним болатын «шер» сөзін (мағынасы жолбарыс, барыс) түсіндірме сөздіктерден кездестіре алмадық. Бірақ осы мағынадағы «шер» сөзі ауыз әдебиетінде, жыр-дастандарда кездесіп, көбіне батыр, ер жүрек деген ауыспалы мағынасында қолданылады. «Қисса Көрұғлы» дастанында:

«Кейін қалды қырық жігітім, ерлерім,

Шарап берген қырық арыслан, шерлерім.

Қан төгілер осы бүгін кез болды,

Ғаусыл, ағзам, келгін бері,пірлерім» [5,153], - деген шумақ бар. Бұл сөздің осы мағынасының (шер-жолбарыс, барыс) түсіндірме сөздіктерге неге кірмей қалғанын білмедік. «Шер» сөзінің жолбарыс деген мағынасы бар екенін білмейтіндер, әсіресе, жастар жоғарыдағы мақалдың мағынасын түсінбей, «Неге өзімді ер білсем, өзгені қайғылы-қасіретті деп білуім керек» деп таң қалуы әбден мүмкін.

Осы аталып өтілген тілдік қателіктерді, соның ішінде екіұшты қолданымдарды, әсіресе, қос мәнді сөз қолданыстарын болдырмау үшін семантикалық екіұштылықтарды зерттеп-зерделеп, олардың туындау негіздерін анықтаудың маңызы зор. Әрине, «...өткен өмірдің көріністерін, рухани, материалдық мәдениетін толығырақ білгісі келетін, ұмыт бола бастаған этнографиялық кейбір ұғым-түсініктерді зерделей білетін өскелең ұрпақтардың да бой көтеріп келе жатқаны» [6] қуантады, дегенмен тіл мәдениетін көтеру тілтанушы ғалымдардың басты міндеттерінің бірі деп пайымдаймыз. Белгілі ғалым Р.Сыздықтың пікірінше: «Мемлекеттік ұлттық тілдің баршаға ортақтығы осы тілді қолдануда белгілі бір заңдылықтардың, яғни нормалардың болуын талап етеді. Тілдік нормалар оның барлық қаттауында: сөздік саласында (лексикасында), грамматикасында дыбыстар жүйесінде, стильдік-көркемдік тәсілдерінде болуы шарт» [7, 120].

Сөйлеу үдерісінде осындай нормаларды сақтау, тіл мәдениетін көтеру, көркем де әдемі сөйлеп-жаза білу, сөйлемді түсінікті, нақты құру үшін тілдегі семантикалық екіұштылықтарды зерттеп-зерделеп, олардың сөз қолданыстардағы рөлін анықтау қажет екендігі сөзсіз.

Қос мәнді екіұштылықтар автор немесе қабылдаушы тарапынан туындайтын тілдік

қателіктердің бірі деп тұжырымдаймыз. Мұндай екіұштылықтар коммуникация әсеріне, тіл мәдениетіне кері әсерін тигізеді.

Жастар жаргонының әсерінен болған екіұштылықтар. Кез-келген тілдің лексикасы тілдегі неғұрлым тез өзгеріске түскіш бөлігі болып есептеледі. Тілдегі сөздік қордың, әсіресе, жастардың қолданатын бөлігінде неологизмдер, жаргон сөздер тез әрі көп пайда болып жатады. Бұл осы топтың тілінің әлі де жетіліспегендігінен, өз ойларын толық, дәлелді жеткізе алмауынан, олардың жаңаша ойлауға, дүниені соны тұрғыдан қабылдауға тың идеяларға құштарлығынан, сондай-ақ жастарға тән психологиялық ерекшеліктерден, экспрессивтік-эмоционалық реңкті сөздерге әуестігінен т.б. факторлардан болады. Жастар жатақханасында болған төмендегі диалогті қарастырып көрелік:

«Есіктен кіріп келген досына сол бөлмеде тұрып жатқан жігіт:

- Сені комендант шақырып жатыр. Терезені шағып кетіпсің ғой!-деді.
- Сен не қуып тұрсың, қуып тұрсың ғой, осы! – деді, кіріп келген досы.
- Ей, қуып неғылам сені. Кір де отыра бер, тек әуелі комендатқа кіріп шықпайсың ба?»

Бұл диалогте бөлме ішіндегі жігіт «қуып тұрсың» деген күрделі етістіктің жастардың арасында тағы бір «өтірік айтып тұрсың» деген мағынасы бар екендігін білмейтін болып шықты. Ол мағына орыс тілінде де көбіне жастар қолданатын «ты что гонишь!» (немесе өтірікті соғып тұрсың) деген жаргонизмді қазақшаға калькалаудан пайда болған. Яғни бөлмедегі жігіттің «сені комендант шақырды» деген хабарына сырттан келген досы «Сен, осы өтірікті соғып тұрсың ғой» деп жауап беріп тұр, бөлмедегі жігіттің оны дұрыс түсінбеуінен екіұштылық пайда болған.

Жастардың сөз қолданыстарынан алынған тағы бір диалогті қарастырып көрелік:

«-Олардың бөлмелері быт-шыт қой!

-Немене, қирап қалып па?

-Жоқ, нашар дегенім ғой».

«Быт-шыт» деген сөздің әдеби тілдегі мағынасы «күл-талқан» болды, паша-паршасы шықты». Бірақ, бұл сөз жастар жаргонында «нашар, өңсіз, жаман, азып-тозған» деген сияқты онша дифференцияланбаған мағыналарды аңғартады,

Қазіргі кездегі баспасөз материалы, кез келген ақпараттық құрал, соңғы кезде жарық көріп жатқан шығармалар және т.б. құжаттарда екі түрлі мән туындайтын (оқырман, тыңдарманды екі ойда қалдыратын мысалдар көптеп кездеседі.

Сонымен қатар мектептегі «Қазақ тілі» оқулықтары, «Қазақ тілінің грамматикасында» берілген ережені оңды-солды бұзу тілімізге үлкен нұсқан келтіреді.

Мәселен, термин қатаң түрде бір мағыналы болуы тиіс. Ресми ісқағаз ғылыми-техникалық әдебиет, заң мәтінінде екіұштылық не көп мағыналылық барынша болмауы қажет. Дегенмен, мұндай мәтінде де қайшылық кездесіп қалады.

«Маскүнемдіктен әйелдер де зардап шегуде».

(1). Әйелдер өз маскүнемдігінен зардап шегуде;

(2). Әйелдер күйеуі не жақын-жуықтарының маскүнемдігінен азап көріп жүр;

Әрине, олардың бір бөлігін контекст арқылы не сөйлемнің құрылымын өзгерту жолымен жоюға болады.

Осы мақалада келтірілген мысалдардан көріп отырғанымыздай сөз қолданыстағы семантикалық екіұштылықтардың пайда болуы және пайдаланылуы әрбір халықтың өз ерекшелігіне, дүниетанымына, салттық санасына, ұғым-түсініктеріне тығыз байланысты болып отырады. Сондықтан семантикалық екіұштылықтарды талдап-зерттеу этнолингвистикалық тұрғыдан, яғни ұлттың тіл арқылы өз көрінісін тапқан тарихи-рухани құндылықтарын анықтауда, оны ұлттың игілігіне жаратуда да қажетті деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиетер тізімі:

- 1 Аханов К. Тіл білімінің негіздері: оқулық, - Алматы, Санат, 1993. –496 б.
- 2 Жалмаханов Ш., Көп мағыналы зат есімдердің семантикалық құрылымы. А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы. 2002. №1. – Б. 32-38.
- 3 Мырзалиев Қ. Ғибратнәмә. – Алматы: Қазығұрт, 2001. – 496 б.
- 4 Панькин В.М. Проблемы семантической двойственности высказываний в современном русском языке: Автореферат дис. канд. филол. Наук. – М., 1975. –30 с
- 5 Майлин.Б. Шұғаның белгісі. Повестер, әңгімелер. – Астана: Елорда, 1999. – 364 б.

- 6 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. . – 548 б.
7 Манкеева Ж. Мәдени лексиканың ұлттық сипаты. – Алматы: Ғылым, 1997. – 267 б.

РЕЗЮМЕ/RESUME

**Баймурынов Жанболат Максатулы,
Армия Гулзия Бериковна**

**Академия «Болашак», г. Караганда, Республика Казахстан
СЕМАНТИЧЕСКАЯ ДВУСМЫСЛЕННОСТЬ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ**

В статье рассматривается актуальность проблемы семантической двусмысленности в казахском языкознании. Так как семантическая двусмысленность встречается во всех функциональных стилях казахского литературного языка. В связи с этим анализируются тексты художественного, публицистического и научного характера, также сверяются особенности каждого стиля и частота семантической двусмысленности в них. Отталкиваясь от ранее публикуемых исследований, автор старается дать личные выводы. Лингвистический характер семантической двусмысленности очень многообразный, так как эта проблема связана не только с лексикой, но и с грамматикой. Обычно на семантическую двусмысленность приводят два фактора. Один из них – стилистическая неграмотность адресанта, второй связан с целенаправленностью адресанта. Другими словами, последний создается специально, то есть таким образом адресант может придать стилистический оттенок. Будем считать, что современный образовательный процесс в какой-то мере нуждается в исследованиях семантической двусмысленности в казахских текстах. В данном случае материал статьи может послужить вспомогательным пособием в средних и высших учебных заведениях.

Ключевые слова: семантическая двусмысленность, предложение, синтаксическое двусмысленность, лингвистика, субъект, предикат.

**Baymurynov Zhanbolat Maksatuly,
Armiya Gulziya Berikovna**

**Akademy «Bolashak», Karaganda, Republic of Kazakhstan
SEMANTIC AMBIGUITY IN KAZAKH**

The article discusses the relevance of the problem of the semantic ambiguity in the Kazakh linguistics. As semantic ambiguity occurs in all functional styles of the Kazakh literary language. In this regard, analyzes the texts of artistic, journalistic and scientific nature, also check the features of each style and frequency of semantic ambiguity in them. Building on previously published research, the author tries to give personal insights. The linguistic nature of semantic ambiguity is very diverse, as this problem is concerned not only with vocabulary, but with grammar. Usually semantic ambiguity result from two factors. One of them is stylistic illiteracy of the sender, the second is associated with the focus of the addresser. In other words, the last is created specifically, that is so the sender can give a stylistic shade. We assume that the modern educational process in some way needs to be studies of semantic ambiguity in the Kazakh texts. In this case the material can serve as an auxiliary tool in secondary and higher educational institutions.

Keywords: semantic ambiguity, offer, syntactic ambiguity, linguistics, subject, predicate.

List of references:

- 1 Akhanov K. Til bilyminin negizderi: okulyk, - Almaty, Sanat, 1993. –496 b.
- 2 Zhalmakhanov Sh. Cop magynaly zat esimderdin semantikalyk kurylymy. A.Baytursynov atyndagy Til bilimi institutynyn «Tiltanym» jurnaly. 2002. №1. –B. 32-38.
- 3 Myrzaliyev K. Gibratnama. – Almaty: Kazygurt, 2001. – 496 b.
- 4 Pankin V. M. Problemy semantisheskoi dvoistvennosti byskazybany sovremennom russkom yzike. Avtovererat dis.kand.filol. nauk. –M, 1975. –30 s.
- 5 Mailin. B. Shuganyn belgisi. Povester, angimeler. – Astana: Elorda, 1999. – 364 b.
- 6 Qazakh tilinin tusindirme sozdigi. – Almaty: Dayk-Press, 2008. – 548 b.
- 7 Mankeeva J. Madeni leksikanyn ulttyk sipaty. – Almaty: Gylim, 1997. – 267 b.

Назгүл Алшынбаевна Асанбаева
asanbaeva_@mail.ru
ЖББ №31 орта мектебі, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫН ЖИЫНТЫҚ БАҒАЛАУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Қазіргі әлемде білімнің қоғамдағы барлық саладағы ілгерілеуді қамтамасыз ететін стратегиялық ресурс ретіндегі рөлі жүйелі өзгерістерді талап етеді. Білімнің негізгі және ең ұзақ сатысы ретінде, мектеп білімінің жаңа сапасын қамтамасыз етуді айтуға болады.

Мақалада бүгінгі білім беру жүйесінің ерекшелігі, білім алушының қандай да бір іс-әрекетке құзіреттілігін дамыту, арттыру, қалыптастыру мәселелері талданған.

Кілтті сөздер: мектеп оқушылары, жиынтық бағалау, портфолио, нәтиже, қазіргі әлем, тәжірибе, мұғалім.

Бүгінгі білім беру жүйесінің ерекшелігі – білім алушының қандай да бір іс-әрекетке құзіреттілігін дамыту, арттыру, қалыптастыру. Біз оқушының білімін, біліктілігін, дағдысын бағалаудан оның құзіреттілік қасиетінің қалыптасуын бағалауымыз керек, қазір оқушылардың білімділігі ғана басты рөлде емес, басты рөлде оқушының құзіреттілігін, оның жеке тұлғалық қасиеттерін дамыту, қоршаған ортамен дұрыс қарым-қатынасу, өзін-өзі дамыту, өзіндік білімін көтеру сияқты мақсаттар қойылған. Сол себептен оқытуға деген көзқарас өзгеріп отыр, оқыту нәтижесін бағалауда да жаңа бағытқа ие болуда.

Қазіргі әлемде білімнің қоғамдағы барлық саладағы ілгерілеуді қамтамасыз ететін стратегиялық ресурс ретіндегі рөлі жүйелі өзгерістерді талап етеді. Білімнің негізгі және ең ұзақ сатысы ретінде, мектеп білімінің жаңа сапасын қамтамасыз етудің түйінді сәті болып отыр, оған әр азаматтың және тұтас қоғамның келешектегі өмірлік табыстылығы байланысты [1].

Оқушылардың және олардың ата-аналарының әрбір индивидуумның жеке қажеттіліктерін қанағаттандыратын толыққанды білімге құқықтарын қамтамасыз ету үшін жағдай жасаған маңызды. Оқудың нұсқалары мен әдістерінің көптүрлілігі көрсетілетін білім беру қызметінің сапасы туралы объективті ақпаратпен ілесуі тиіс, оны білім алушылардың жетістіктерін бағалау үрдісінде айқындауға болады.

Бағалау үрдісін қайта қарастырудың өзектілігі осы күні білімдегі заманауи стратегиялық міндеттермен, білім сапасына қойылатын халықаралық стандарттарды және заман талаптарын ескеріп, білім сапасының деңгейін арттыру қажеттілігімен, білім беру нәтижелерінің объективтілігін және қазақстандық мектеп түлектерінің ел сыртындағы бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету мақсатымен, білім алушылардың оқу жетістіктерінің бағасына және оны бағалауға бірыңғай талаптарды әзірлеу қажеттілігімен анықталуда.

Қазақстанның PISA-2009 [2] нәтижелерін талдау ұлттық білім беру жүйесін, ҚР Білім беруді 2011-2020 жылдарда дамытудың мемлекеттік бағдарламасыны шеңберінде білім саясатындағы басым бағыт ретінде бағалау жүйесі және білім сапасының мониторингін жетілдіру үшін өзекті келешегін көрсетуде [3].

Қалыптастырушы және жиынтық бағалауды жүргізу кезінде мектеп мұғалімдері модерация үдерісін іске асырады – бұл бірыңғай стандартталған тәсілді жасау мақсатында бір пән және сынып бойынша оқушының нәтижелерін талқылау. Модерация курстық, практикалық жұмыстарды бағалау, сыртқы жиынтық бағалауда тілдік пәндер бойынша «сөйлеу» дағдысын бағалау нәтижелері кезінде пайдаланылады. Оқушылардың қалыптастырушы және жиынтық бағалауларының нәтижелерін жинақтау үшін оқыту мақсатында қол жеткізілгенін дәлелдеу ретінде оқушының портфолиосы пайдаланылады. Оған оқушының жұмысы, оны бағалау критерийлері, өзін-өзі бағалау қорытындылары, мұғалімнің пікірлері мен ұсынымдары жапсырылады. Портфолио оқушының оқудағы жетістігі туралы ата-аналармен кері байланыс жасау үшін қолданылады.

Жиынтық (суммативті) бағалау бұл білімді жалпылау, қорытындылау кезінде, тараудың

немесе модульдің соңында, немесе таным үрдісінің қандай да бір сатысында оқушының жетістіктерін бағалау үшін қолданылады. Әрбір бөлім соңында өткізіледі (бақылау жұмысы немесе қорытынды сынақ жұмысы), оқушыларға әрбір бөлім бойынша өз білім деңгейлерін көрсетуге көмектесіп, мұғалімге оқушылардың жетістіктері туралы қорытынды пікір жасауға және қорытынды бағаны қоюға мүмкіндік береді. Бағалаудың бұл түрі қалыптастырушы бағалаумен салыстырғанда оқушының қызығушылығын оята қоймайды және баланы алға жетелеуді көздемейді.

Қалыптастырушы (формативті) бағалау күнделікті оқу үрдісінде оқушылардың ағымдағы білім деңгейлерін анықтау үшін және мұғалім мен оқушы арасында өзара байланысты орнату үшін қолданылады. Ол бағалау күнделікті оқу үрдісі кезінде жүргізіледі, оқушыға өз жұмыстарын өңдеуге және жоғары нәтижеге жетуге көмектеседі, мұғалімге оқушының материалды меңгергені туралы ақпарат жинақтауға, талдауға және жоспарлауға мүмкіндік береді. Қалыптастырушы бағалауды көбінесе «оқушының дүниені тануын бағалау және білім беруді жақсарту үшін бағалау» деп атайды, себебі, ол оқушының жеке басының дамуы мен қалыптасуына көмектеседі. Бұл бағалау жүйесі мұғалімнің әрбір оқушымен жеке жұмыс жүргізуіне мүмкіндік береді, оқушының материалды меңгермегендігін басынан-ақ байқауына, оқушы білімін диагностикалауына мүмкіндік беріп, мұғалімге оқу үрдісін басқаша ұйымдастыруға көмектеседі, ал оқушыға – өзінің білім алуына деген үлкен жауапкершілікті сезінуді жүктейді.

Бағалау – бұл оқушының ілгерілеу дәрежесін анықтаудан гөрі кең ауқымды нәрсе. Бағалау оқушының өзінің таным үрдісіне қызығушылығын арттырып, оны алға жетелейді. Осы орайда қалыптастырушы бағалау басқа бағалау әдістерімен салыстырғанда оқушыға материалды тереңірек түсінуіне көмектеседі, сонымен қатар сол материалды сараптап, өмірде қалай қолдануға болатындығы туралы ойлануын оятады. Қалыптастырушы бағалау жиынтық бағалаумен салыстырғанда оқушы мен мұғалім арасында кері байланысты қамтамасыз етеді. Бұл бағалау шеңберінде мұғалімдерге оқушылардың жетістік деңгейін тексеріп отыратындай, қандай да бір қабілетін айқындайтын қалыптастырушы тестілеу және қолданылып жүрген түрлі әдістер мен формалар ұсынылады.

Қазіргі оқыту тұрғысы бойынша оқушылар оқыту үдерісінің белсенді қатысушылары болғандықтан оларды оқу үдерісіне тарту үшін алдымен олар сабақта не істейтінін, олардан не талап етілетінін білуі тиіс. Сол себептен мұғалімнің жаңа сабақты ұйымдастырудағы алғашқы қадамы – сабақтың мақсатымен, табыс критерийлерімен таныстыруы. Сабақтың мақсаты мен табысқа критерийлері түсінікті болу үшін мұғалімнің көмегімен оқушылардың өздері құрылымдағаны дұрыс.

Топтық жұмыс жасау кезінде мұғалім барлық оқушыларды бақылап шығуы керек. Барлық топтарды бір рет аралап, бағалап шыққаннан кейін мұғалім оқу мақсатына жетуге талпынатын оқушылары бар топқа қайта оралады және олардың оқу мақсатына қайтадан қол жеткізуіне мүмкіндік береді. Мысалы, мектепте «Абайтану» қолданбалы курсы өтіледі.

Ұлы ақын шығармаларын терең де, жан-жақты таныту арқылы елжанды, халқымыздың әдебиетін, өнерін, салт-дәстүрін, мәдениетін, тілін ұлттық құндылық ретінде бағалайтын, эстетикалық талғамы жоғары, білім, білік дағдылармен қаруланған, түйген ойларын іс жүзінде өз кәдесіне жарата білетін, ұлттық сана-сезімі қалыптасқан, өркениетті қоғамда өмір сүруге лайықты терең ойлайтын дара тұлға қалыптастыру.

Сол себепті мен өз тәжірибемде қазақтың маңдай алды бас шығармасы «Абай жолы» роман-эпопеясын пайдаландым. М.Әуезов қазақ тілінің бар інжу-маржанын қағаз бетіне түсірген. Жазушы сол кезеңдегі көне қазақ мәдениетін, яғни халық тілінің байлығын, әсіресе, ондағы байырғы құбылыстарды, шешендік нақыл сөздерді, мақал-мәтелдерді, ас беруге, қыз ұзатып, келін түсіруге, той-томалақ түрлеріне, әр алуан этнографиялық, рухани мәдениетке байланысты лексикалық қабаттардың қай-қайсысын да қажетінше қамти пайдаланды.

«Айтқысы келген сырын, танытқысы келген шындығын жан тебіренер әсерлі суретке айналдырып, қағаз бетіне көңілдегі қалпынан айнытпай түсіру үшін ең қажетті бірден-бір сөз іздеп табу – шебер суреткердің қасиетті парызы. Оның дәл осы жағдайда сөз іздер атырабының бірі – синоним», - дейді З.Қабдолов.

Оқушылардың танымдық қабілетін арттыру, оларды білуге ынталандыру, шығармашылыққа ұмтылдыру, ойлана іздене білім алуға, өз ойын дәлелдеп, тиянақты айтып

беруге дағдылану сияқты сапаларды оқушы бойына дарыту – білім саласындағы өзекті мәселе. Осы тұрғыдан келгенде оқушылардың шығармашылық қабілетін арттыру мақсатында мен қазақ тілі мен әдебиет сабақтарында «Абай жолы» роман-эпопеясында қолданылған синоним сөздер негізінде жасаған картотека материалдарымды пайдаландым. Мақсатым: шығармашылық іске жұмылдыру, іздене білім алуға, өз ойын дәлелдеп, тиянақты айтып беруге дағдыландырып дамыту.

Қазақ тілі сабағында оқушыларды шығармашылық жұмыстарға жетелеуде жазба жұмыстарының маңызы зор. Жазба жұмыстары – оқушының іс-әрекетіне негізделген ой еңбегі, шығармашылық ізденісінің жемісі, білімінің көрінісі.

Қазақ тілінде жазба жұмыстары арқылы шығармашылық жұмыстарға қол жеткізу – мұғалімнің де шеберлігін талап ететін өнімді ізденіс.

Қазақ тілінде жүргізілетін жазба жұмыстарының мақсатын А.Жапбаров төмендегіше көрсеткен: «Жазу жұмыстарын жүргізудегі басты міндет – шәкірттерді кітаппен жұмыс істей алуға, өздігінен іздене білуге, өмірден көрген, тұшынған мәселелерге байланысты пікірін дұрыс жеткізіп, ой-түсінігін, сезімдік әсерлерін нақты тұжырымдап жаза алуға үйрету болуға тиіс».

Оқушылар картотекадағы сөйлемді талдау барысында көркем мәтінді оқудың төмендегідей түрлерін пайдаланады:

- Көркем мәтіндегі жазушы ойын мұғалім көмегімен аңғара оқу. Қиын, түсініксіз сөздерді ұғына оқу.

- Таңдап оқу. Өзара мағыналас сөздерді, синонимдерді теру.

- Іштей оқу. Әр оқушыға жеке берілетін тапсырма болғандықтан, әркім өз бетімен орындайды. Бұл оқушыны ойлануға, өз бетімен ізденуге, сұраққа жауап табуға, бәсекелестік негізінде белсенділігін арттыруға көмектеседі.

- Ұжымдық және жұптық оқу. Мәтінді өз алдына дербес оқып шыққан оқушылар бір-бірін мұқият тыңдай білуге, сыни көзқараспен қарай білуге, бір-бірінің жұмысын талдай білуге жаттығады.

Мысалы: «Қайтқанда» тарауы бала шәкірт Абайдың өзінің туған ауылына ерекше алабұртып, асығып келе жатқан қалпын суреттеуден басталады. Оның бұл сәтін бейнелеуде жазушы барын салды, асықты деген сөздерді қолданады. «Қорықтан күн шыға атқа мініейік деп асық-қанды. Бұны қаладан алып қайтқалы барған ағайыны Байтасты да таң атар-атпастан өзі оятып тұрғызып еді». Осындағы күн шыға, таң атар-атпастан деген сөздер де оның туған өлкеге ынтыққан бейнесін аша түскен.

Эпопеяның «Жолда» аталатын тарауы төмендегідей синоним сөздердің қатарласа қолданылуымен басталады. «Бейуақ. Кеш қараңғылығы қоюланып келеді. Үлкен үйдің бұрыш-бұрышынан қарауытып түн туып, тұтасып келе жатқан тәрізді... Шыңғыс кешкі шақта ымырт жабыла, көкшілденіп, суық тартып алыстай береді».

Қыр кеші Абайдың бір ұғымсыз әміршісі, сүйсіндіре мүлгіткен зор мұңдасы тәрізді. Ол сындай сәттерде өзімен-өзі қалғысы келеді. «Осы қыстауға қонғаннан бері, кеш сайын Абай ешкімге білдірмей, елеусіз ғана әжесімен оңаша қалады. Осындайлық бейуақ шағын Абай әрқашан үнсіз, жым-жырт қана өткереді. Өзімен-өзі ғана болуын сүйіп, саяқ қалады. Егер ол кей күндер бұл шақта тыста болса, жапа-жалғыз төбе басына шығып кетеді».

Абай кеш сайын, бейуақ шағында ешкімге білдірмей, елеусіз, өзімен-өзі ғана, оңаша, жапа-жалғыз, саяқ қалады. Міне, бір ғана ойды білдіруде жазушы осыншама мәндес сөздерді пайдаланған.

Эпопеядағы Әбіштің дүниеден өтетін кезінде ақын біршама контекстік синонимдерді пайдаланады. «Таң жаңа сызат беріп ата берген шақта, Әбіш үзілді. Көптен бері барлық пен жоқтық арасында жатқан аяулы жан, өмір шегінен баяу ғана, ақырын ғана жылжып өгіп кеткендей». Эпопеяда үзілді дегеннен басқа Мағауияның, Бөжейдің өліміне қатысты өлді, дүниеден озды, қайтыс болды, жантәсілім етті тәрізді синонимдерді пайдаланады. Ал Абайдың өзі дүниеден озған сәтті жазушы былай бейнелеген: «Ұлы жан дүниеден көшті. Мағаштың қырқын беріп болған күннің ертеңінде Абай қаза тапты. Ұлы кеуденің ыстық демі тоқталды. Шөл дарияны жарып аққан дариядай, игілік өмір үзілді, алып шынар құлады. Өмірден Абай кетті».

М.Әуезовтің бас еңбегі «Абай жолындағы» синоним сөздердің көп қолдануы жазушы тілінің көркем де кестелігін, һас шеберлігін, жазушы тілінің байлығын танытаныны анық.

Оқушыларды бағалауға қатыстыру, өзін-өзі бағалау мен өзара бағалаудың ерекшелігі, оқушылар алда тұрған мақсаттың мәнін түсініп, оған қол жеткізу үшін не істеу қажет екенін анықтай алған жағдайда ғана олар оқу мақсатына қол жеткізеді. Сондықтан оқу барысында өзін-өзі бағалаудың маңызы зор. Оқушыларының бойында өзін-өзі бағалау дағдыларын дамытуға талпынған көптеген мұғалімдердің аңғарғаны: бұл реттегі ең бірінші және ең күрделі мәселе – оқушыларды өз жұмысы туралы мақсат қою тұрғысынан ойлануға үйрету. Олар бұны қалай істеу керек екенін түсінгенде ғана өз жұмыстарына шолу жасай бастайды, сол арқылы оны өздері орындап, өздері бақылай алады.

Қазақстан Республикасындағы орта білім мазмұнында қазір орын алып келе жатқан сапалы өзгерістер салдары ретінде бағалау жүйесіндегі өзгерістерге жетелейді. Білім алушылар жетістіктерін бағалауда оқудағы жағымсыз сәттерді жоюға мүмкіндік беріп, оқу үрдісін жекелендіруге, білім алушылардың оқу мотивациясын және оқу дербестігін көтеретін көзқарастар талапқа ие болып шығуда.

Бағалаудың жаңа жүйесі білім беру үрдісіндегі мұғалімнің өзінің де ролі өзгеріп отырғанына ықпал етеді. Тұлғалық-бағдарлы технологиялар оқу үрдісін субъектілер арасындағы әріптестік (бірлескен қызмет) негізінде жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Мұғалім мен білім алушылардың өзара әрекеттесуі үзілмей, оған қоса, көтермелеумен қолдау тауып отырады. Бағалау үздіксіз жүреді, сапалы нәтижеге қозғалыс үрдісінің өзі бағаланады. Білім алушылар өзінің біліміндегі ақаулықтарын өз бетінше және саналы анықтап, мұғаліммен бірге оларды жою бойынша жұмыс жүргізеді.

Мұғалім мен білім алушының осындай өзара әрекеттерінің үлкен құндылығы олардың білім беру үрдісінде белсенді әрекеттесуінде, қажет кезінде бір-бірінің пікірлеріне сыйластықпен қарап, ауысуында түйін тауып отыр. Өздігінен бағалау нәтижеге емес, білім үрдісіне, оның сапасына бағыт алғаны маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Жиркова З.С. Диагностика мотивационной образовательной среды сельской школы // Вектор науки ТГУ. Серия: Педагогика, психология. 2011. –115-121с.
- 2 Основные результаты международного исследования образовательных достижений 15-летних обучающихся PISA-2012. Национальный отчет. – Астана: НЦОСО, 2013. 283 с.
- 3 Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Қазақстан Республикасы Президентінің №1118 Қаулысы. –Астана: Ақорда, 2010 жыл, 7 желтоқсан. www.nkaoko.kz/documents/law_of_education/.
- 4 Кохаева Е.Н. Қалыптастырушы бағалау: әдістемелік құрал. –Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектебі» ДББҰ, Педагогикалық шеберлік орталығы, 2014.
- 5 «Мұғалімге арналған нұсқаулық» ІІІ деңгей, үшінші басылым //«Назарбаев Зияткерлік мектебі» ДББҰ, 2012 ж
- 6 Шакиров Р.Х., Буркитова А.А., Дудкина О.И. Оқушы жетістіктерін бағалау. Әдістемелік нұсқаулық. –«Билим», 2012.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Асанбаева Назгул Алшынбаевна СОШ №3, г. Каркаралинск, Республика Казахстан КОМПЛЕКСНАЯ ОЦЕНКА ШКОЛЬНИКОВ

В современном мире образования для обеспечения прогресса во всех сферах жизни общества требует внесения изменений в постоянную роль в качестве стратегического ресурса. Образование как основной и самый длинный этап, можно сказать, чтобы обеспечить новое качество школьного образования

Особенности в современной системе образования, предусмотрены учащимся на формировании и развития компетентности.

Ключевые слова: школьные ученики, комплексная оценка, портфолио, результат, современный мир, практика, учитель.

Asanbayeva Nazgul Alshynbayevna
ASSC №3, Karkaraly, Republic of Kazakhstan
COMPLEX ASSESSMENT OF SCHOOL PUPILS

In the modern world of education for ensuring progress in all spheres of life of society demands entering of changes into a constant role as a strategic resource. Education as the main and longest stage, one may say, to provide new quality of school education

Features in a modern education system, are provided pupils on formation and competence development.

Keywords: school pupils, complex assessment, portfolio, result, modern world, practice, teacher.

List of references:

1 Zhirkova Z. S. Diagnostics of the motivational educational environment of rural school.//TGU science vector. Series: Pedagogics, psychology. 2011. – 115-121 p.

2 Main results of the international research of educational achievements of 15-year-old students of PISA-2012. National report. – Astana: NTSOSO, 2013. 283 p.

3 Kazakstan Respublikasynda bilim berudi damytudyn 2011-2020 zhyldarga aarnalghanmemlekettik bagdarlamasy. Kazakstan Respublikasy Prezidentinin №1118 Kaulysy. – Astana: Akorda, 2010 zhyl, 7 zheltoksan. www.nkaoko.kz/documents/law_of_education/.

Kokhayeva E.N. Kalyptastyrushy bagalay: Adistemelik kural. –Astana: «Nazarbayev Ziyatkerlik mektebi» DBBU, Pedagogikalyk cheberlik ortalygy, 2014.

4 «Mugalimge arналган nuskaulyk» III dengey, ushinsh basylym // «Nazarbayev Ziyatkerlik mektebi» DBBU, 2012.

5 Shakirov R. H., Burkitova A. A., Dudkina O. I. Okushy zhetistikterin bagalau // Adistemelik nuskaulyk –Bilim, 2012.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ:

Жандос Шекен, филология ғылымдарының кандидаты, қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті, «Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Айғайша Нувти, қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының IV курс студенті, «Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Азат Мақсұтбекұлы Бабашов, филология ғылымдарының кандидаты, қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті, «Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Келбет Жанболатқызы Мұратбек, қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының IV курс студенті, «Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Ақмарал Қасымбек Дәуренқызы, қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының IV курс студенті, «Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Баян Аманжолқызы Жүнісова, педагогика ғылымдарының магистрі, қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті, «Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Ақылбек Масымқанұлы Ермекбай, қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының IV курс студенті, «Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Райхан Налжигитовна Исмаилова, педагогика ғылымдарының магистрі, қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті, «Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Сейітова Меруерт Қалдыбекқызы, қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының IV курс студенті, «Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Баймұрынов Жанболат Максатулы, филология ғылымдарының кандидаты, қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті, «Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Армия Гүлзия Берікқызы, қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының IV курс студенті, «Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Назгүл Алшынбаевна Асанбаева, №3 ЖББ орта мектебінің қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, Қарқаралы қ., Қазақстан Республикасы.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ:

Шекен Жандос, кандидат филологических наук, доцент кафедры казахского языка и литературы, Академия «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан.

Нувти Айғайша, студентка IV курса по специальностей казахского языка и литературы, Академия «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан.

Бабашов Азат Максутбекович, кандидат филологических наук, доцент кафедры казахского языка и литературы, Академия «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан.

Мурабтек Келбет Жанболатовна, студентка IV курса по специальностей казахского языка и литературы, Академия «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан.

Касымбек Акмарал Дауренқызы, студентка IV курса по специальностей казахского языка и литературы, Академия «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан.

Жунусова Баян Аманжоловна, магистр педагогических наук, доцент кафедры казахского языка и литературы, Академия «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан.

Ермекбай Ақылбек Масымханович, студент IV курса по специальностей казахского языка и литературы, Академия «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан.

Исмаилова Райхан Налжигитовна, магистр педагогических наук, доцент кафедры казахского языка и литературы, Академия «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан.

Сейтова Меруерт Калдыбековна, студентка IV курса по специальностей казахского языка и литературы, Академия «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан.

Баймұрынов Жанболат Максатулы, кандидат филологических наук, доцент кафедры казахского языка и литературы, Академия «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан.

Армия Гүлзия Бериковна, студентка IV курса по специальностей казахского языка и литературы, Академия «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан.

Асанбаева Назгул Алшынбаевна, учительница казахского языка и литературы, общая образовательная школа №3, г. Каркаралинск, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHORS:

Sheken Zhandos, candidate of philology, associate professor of Kazakh and literature, Akademy «Bolashak», Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Nuvti Aygaysha, the student of IV of a course on specialti of Kazakh and literature, Akademy «Bolashak», Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Babashov Azat Maksutbekovich, candidate of philology, associate professor of Kazakh and literature, Akademy «Bolashak», Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Murabtek Kelbet Zhanbolatovna, the student of IV of a course on specialti of Kazakh and literature, Akademy «Bolashak», Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Kasymbek Akmaral Daurenkyzy, the student of IV of a course on specialti of Kazakh and literature, Akademy «Bolashak», Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Zhunussova Bayan Amanzholovna, master of pedagogical sciences, associate professor of Kazakh and literature, Akademy «Bolashak», Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Ermekbay Akylbek Masimqanuli, the student of IV of a course on specialti of Kazakh and literature, Akademy «Bolashak», Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Ismailova Raykhan Nalzhitovna, master of pedagogical sciences, associate professor of Kazakh and literature, Akademy «Bolashak», Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Seytova Meruert Kaldybekovna, the student of IV of a course on specialti of Kazakh and literature, Akademy «Bolashak», Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Baymurnov Zhanbolat Maksatuly, candidate of philology, associate professor of Kazakh and literature, Akademy «Bolashak», Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Armiya Gulziya Berikovna, the student of IV of a course on specialti of Kazakh and literature, Akademy «Bolashak», Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Asanbayeva Nazgul Alshynbayevna, teacher of kazakh and literature, general educational school №3, Karkaraly, Republic of Kazakhstan.

Мазмұны	Оглавление	Contents
Кошербаев Д.Б. Саяси имидж – қазақ ойшылдарының еңбектерінде		150
Тоққұлова Ә.С., Конкина Г.С. Тәрбие мен рухани жаңғыртудағы исламның орны		156
Zhumagulov E. International experience and Kazakhstan: politics of counteraction against corruption		160
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....		166

Г
У
М
А
Н
И
Т
А
Р
Л
Ы
Қ
Ғ
Ы
Л
Ы
М
Д
А
Р
Г
У
М
А
Н
И
Т
А
Р
Л
Ы
Қ
Ғ
Ы
Л
Ы
М
Д
А
Р

Дастан Бақытбекұлы Кошербаев
kosherbaev_das@mail.ru
Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

САЯСИ ИМИДЖ – ҚАЗАҚ ОЙШЫЛДАРЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕ

Бұл мақалада автор қазіргі саяси ғылымдағы өзекті мәселелерінің бірі – саясаттағы имидж құбылысын тарих тұрғысынан қарастырады. Қазақ ойшылдарының имиджге қатысты ой-сарындарын далалық поэзиядан, ақын-жыраулардың, би-шешендердің толғауларынан байқаймыз. Мұнда саясат әлемі – қазақы ұлттық түсініктерімен және поэтикалық астары қабыса, асқан көркемділікпен кестеленген. Имиджелогия саласының қазақи ұғымдармен толығып, танылуы бүгінгі саясаттану ғылымына аса қажет.

Кілтті сөздер: имидж, имиджелогия, саяси имидж, ұлылық, бедел, жақсы атақ.

Имидж ұғымы ХХ-шы ғасырдың соңында ғана ғылыми айналымға белсенді түрде енсе де, оның да өзге ғылыми салаларға тән өзіндік даму тарихы бар. Бүгінгі ғылыми әдебиеттерде имидж тарихы жөнінде ақпарат жоқтың қасы. Мысалы, ресейлік зерттеуші Г.Г.Почепцов «Имидж и выборы» атты кітабында «имидж бүгінгі күннің жаңалығы», - деп көрсетеді. Алайда саяси тұлғаның сыртқы және ішкі дүниесіне қатысты сыни ойлардың элементтерін тарихтан өткен ұлы ойшылдардың еңбектерінен көруімізге болады.

Имидж мәселесі араб, түрік ойшылдарының еңбектерінде де қарастырылды. Әрине, өткен заман ойшылдарының еңбектерінен біз имидж терминін кездестіре алмаймыз. Ол тек біздің заманда пайда болып отыр. Бірақ соған ұқсас ұғымдар (ұлылық, сенім, пікір, махаббат, бедел, жақсы атақ және т.б.) саясаткердің имиджі туралы сөз болып жатқандығы жөнінде күмән қалдырмайды. Енді сөзімізге дәлел болуы үшін осы ұлы ойшылдардың шығармалары мен ой-толғамдарына шолу жасап көрейік.

Көрнекті философ, энциклопедист ғалым, күллі әлемге Аристотельден кейінгі «екінші ұстаз» ретінде танылған Әбу Насыр Мұхаммед ибн Мұхаммед ибн Тархан ибн Ұзлағ әл-Фараби ат-Түрки қазақтың Фараб (Отырар) қаласында дүниеге келген. әл-Фараби ел билеушісінің қандай және кім болуы керек екендігіне ерекше тоқталады.

әл-Фарабидің «Мемлекеттік қайраткердің нақыл сөздері» еңбегінен үзінділер [1]:

27. Шын билеуші – қалаларды басқарғанда өзі қолданатын өнерде өзі үшін және қаланың басқа тұрғындары үшін басқару өнерінің шегі және мақсаты болып табылатын бақыт орнатуды өзінің талабының мақсаты және өмірлік ісі етіп алға қоюшы адам.

28. Кейбір [билеушілер] қалаларды басқарудағы мақсат – ұлылық, құрметтеу және тыйым салу, бағындыру, сыйлау және даңқын асыру болу керек деп ойлайды. Құрметті қалағанда, олар өздеріне соған жетуге көмектесетін басқа бірдемелер үшін емес, өздерінің сол көздеген мақсаты үшін қалайды. Қалаларды басқарғанда өздері жасайтын әрекеттерді олар соның көмегімен осы мақсатқа жетудің құралы етіп пайдаланады.

Нағыз әкім. Ол – бірінші басшы, сондықтан оның бойында ұштасқан алты қасиет болуы керек: даналық, асқан пайымдағыштық, қалтықсыз сендіру [қабілеті], өте жақсы қиялдау [қабілеті], қасиетті (ғазуат) соғысты өзі бас болып жүргізу қабілеті және оның тәнінде қасиетті соғысты жүргізуге бөгет жасайтын еш нәрсенің болмауы. Осының бәрін өз бойында ұштастыратын адам барлық іс-әрекеттерде кімге еліктеу керек екенін, кімнің айтқан сөзі мен ақылына құлақ қою керек екенін көрсететін үлгі болады. Мұндай адам өзінің дұрыс деп тапқанынша, өзінің қалауынша басқара алады.

Ғұлама әл-Фараби екі жүзділік секілді жаман қасиеттерге де тоқталады: «Алдау, айла және екі жүзділік дегеніміз – игілік сияқты болып көрінетін пасықтық әрекеттер істеу, пасықтықпен пайда табу немесе пасықтықпен ләззат алу үшін ненің қолайлы және дұрыс келетінін мінсіз ашу».

Сонымен қатар әл-Фараби «ақыл» ұғымына терең мән береді. Өлеңдерінде ақылдың рөлінің жоғары екенін дәріптей түседі. «Жақсы мінез-құлық пен ақыл күші болып, екеуі біріккенде бұлар адамшылық қасиеттер болып табылады, қасиеттер дегенде біз әрбір нәрсенің игілікті жағы, соның өзінің және оның әрекеттерінің абзалдығында және жетілгендігінде деген мағынада айтамыз», - дейді әл-Фараби.

Түркі әлемінде өзіндік орны бар еңбектердің бірі – 1082-1083 жылдары жазылған аса бағалы – «Қабуснама»[2] шығармасы.

«Қабуснама» – Иран шахы Кейқауыстың ұлы Гилан шахқа арнап жазған өсиет сөздерінің жиынтығынан үзінді келтірелік: «Ей, перзентім, есінде болсын, өнерсіз жан - өнегесіз, оның ешкімге де пайдасы тимейді... Барлық өнерден сөз өнері жақсы екенін білгенің жөн... Адамзаттың ең абзал қасиетінің бірі – сөз сөйлей білу. Бұл жағдайды жете түсін де, жақсы сөйлей білуге үйрен: сыпайы, анық сөйлеуді әдет қылғайсың. Өйткені қандай сөзді айтуды әдеттенсең, тіл соны айтады». Жетекшінің басты қаруы тіл және орынды, уәжді сөйлей білу. «Сөзді өз орнымен сөйле. Орынсыз айтылған сөз жақсы болса да, жаман көрінеді. Орынсыз айтылған сөз опық жегізеді. Егер сөйлеген сөзіңнен бір нәрсенің пайдалы иісі сезіліп тұрмаса, ондай сөздің айтылмағаны жақсы»[2].

Көпшілікпен қалай сөйлесу және көпшіліктің ортасында өз өзін қалай ұстау керектігі туралы былай дейді: «Кісі сөз өнерін білетін, шешен болуға тиіс. Ей, перзентім, сен де шешен бол, сөйлей білгін, бірақ жалған сөйлеме, сөйлесең шындықты сөйлеп, туралықты айтумен атағың шықсын». «Халық алдында сөйлеген сөзің сұлу болып, оны жұрт ықыласымен тыңдасын. Сөз өнерін меңгеріп, биік дәрежеге көтерілгеніңді жұрт сөйлеген сөзіңнен білсін». «Мінбеге шығып алып, көңілің қалаған, аузыңа түскен сөзді айта бермей, мақсатыңды қысқа әрі сұлу сөзбен сөйлегін. Киген киімің өзіңе қонымды әрі таза болсын»[2]. «Сөзің әсерлі болсын, естіген жұрт әр сөзіне ризалансын. Мінбеде томсырайған тоң мінез, салғырт салқын сөзді болма. Әрдайым қимыл - әрекет үстінде көптің көңілін аударма сөйле»[2].

Қоғамда, достарының ортасында белгілі бір беделге ие болғысы келсе жаман қылықтардан арылу керектігін айтады. «Құмарлықтың құрбаны, ақымақтың ашынасы, қулардың құлы болма»[2].

Көпшіл болу, халықтың баласы болу туралы былай дейді: «Ей, перзентім, қанша дана болсаң да, сен өзінді халықтан данамын деп есептеме, сен өзінді кіші санасаң, дана боласың. Өзін қарапайым ұстап, білімсізбін дейтін білімдар – нағыз дана сол».

Ел басқару, елағасы болу адамнан жақсы мінездерді талап етеді. «...Қазы болсаң, салиқалы ой, салмақты мінез иесі болғын. Оралымды ойы бар, алдын болжай білетін зерек, жұрттың ішкі жан-дүниесін зерттеп білетін саясат иесі болуың керек. Әрбір ру топтарының әдет-ғұрпы, жол-жоралғысы мен қауымның өзіне тән діни дәстүрлерінен хабарың болсын»[2].

Өзіміз байқағандай «Қабуснама» шығармасы тәрбиелік мәнге толы туынды.

Түркі тектес халықтардың орта ғасырдағы аса көрнекті ғұламасы, сопылық әдебиеттің негізін салушы, мұсылман әлемінің біртуар ойшыл қайраткері – Қожа Ахмет Иассауи 1103-жылы Сайрам қаласында дүниеге келген. Иассауидің бізге жеткен ең көлемді туындысы «Диуани хикмет» атты хикметтер жинағы. Иассауи «Диуани хикметінде» адамгершілік, алланы сүю, адамның жетілу жолдары және сопылық ілім сөз етіледі.

Дүние мүлік жинау, атақ құмарлық, халықтың ақысын жемеу, халық адамының қандай болу керектігі жөнінде Иассауи өз хикметтерінде былай дейді:

Дүние менікі дегендер - жаһан малын алғандар,

Құзғын құстай арамға белшесінен батқандар.

Мола, мүфтий болғандар - жалған жала жапқандар,

Ақты қара қылғандар: ол тамұққа түседі.

Қазы, имам болғандар - нақақ жала қылғандар,

Есектей болып жегіліп, жүк астында қалады.

Пара алған әкімдер - арамдықпен жүргендер,

Өз бармағын өзі шайнап өкінішпен қалады.

Жылы - жұмсақ жегендер, әсем киім кигендер,

Алтын тақта отырса да топырақ астына түседі.

Сенген құлдар - адалдар, садақамен тұрады,

Дүние-мүлкін сарп етіп жұмақ хорын құшады[3].

Білім мен ғылым адамның өмірлік серігі. Осы екеуі жақсылыққа жетелейді. Ал надандық тек тозаққа ғана апарады.

Осы жайлы Иассауи:

Наданменен өткен өмірің тозақ болар,

Надан барса дозақтаоданқашар.

Наданменен дозаққа қылма сапар,

Наданменен қазан айындай солдым міне[3].

Жүсіп Баласағұни (1020 ж.ш. – ө.ж.б.) «Құтты білік» - аңыз әңгіме ретінде баяндалатын даналық сөз, өсиет, тәлім-тәрбие берерлік дидактикалық тағылымдық туынды. Онда жеке адамның өзін қоғамда, үй ішінде қалай ұстай білу керектігінен бастап, хандар мен бектердің өз қарамағындағы әрбір қоғамдық топтарға қарауға тиіс екендігі жөніндегі көптеген мәселелер қамтылады. Сонымен қатар Ж.Баласағұнидың «Құтты білік» еңбегінде «тектілік», «парасаттылық», «кісілік» іспетті қасиеттер түркі тілдес халықтардың ішінде алғаш көтерілген еңбектердің бірі.

Адамның сыртқы бейнесі туралы былай дейді:

Ақыл көркі – тіл,

Тілдің көркі – сөз,

Адам көркі – жүз,

Жүздің көркі – көз[4].

Көпшіліктің алдында және соған сәйкес абыройға ие болуда не нәрседен сақтану керектігі жайлы:

Шарап ішпей, бәледен жүр қашықта,

Байқа, атанба зинақор да, пасық та.

Сақ бол, шарап, зинақорлық күйгізер,

Олар тонын кедейліктің кигізер[4].

Қарамағындағы адамдармен қандай қарым-қатынас құру керектігі туралы былай дейді:

Ісіне сай жайсан менен қасқаның,

Кісілік қыл мәрттігіне басқаның.

Қарым қайтар қызметі асқанға,

Болып әділ атың шықсын аспанға.

Ей падишам, жақсылықтан жалықпа –

Соған орай ізгі болар халық та.

Ей, падишам, елден еңбек аяма,

Елді сақтап, ақыл-оймен аяла[4].

Ақыл, парасаттылық және жақсы іске ұмтылу туралы, пайдалы істің игілікке жеткізетіндігі жайлы мынадай кеңестер береді:

Түйсікті бол, білімді де таңдай біл,

Жақсы атқарып, іс тетігін аңдай біл.

Жарайтын мен жарамасты байқастыр,

Керексіз бек керек істі жайғастыр[4].

Ж.Баласағұни: «тіл адамның даңқын асырады... Тіл адамға жапа да шектіреді. Абайламаса, басыңнан да айырады. Көп сөйлем, сабыр қыл, әр сөзінді салмақтай айт. Он мың сөздің түйінін он сөзбен шеш». - дейді. Ж.Баласағұни өз шығармасында имандылық, сабырлылық, рақымшылдық, ақыл-парасаттылық, әділеттілік, ғылым-білім, достық, бауырмалдық, адалдық, ар-ұят, қарапайымдылық, тазалық, өзара құрмет, т.с.с. құндылықтарды қарапайым халыққа түсінікті тілде жеткізе білді.

Қазақ жеріндегі имиджге қатысты ой-сарындарды далалық поэзиядан, ақын-жыраулардың, би-шешендердің толғауларынан байқаймыз. «Дала поэзиясы – қазақи дүниетануды түсінудің, халықтың өзін-өзі тануының қайнар бұлағы. Мұнда дүниенің қазақи ұлттық түсініктегі бейнесі, философиялық және поэтикалық астары қабыса, асқан көркемділікпен кестеленген. Халқымыздың кемел ойы, пәк гуманизмі, асыл мұраты, терең сезімі, ұлт болып ұйысу тарихы, өкініштері мен сүйініштері – бәрі – оның поэзиясында сайрап жатыр»[5].

Н.Назарбаев «Тарих толқынында» атты кітабында бұл туралы былай деп жазады: «Қазақтың рухани әлемі негізінен ауызекі поэзия дәстүрінің ықпалымен қалыптасып отырған. Қазіргінің талай елін қайран қалдыратын осынау байтақ кеңістікті кернеген поэзиялық әлем тек қана сұлулық пен сезімнің шеңберінде шектелмеген. Ол жаңашылдықтың жалынын лаулата да білген. Содан да болар, қазақтың поэзиялық шығармашылығында мейлінше терең танымдылық қасиеттер бар. Сондықтан да қазақтың дәстүрлі поэзиясы ұдайы философиямен шендесіп жатады»[6].

Дала поэзиясының жақсы бір көрінісі айтыс өнері. «Айтыс – халық өмірін бейнелейтін көркем әдебиет саласының бірі. Одан халықтың қуанышы да, қайғысы да, саяси-шаруашылық тұрмысы да, мәдениет дәрежесі де, заман идеологиясы да, әдет-ғұрпы да, жалпы, әлеуметтік, және жеке адамдардың қарым-қатынастары да, заманына лайық өрбіген тартыстың формалары да көрінеді»[7].

Айтыс арқылы қазақ халқы күнделікті тіршілігі мен қоғамдағы әлеуметтік-саяси өзгерістерді жеткізген. Бұл ойымызды М.Әуезовтың: «Айтыс әр заманда күнделікті тіршілікке төтелей қатысы бар жанр болатын»[7], - деген сөзі қуаттай түседі.

Ақындар өз өлеңдерінде, шығармаларында билікті сынға алған және оның бейнесін көрсеткен. Ақындардың өлеңдері арқылы халықта билік туралы ой қалыптасқан. Яғни, ақындар биліктің «бейнесін» жасаушылар болған. Мәселен, Сүйінбай Аронұлының Тезек төремен айтысындағы мына сөздеріне зер салайық:

Ассалаумағалайкүм, Тезек төре,
Елден жылқы қоймаған кезеп төре
Телі мен тентекті тыят десе,
Өзің ұрлық қыласың, әттегене[8]!

Ақындар халықтың ойын, ащы шындықты төрелер мен бектерге тура жеткізген. Халықтың санасында, өлеңдері арқылы билік туралы пікір қалыптастырған.

Асан қайғы, Қазтуған, Бұқар жырау, Доспамбет, Шалкиіз, Жиёмбет, Ақтамберді, Үмбетей сияқты ақын-жыраулардың мол мұрасында билік пен халық арақатынасы, қоғам өмірі суреттеледі.

Мәселен, Асан қайғы:
Ай, хан, мен айтпасам білмейсің,
Айтқаныма көнбейсің.
Шабылып жатқан халқың бар,
Аймағын көздеп көрмейсің.
Қымыз ішіп, қызарып,
Мастанып, қызып терлейсің.
Өзіннен басқа хан жоқтай, Елеуреп неге сөйлейсің[9]?

Сонымен, қазақтың ақын-жыраулары халықтың мұң-мұқтажын, мұрат-арманын айтушылар және өз шығармаларында дәуірдің келбетін суреттеп жеткізген дарынды тұлғалар.

Осы тұста зерттеуші Б.Жақыптың: «Жыраулар поэзиясы, өмірде болған тарихи нақты оқиғалардың, сол кездегі саясаттың, қоғамдық маңызы зор оқиғалардың көрінісі бола білді»[10], - деген пікірі орынды.

Қазақ даласындағы шөптігі биік – билер институты болған. Халық даналығы: «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ», - дейді. Би болу, халыққа жол көрсету кезкелген адамның қолынан келе бермейтін шаруа. Қазақтың би-шешендері ерекше тұлғалар. Қазақтың ары десек артық айтқандық емес.

Мәселен, Бөлтірік шешен адамдардың бойындағы адамгершілік қасиеттерді алдыңғы орынға қоя отырып, былай дейді:

Күншілдік деген бар, содан сақтан,
Кекшілдік деген бар, содан сақтан.
Астамшылдық деген бар, одан алыс жүр,
Сараңдық деген бар, одан қалыс жүр.
Қараулық деген бар, одан таза бол,
Бәлеқорлық деген бар, одан ада бол,
Ынсапсыздық деген бар, содан аман бол[11].

Би-шешендер ел төбе топтары мен төрелеріне халықпен қандай болу керектігін түсіндіре, жеткізе білген. Мәселен, Шабанбай бидің Жанғұттыға берген батасында осы мәселе жақсы көрініс тапқан:

Аллаға жағамын десең, азанды бол,
Халыққа жағамын десең, қазанды бол,
Судай таза бол,
Жердей көтерімді бол[11].

Сынды сәттерде халқына оң жол сілтеген, «сырлы асыл сөздің иесі» атанған, әділдігі мен адалдығы арқасында, ел намысын, мүддесін жоғары ұстаған, табиғи дарын даралығы, заманының озық ойлы тұлғалары ретінде Төле би, Қазыбек би, Әйтеке билердің орындары ерекше[12]. Олардың даналығы ар-ұждан, ақыл-қайрат, білім-білік тәрізді абзал қасиеттердің қазақ даласында дамуына түрткі болған.

Мемлекет тізгінін қолына алған адамдар – халық қызметшісі, сондықтан ел мүддесін әркез жоғары қоя білгендері шарт. Осыған қатысты ойын Төле би былайша білдіреді:

Ел билеген ер жігіт.
Сыйласа халқы құрметтеп,
Басына бақыт қонғаны,
Қолында болса бар билік.
Қараға залым болмаңыз,
Алдыңа келсе бітпес дау,
Әділін айтып қорғаңыз[13].
Шешендік туралы Төле би былай дейді:
Ақылды шешен сөйлесе,
Таратар түгел қауымды[13].

Сөз қадырын бағалаған қазақ халқы «Сөз сүйектен өтеді», «Тіл қылыштан өткір» сияқты тұжырымдарды әркез санасында ұстаған.

Қазыбек биді де толғандырған мәселелердің бірі – елдің азаматы бола білу. Ел азаматының бойындағы қандай қасиеттердің болуы билік әдісіне де әсерін тигізеді. Ол өз толғауларында былай дейді:

Өркенім өссін десең,
Кекшіл болма –
Кесапаты тиер еліңе.
Елім өссін десең,
Өршіл болма,
Өскенінді өшіресің.
Басына іс түскен пақырға
Қастық қылма –
Қайғысы көшер басыңа.
Жанашыры жоқ жарлыға,
Жәрдемші бол асыға.
Қыйын қыстау күндерде
Өзі келер қасына.
Бүгін сағы сынды деп,
Жақыныңды басынба![14]

Есімдері тарихта алтын әріптермен жазылған ұлы ойшылдарың адам тәрбиесі, оның жаны мен тәнін «тазалықта» ұстауға қатысты айтқан ойлары өте маңызды. Адамның бойында адамгершілік, сыйластық, бауырмалдық, қайырымдылық, шешендік, ой ұшқырлығы, өз өзін көпшілік алдында ұстай білу сияқты қарапайым, сонымен бірге, өмірде аса маңызды құндылықтар ойшылдардың шығармаларында жақсы дәріптелген. Қазақтың «дала» ойшылдарының идеяларының түпкі мәні жоғары адамгершілік сана мен мінез-құлықты қалыптастыра отырып, рухани және дене әсемдігі өзара үйлескен тұлғаны тәрбиелеу.

Қорыта келгенде, имидждің бай тарихы бар екендігін көреміз. Ол шығыстық деспотия мен алғашқы мемлекеттің пайда болуы және саяси қарым-қатынастың қалыптасуынан бастау алып, бүгінгі ақпараттық технологиялардың көмегімен күрделене түскен заманға дейін жетіп отыр. Имиджелогияның әрі қарай дами берері сөзсіз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

- 1 әл-Фараби. Әлеуметтік – этикалық трактаттар. – Алма-Ата: Ғылым, 1975. – 198-201, 218-220, 225 бб.
- 2 Қабуснама. Аударған Т.Айнабеков. – Астана: Аударма, 2002. – Б. 20-21, 32, 36, 110
- 3 Иассауи Қ.А. Диуани хикмет. - Алматы: Мұраттас, 1993. - Б. 41, 86-87
- 4 Құрышжанұлы Ә. Ескі түркі жазба ескерткіштері. – Алматы: Қайнар, 2001. – Б. 35, 50, 53, 106, 126.
- 5 Екі мыңжылдық дала жыры. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2000. – Б. 7
- 6 Назарбаев Н. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999. – Б. 26
- 7 Айтыс. Алматы: Жазушы, 1988. – 1Т. – Б. 5, 12
- 8 Аронұлы С. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1990. – Б. 103
- 9 Бес ғасыр жырлайды. – Алматы: Жазушы, 1989. – 1т. – Б. 24
- 10 Жақып Б. Қазақ публицистикасының қалыптасып даму жолдары. – Алматы: Білім, 2004. – Б. 93
- 11 Төрекұлов Н. Даланың дара ділмарлары. – Алматы: Қазақстан, 2001. – Б. 345-346
- 12 Сағатова Ә.С. Қазақ би-шешендерінің дүниетанымындағы ел мүддесі мен тағдыры: Монография. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2014. – Б. 10
- 13 Дәуітов С. Төле би. – Алматы: Мұраттас, 1991. – Б. 39
- 14 Омари Ж. Қаз дауысты Қазыбек. – Астана: Фолиант, 2000. – Б. 159

РЕЗЮМЕ/RESUME

Кошербаев Дастан Бакытбекулы

Карагандинский государственный университет имени Е.А.Букетова,

г. Караганда, Республика Казахстан

ПОЛИТИЧЕСКИЙ ИМИДЖ – В ТРУДАХ КАЗАХСКИХ МЫСЛИТЕЛЕЙ

Целью данной статьи является рассмотрение понятия «политического имиджа», его составных частей и видов в научных трудах казахских мыслителей в различные эпохи. Рассмотрены некоторые исторические этапы в формировании имиджа как научной категории. Подробно изучены имиджи, которые существовали в разных исторических периоды.

Kosherbayev Dastan

Karagandy State University named after academician Ye.A. Buketov, Karaganda,

Republic of Kazakhstan

THE POLITICAL IMAGE IN THE WORKS OF KAZAKH THINKERS

The purpose of this article is to examine the concept of «political image», its components and species in the scientific works of Kazakh thinkers in different epochs. Discusses some of the historical stages in forming the image as a scientific category. Studied in detail the images that existed in various historical periods.

Әсел Сылқымбекқызы Токқұлова

xx.asel.x@mail.ru

“Болашақ” академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Гүлбаршын Спанқызы Конкина

Ы. Алтынсарин атындағы Арқалық мемлекеттік педагогикалық институты

ТӘРБИЕ МЕН РУХАНИ ЖАҢҒЫРТУДАҒЫ ИСЛАМНЫҢ ОРЫНЫ

Мақалада ислам дінінің қазақ руханиятындағы алатын орыны көрсетіледі. Оның ықпалы айқындалады. Ұлттық тәрбиеге байланысты мәселелер қозғалады.

Кілтті сөздер: ұлттық тәрбие, өркениет, саяси көзқарас, сана мен бақыт, ислам әлемі, діндар, діни үгіт, дінсіздік.

Ширек ғасырлық тәуелсіздік жолындағы Қазақстан Республикасы саяси-әлеуметтік және экономикалық даму жолында халқымыздың рухани-психологиялық жетілуін жаңғырту жағдайына бағыттап отыр. Бұл кешенді шешімдер мемлекеттік даму стратегиясы мен ресми құжаттар арқылы жүзеге асуда. Оның заңды жалғасы ретінде ұлттық тәрбиені жетілдіру ел рухын біріктіру мақсатында келешекке ерекше сенім артылып “өскелең ұрпақты рухани-адамгершілік рухында тәрбиелеу үшін қосымша қадамдар жасау керектігін” Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев “Қазақстан Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік” деген халыққа Жолдауында маңызды құбылыс екендігін тағы да атап міндеттеді 1 .

Ислам – он төрт ғасырдан бері бүкіл адамзатты сенімі мен нанымына, тегі мен нәсіліне қарамай бейбітшілік пен ынтымаққа, сабырлылық пен тазалыққа шақырып келе жатқан Алла тағаланың бірегей діні. Тарих сахнасына көтерілгеннен бері, өмірдің өзі көрсеткендей, Ислам дінінің ғылым–білім мен өркениеттің сарқылмас кәусар бұлағы екендігін әлем мойындауда.

Жарты әлемді уысында ұстап, билігін мойындатқан ортағасырдағы түркілер діни нанымы мен сенімі, шаруашылығы ұқсас араб мәдениетін, дінін жатсынбай анау айтқандай қарсылық көрсетпей қабылдады. Араб өркениетінің үш жұрты бар деп есептесек, бірі араб, екіншісі парсы, үшіншісі түркілер болатын. Сондықтан түркілердің араб-мұсылман өркениетін жайып, мәдениетін таратуда түркілердің алатын ролі мен орны шексіз деп айтуға болады. Ислам әлемге тек қана Орта Азияның өзінен Әбу Насыр әл-Фараби, әл-Хорезми, Әбу Әли Ибн Сина, Омар Хайям, Әбу Райхан әл-Бируни, Ұлықбек, Мұхаммед Заһир ад-Дин Бабыр мен Мұхаммед Хайдар Дулати секілді кемеңгер ғұламалар мен көрнекті мемлекет қайраткерлерін берді. Ал бұл тізімді әрі қарай шексіз соза беруге болады. Олар ғылымның көптеген саласына жол ашты.

Қазақ даласына ислам дінінің келгеніне он екі ғасырдан аса уақыт өтті. Содан бері халқымыз атақты ислам ғұламасы, фикһтың (мұсылман заңы) білгірі Нұғман ибн Сәбит (р.а.) (699–767) негізін қалаған Ханафи мәзһабын (діни құқықтық мектеп) ұстанып келеді. Осы орайда, алдымен фикһ пен мәзһабтың ерекшеліктеріне тоқтала кетейік.

Мәзһаб – жол, бағыт, көзқарас деген мағынаны білдіреді. Шариғатта – арнайы тәсілдер, ережелер арқылы Құран мен сүннеттен шығарылған үкімдер мен көзқарастар жиынтығына «мәзһаб» делінеді. Шариғат үкімдерінің қайнар көзі болып табылатын Құран және хадистің әрбір сөзінің бірнеше астарлы, терең мағыналары, түсу себептері, тіпті кейбір себептерге байланысты хадистердің бір-біріне қарама-қайшы келетін, яки бір қарағанда қарама-қайшы сияқты көрінетін жерлері де бар. Және хадистердің «сахих лизәтиһи», «сахих лиғайриһи», «хасан лизәтиһи», «хасан лиғайриһи», «әлсіз», «жалған» «мутауатир», «ахад», «мәшһур», «ғариб» сияқты қуаттылық жағынан үкім шығаруда үлкен әсерлі дәрежелері бар. Құран аяттары мен пайғамбарымыздың астары терең қасиетті хадистерін жалпы халықты былай қойғанда, араб тілін жетік білетін мамандардың өзі ара жігін ажыратып, пәтуа шығаруы мүмкін емес. Белгілі мәселеде пәтуа шығаратын адам алдымен мыңдаған хадистерді саралап, барлық Құран аяттарына мұхият көз жүгіртіп шығуы тиіс. Мұнымен қоса сол мәселедегі өз сахабалардың айтқан сөздері мен берген пәтуаларын әрі кейінгі келген мұжтаһид ғұламалар

мен замандас ғалымдардың көзқарастарын және жергілікті халықтың менталитеті мен жағдайын жақсы білуі қажет. Бұларды кез-келген қарапайым адам тереңнен талдап, аражігін ажыратып, шариғи үкім шығара алмайтындықтан Әбу Ханифа сияқты Құран ілімімен қоса хадис ілімін, мантық-қисын, фикһ негіздерін, т.б. ислами ілімдерді жетік білген мүжтәһидтің шығарған үкімдерімен жүруге мұқтаж. Өз бетінше әрекет етуші жолдан адасуы әбден мүмкін.

Исламның алғашқы дәуірінде мұсылмандар арасында діни қайшылықтар тумады. Өйткені, хазіреті Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбарымыз қасиетті Құран және өзінің даналығымен мәселенің шешімін айтып, дер кезінде алауыздықтың алдын ала білді.

Шариғаттың негізгі мәселелері Құран мен хадисте қамтылған. Сондықтан хазіреті Мұхаммед пайғамбарымыз (с.ғ.с.) ислам қауымына: «Ей, мұсылмандар! Мен сендерге екі нәрсені қалдырып барамын. Егер оларды бекем ұстап, амал етсеңдер, ешқашан адаспайсыңдар. Олар – Алланың кітабы (Құран Кәрім) және Алла елшісінің сүннеті», – деген.

Уақыт өте мұсылмандардың саны көбейе түсті, жаңа мәселелер туындай бастады. Өйткені, өмір мен тіршілік үнемі өзгеріп, өркендеп, жаңарып, дамып отырады. Бұндай жағдайда, сахабалар өз білімдеріне сүйеніп, шариғат шеңберінде ол мәселелерді шешіп отырды.

Мысалы, Әбу Бәкір (р.а.) өзінің халифалық кезінде бір мәселеге байланысты шешім шығарар алдында Құран аяттарына сүйенген, ол мәселенің жауабын аяттардан таба алмай қалған жағдайда, хадистерден іздеген. Ол жерден де таба алмаса, білімді де беделді сахабалардың басын қосып, олармен сол мәселелер туралы кеңесіп, ойларын тыңдап, содан кейін ғана шешім қабылдайтын.

Кейінірек Ислам діні өзге халықтар, ұлыстар арасына таралды. Олар араб тілін де, дінін де білмейтін. Діни үгіт – насихат пен тағылым істерін оларға жеткізу сахабалар үшін оңай емес-тін. Бұл ретте сахабалар ислам дінін бүге-шігесіне дейін үйренемін дегендерге ұстаздық етті.

Сахабалардың кезінде түрлі діни көзқарастар пайда болды. Соның салдарынан исламды әртүрлі талдайтын, түрлі-түрлі мәзһабтар (діни құқықтық мектеп, жол) көбейді.

Уақыт өте фикһ (мұсылман заңы) саласы бойынша Құран аяттарын дұрыс талдау және хадистерді зерттеу арқылы шариғатты дамытып, жалған мектептерге қарсы күресуші, олардың қателіктерін паш етуші Әбу Ханифа (699–767), имам Малик (717–795), имам Шафиғи (767–820), Ахмад ибн Ханбал (780–855) секілді ислам ғұламаларының мәзһабтары дүниеге келді.

Ислам әлемінде фикһ ілімін жан-жақты қалыптастырып, жүйе-жүйеге бөліп, фикһ мәселелерін бірнеше баптарға бөлген өте діндар, терең ғалым, ойшыл ол- Әбу Ханифа болып табылады. Ол фикһ ілімінің негізін қалаумен қатар, өзінің ісін одан әрі жалғастыратын көптеген білімді ғалымдарды тәрбиелеген.

Әбу Ханифа фикһ мәселелерін терең зерттеумен шұғылданып, ақыл мен қисынды керемет қолдана отырып, тамаша тұжырымдар жасай білген. Ол фақиһ ғалым ретінде фикһтағы терең мәселелерді талдап зерттеген. Оның қалыптастырған фикһтық жүйесін мұсылмандар бірауыздан қабылдаған [2, 11.].

Мәселен Куфадағы оқу-ағарту орталығының жетекшісі, ұстазы Хаммад ибн Сүлеймен (р.а.) қайтыс болғаннан кейін, Әбу Ханифа оның орнын басып, осы орталықта 30 жыл ұстаз болып еңбек етеді. Осылайша, оның мектебі Куфадағы атақты оқу орнына айналады. Оның өзі сол заманның ең атақты, білімді, беделді ғалымы дәрежесіне көтеріледі. Әбу Ханифаға Ирактан, Хорасаннан, Йеменнен, Арабстаннан, т.б. жерлерден келіп, білім алған шәкірттерінің саны 4000-нан асатын. Әрине кез келген дін ілімінің ойшылдары ол уақытта мұншама шәкірттерімен мақтана алмас еді.

Ардақты Мұхаммед Пайғамбарымыздың көзі тірісінде ешқандай шешімін таппаған діни мәселелер мен қайшылықтар болған емес. Өйткені, Алланың Елшісі барлық мәселені өзі шешіп, пәтуә (фатуа) беріп отыратын. Аллаһтың Елшісі дүниеден өткеннен кейін, түрлі діни қайшылықтар мен күрделі мәселелер пайда бола бастады. Оларды шешу үшін, Ислам әлемінде атақты ғалымдардың пәтуәларына (шешімдеріне) деген қажеттіліктер туды.

Тарихта имам Малик мазһабын Африканың бірқатар елі, Имам Шафидің мазһабын Мысыр, Сирия, Малайзия, Индонезия, ал Ахмад ибн Ханбал мазһабын Парсы шығанағы аймағындағы халықтар ұстанады. Әбу Ханифа мазһабы негізінен Үндістан, Пәкістан, Ауғанстан Түркия, Ресей, Кавказ, Орта Азия мен Қазақстан жұртына кеңінен тараған.

Осы төрт мазһаб ішіндегі жұмсағы әрі халқымыз-дың жүрегі мен табиғатына, әдет – ғұрпына жақыны, бабаларымыз ежелден таңдаған Әбу Ханифа – Имам Ағзам мазһабы. Исламдағы бір мазһабта болудың артықшылығы – халық біртұтас, ынтымағы мен бірлігі күшті, ұйымшыл болады. Орта Азия мен Қазақстанда қанша ғасырлардан бері діни алауыздықтың болмай, ұрыс-керіс, дау-жанжалдан іргесін аулақ салуының да бірден-бір сыры осында. Өйткені, құлшылық амалдарының бір болуы ондай жат пиғылдың тууына жол бермейді.

Әбу Ханифа мазһабы өзге діни мектептермен салыстырғанда өз жамағатына көп жеңілдік беруімен әрі демократиялығымен де ерекшеленеді. Біздің жартылай көшпелі халқымыздың бұл мазһабты қабылдауының тағы бір себебі – өз дүниетанымы, болмысы мен діліне оның тонның ішкі бауындай жақындығында.

Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы мен оның қарауындағы бүкіл мешіттер Әбу Ханифа мазһабы бойынша шариғат ұстанып, соған орай амал етеді. Бұл ел бірлігі мен ынтымағын, достығы мен ұйымшылдығын сақтап, оны одан әрі күшейте түсуге қызмет ету деген сөз.

Ислам тарихында, түркі әлемінде есімі фикх(құқық) және ақида(сенім) мәселесінде кең танымал болған дін ілімі ойшылдардың бірегейі бірі және бірегейі Әбу Мансур Мұхаммед ибн Махмуд әл-Матуриди әс-Самарқанди. Шамамен IX ғасырда Самарқанд қаласының маңындағы Матурид елді мекенінде дүниеге келген. Ғалым әл-Матуриди Саманидтер әулеті билік құрған, ислам ғылымы өркендеген кезеңде өмір сүрді. Ол заманда Самарқанд өлкесі Қарахан хандығы кезінде Мауераннаһр қарамағына енді. Имамның ұлтын бір деректер түркі тектес десе, екінші бір деректерде ғалым мәдиналық атақты Әбу Әййуб Халид ибн Зәйд ибн Кулайб әл-Ансари әулетінен, яғни, арабтардан шыққан деген деректер бар.

Имам Матуридидің еңбектерінің мазмұнында кәлам, мазһабтар тарихы, фикһ әдістемесімен тәпсір саласындағы тақырыптар қамтылған. Шығармаларындағы діни тұжырымдар әһли сүннеттің басты қағидаларына сүйенген және нақты дәлелдер арқылы жазылған. Ғалым өз заманында ислам дініндегі хақ жолдан адасушы ағымдардың (муғтазиле мен шииттер) діни ұстанымдарын қатты сынға алып және жеке айтыс-тартыстарда өзінің дәлелді тұжырымдарымен олардан үстем болған.

Әбу Мансур әл-Матуриди Ханафи мазһабының діни танымын өз бойына сіңіргендіктен фикһта және ақидада (сенімде) имам Ағзам Әбу Ханифаның жолымен жүрген. Имам Матуриди Ханафи мазһабын ұстанып, ақидада Әбу Ханифаның діни ой-пікірлерін әрлендіріп дамытқан.

Имам Матуриди өмір сүрген заманда ислам әлемінде ақида мәселесінде пікір талас күшейген уақыт болатын. Сол заманда ғалым мұсылмандар арасына жік салып жүрген теріс пиғылды ағымдарға қарсы өзінің терең ақылымен, кемел білімділігімен, Құраннан және хадистерден алған анық дәлелдерге сүйене отырып, қиын мәселелерді дұрыс шеше білген. Мұсылмандар арасында теріс пиғылды ағымдардың идеологиясының тарауына тосқауыл болды. Мұхаммед пайғамбардың үмбетінің бірлігін сақтауда зор еңбегі үшін және ислам ақидасын бір жүйеге түсіргені үшін халық имам Матуриди «Мусахихул ақидатил муслимин» (Мұсылмандардың ақидаларын түзетуші) және «Имам ул-һуда» (Тура жолды имам) деген атақ берген.

Өзі өмір сүрген дәуірде ислам әлемінде негізгі билік иесі болып келген Аббасидтер әулеті құлдырап, бірнеше жаңа мұсылман мемлекеттері қалыптасып жатқан еді. Саманидтер әулеті дәл осы кезеңде жаңа мемлекет құрып, Мауераннаһр аймағына иелік етті. Олар билік жүргізген аймақта мазһабаралық пікірталастар кеңінен етек алып, қызу тартыстар жүргізілгендіктен, ел билеушілері оқымыстылар мен діндар ғұламалардың дін мен ғылымды жандандыруына жағдай жасады. Сөйтіп Саманидтер әулеті ислам дініне қатысты ғылыми-зерттеу жұмыстарының дұрыс жолға қойылып, кемелденуіне елеулі үлес қосты. Елде тәпсір, құқық, хадис, тасауф, кәләм, тіл мен әдебиет секілді түрлі ғылым салаларындағы білімдер бой көрсете бастады[3, 6].

Ислам діні үшін аса құнды имам Матуридидің еңбектері бүгінгі күнге дейін бірде-бірі жарыққа шықпаған. Оның көптеген кітаптарының ішіндегі ерекше құндылары – «Тауилат әл-Құран» мен «Китаб ат-Таухид» және «Китаб әл-Мақалат» қолжазба күйінде ғана сақталған.

Ғұлама ой-өрісінің кеңдігі, білімінің тереңдігі және заманының философиялық ағымдары жайлы мәліметі мол екендігі оның кітаптарында айқын байқалады. Матуриди құқықтың негізгі принциптері (усул фикһ) жайында қалам тартқан ханафи ғалымдарының алдыңғысы болып табылады.

Оның еңбектері карматилердің, шииттердің және муғтазилиттердің көзқарастары мен идеяларын жоққа шығаруға бағытталған. Матуриди замандастарының бірі - Әбу-л-Қасым Абдуллаһ әл-Қаби (317/929 ж.ж.) Бағдаттағы муғтазиле мектебінің лидері болатын. Матуриди Китаб ат-Таухидінде Қаби көзқарастарын жоққа шығара отырып, оның үш кітабына қарсы үш кітаптан құралған сыни көзқарастарын жазған. Шығыста Матуриди муғтазиленің, әсіресе, оның Бағдаттағы тармағымен алысқан кезде, замандасы Ашари Иракта муғтазиленің Басра тармағымен шайқас жүргізді[4, 9].

Ғалым Матуридидің пікірінше ақыл - білім көздерінің негізі. Өйткені, ақылдың көмегінсіз сезімдер мен хабар шынайы білімді қамтамасыз ете алмайды. Адамдыжануарларданайыратынбастыерекшелік – ақыл.

Жалпы имам Матуридиөзжүйесінекінегізгі принцип бойынша құрастырған: танзих (пәктеу) жәнехикмат (даналық).

Кезінде өткірпікірлеріменғалымМатуридиөзуақытындатеріспиғылды ислам ағымдарына қарсы ауыр соққы жасады. Имам муғтазиле ағымына бастапқы кезден-ақ қарсы тұрған болатын және олардың ілімдерін Құран мен хадистерден дәлел келтіре отырып теріске шығарды. Ғалым ислам тарихындағы осындай қиын сәттерде мұсылман әлемін жіктелуден сақтады. Сонымен қатар ислам дінін негізгі қайнар көздер шеңберінде заман ағысына бейімдеп, ақыл-ойдың ілім мен танымдағы құндылығын жоғары қойып, аталған дінді қоғамнан бөлмей, онымен тұтас өмір сүруіне шексіз еңбек еткен ғалым.

Ислам діні сан ғасырлардан бері халқымыздың тірегі, ақыл мен парасаттың, озық ғылым мен ұлы өркениеттің, мәдениет пен татулықтың діні қызметін атқарып келеді. Салтымызға сіңіп, дәстүрімізге айналды. Ендеше, бүгінгі күні ұсақ-түйекті таласқа айналдырмай, дінде де сара жолды ұстануымыз аса маңызды. Ата бабадан жалғасып келе жатқан, дәстүріміз және мәдениетіміз бен біте қайнасып, ұлттық құндылықтарымызға сіңісіп кеткен Абу Ханифа ілімі мен Матуриди мектебі ел мұсылмандарының бірлігінің арқауы бола алады.

Қазіргі кезеңде дін мен тәрбие байланысы, мәні жаңаша көзқарас, ұстаным, идеялық мазмұнда екені белгілі 5 . Тіптен тиісті әдебиеттерде тәрбиенің “мұсылмандық моделі” деген түсініктер де кездеседі. Олай болса діннің тәрбиелік мәнінде ұлт рухын жетілдіру, ұлттық тәрбиеге өнеге боларлық қасиеттерге пайдалану қажет сияқты. Мұнымен ұлттық тәрбиенің мәні мен мазмұны толығымен түседі.

Рухани жаңғыртудың жан-жақты мәселелері мен жаңа үлгілерді тарихи тамырларды ескеріп қолға алынды. Қазіргі кезеңде мемлекеттік деңгейдегі міндеттердің қатарында деуге болады 6 . Бұқаралық сананы өзгерту, әрбір қазақстандықтың санасын жаңғыртудың тиісті бағыттары анықталуда. Мәңгі ұлттық рух сақталып, шынайы мәдениет терендеп ұстамдылық, қанағатшылдық пен қарапайымдылық, үнемшілдік пен орынды пайдалану көрегенділігі жетіледі. Осы мақсатта қозғалған тақырыбымыз өз үлгісі мен орнын қажет етеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1“Қазақстан Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік” Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. –“Егемен Қазақстан”, 31қаңтар 2017.

2 Юсуф Тауасли, «Хикматлархазинасы», Ташкент, 2003.

3 ӘбсағтарқажыДербісәлі, «Ұлық имам – Имам АғзамӘбуХанифа», 9-бет, А., 2011.

4 «Матуридисенімектебіжәнеұстанымдықерекшеліктерітуралы», 2013 ж., e-islam.kz;

5 Дін және әйел” халықаралық форум мақалаларының жиағы. – Қарағанды. 2016.-Д91-204 бет.

6 Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғырты. - Егемен Қазақстан, 12 сәуір, 2017.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Токкулова Асель Сылкымбековна
Академия “Болашак”, г. Караганда, Республика Казахстан
Конкина Гулбаршын Спановна
Аркалынский госпединститут им. Ы. Алтынсарина
О РОЛИ ИСЛАМА В ВОСПИТАНИИ И ДУХОВНОЙ
МОДЕРНИЗАЦИИ КАЗАХСКОГО НАРОДА.

В статье рассматриваются место и роль ислама в духовном мире казахов. Указываются влияющие факторы на духовно-психологические черты людей. Определены некоторые моменты сочетания религии и национального воспитания.

Tokkulova Asel
Academy "Bolashak", Karaganda, Republic of Kazakhstan
Konkina Gulbarshyn
Arkalyyn State Pedagogical Institute. Y. Altynsarina
ON THE ROLE OF ISLAM IN EDUCATION AND SPIRITUAL MODERNIZATION OF THE
KAZAKH PEOPLE

On the role of Islam in the upbringing and spiritual modernization of the Kazakh people. The article considers the place and role of Islam in the spiritual world of Kazakhs. Influencing factors on the spiritual and psychological traits of people are indicated. Certain moments of the combination of religion and national education have been identified.

UDC 324

Zhumagulov Eldos
aikelbet@mail.ru
Karagandy State University named after academician Ye.A. Buketov,
Karaganda, Republic of Kazakhstan

INTERNATIONAL EXPERIENCE AND KAZAKHSTAN: POLITICS OF COUNTERACTION AGAINST CORRUPTION

In this article an author examines- corruption, one of major problems of modern society. Investigate experience of world countries which attained positive results in politics, counteraction against corruption, that threaten to national safety of the state. Also, we can find in this article grounded conception of using experience of world countries, taking into account the specific features of our society. Positive achievements in this politics are especially important, for country that aims to be among the most developed countries.

Keywords: corruption, anti-corruption policy, world experience of the fight against corruption.

In accordance with the annually offered the Corruption Perception Index (further – CPI) by the international organization Transparency International, according to the results of 2016 compared to 2015 Kazakhstan decreased for 8 indexes and took the 131st place in 177 countries.

The Corruption Perception Index (further – CPI) is a global research on the prevalence of corruption in the public sector and ranking of related countries in the world. In the framework of the index corruption is explained like using any official position in order the personal profit. The initiators of the project index measuring corruption at the opinion of the experts, statistical data, for example, the numbers of criminal cases on the facts of corruption or judgments are not taken into account. At first, this information is not always available, and secondly, it is not actual level of corruption, but effective rate of law enforcement in detection and suppression of corruption. In this case, according to researchers the only reliable source of information is opinion of those who are in the face of corruption

(entrepreneurs) or those who are engaged in research professionally (experts). The CPI is an accrue indicator on the basis of the findings from the expert analysis of international organizations. All sources of information about spread of corruption in the public and the economic sector assume the general level, and consist of indexes of many countries. Index separates countries on the basis of accepting the level of corruption in the public sector with the scale from 0 (corruption at the highest level) to 100 (corruption at the lowest level). In the final ranking with the score of countries give the number of sources of information. In accordance with the requirements established for adding any country to index there should be at least three sources of information. Overall, despite the deficiencies index is relatively reliable measurement tool.

A corruption is a threat for Kazakhstan's national security and the stability of the state and society; it creates a negative image of the Republic of Kazakhstan in the international arena, and definitely interferes for the ongoing economic and social reforms. Corruption, in advance, puts corrupt and honest (local or foreign) entrepreneurs in inequality condition, it can cause damage to the internal and external markets' competition, and make negative impact on the national economy. According to estimates of the Association of Independent Experts on Corruption it raises the cost of goods and services in Kazakhstan, first of all people will suffer from it [2].

Corruption harms to the economic and financial environment of making business, reduces government control and business efficiency, interests to investment; and brake the economic and political development, as well as introduces a certain amount of instability in the political process.

In spite of the measures taken by the law enforcement agencies in the fight against corruption, they do not provide significantly results. According to the official information of the Republic of Kazakhstan's agency against economic crimes and corruption, if the amount of damage caused by corruption crimes identified in 2005 was only 379 million tenge, in 2012 this index increased to 7.8 billion tenge. According to the director of the Institute of Economics of the science committee of the Republic of Kazakhstan's Ministry of Education and Science SakenEspaev's data Kazakhstan from 1994 to 2013 suffered 7.5 billion dollars of corruption. The last two decades about 120 billion dollars were used from the country's capital. Many of them are due to corruption [3].

Of course, these indicators are unfavorable. We cannot say that is a good indicator for our country which set the goal of joining to the ranks of 30 leading countries. It is a threat to the national security, this phenomenon was mentioned in the President's Address to the Nation – "a new political direction of the established state Strategy "Kazakhstan-2050": corruption is not just an infringement. It undermines confidence in the effectiveness of the State and it is a threat to the national security" [4].

It is known that corruption reduces the competitiveness of the state, brakes the implementation of democratic reforms in the society, overshadowed to the country's international reputation. Unquestionably, it leaves a trace on public confidence in the democratic basis of the people, on their faith in law and justice, and, ultimately, on the confidence to the authorities. Therefore, in the fight against corruption determine and analyze the successful experience of countries around the world is important for us.

At present, the issue of corruption can be found in each country, in various international organizations. But it is not the same everywhere. The origin of corruption is a wide variety of issues depending on the historical era and the period of social-economic development of the country. For the control and service of the state in some foreign countries there are the administrative template complexes aimed at the prevention and elimination of corruption. In some countries, officials have honor code or codes of ethics, which is a special set of laws. In this regard, we will focus on measures for the prevention and suppression of corruption in the foreign countries.

Based on the details of the Transparency International we will try to reflect information about corruption on the world map exploring the difference between allocation of corruption around the globe and the level of corruption in the modern world. Speaking about the fight against corruption in international practice, all countries can be conditionally divided into four categories: 1) countries in which the fight against corruption is successful; 2) the country with the average level of corruption; 3) countries in which corruption depends on significant issues; 4) countries where corruption is an especially noticeable.

Denmark and New Zealand are the one of the best in the ranking of classification. They scored 90 of a possible 100 points. 89 points Finland took the third place. Among the top ten there are Sweden, Switzerland, Norway, Singapore, and Canada.

Before our country from the post-Soviet countries there are Estonia (23th), Lithuania (41), Georgia (45), Latvia (46), Armenia (114), Azerbaijan (124). Russia (135), Ukraine (136), Kyrgyzstan (138), Tajikistan (156), Turkmenistan (155th) and Uzbekistan (159) are located after our country.

Some features of the organization the fight against corruption in the above-mentioned countries - in the government of these countries corruption is considered like a threat to national security. Therefore, corruption is perceived as internal and external threats, and the fight can be large-scale and complex character.

First of all, the most interesting for us is the experience of Denmark, which is on the top for a several years. For the success in this area of this country contributes the most productive work of the existing anti-corruption laws and initiatives.

Transparency International in accordance with the results of the research a corruption conducted in Denmark in 2016, made the following conclusions: "intransigence" of corruption in Denmark is primarily due to a strong culture of public administration. In this system, the mass media can play an important role. Many cases related to corruption offenses will published in the mass media, and will discuss by the National Audit Office, the Parliamentary Ombudsman. It means that the mass media do their jobs effectively. Corruption is not a serious problem in Denmark that is why this topic doesn't contribute to social trends and interests. Danish people look "right" to the officials and their reputation is higher. Many companies of the country while working with internal and external partners implement the policy of "intransigence" to the corruption [5].

Until the middle of the XIX century, Sweden was a country steeped in corruption [6]. But after the political elite's adoption of a strategic decision for modernization of the country, developed and began implementation of the measures to fully exclude mercantile considerations of the officials. Government regulation based not on prohibitions and permissions, but on honest and responsible management incentive - taxes, subsidies and discounts. For citizens has opened the way to get acquainted with the internal documents of the government, was given the opportunity to those who want to understand how the state works. Most importantly, independent and effective judicial system was formed.

In addition, the Swedish parliament and government consolidates for officials high ethical standards and has made efforts to carry out them. After just a few years the honesty among the state bureaucrats became to the prestigious norm. At the beginning the salaries of officials were 12-15 times more than the salary of the workers. Nevertheless, during the operation of the government target this difference decreased two-fold. Today, Sweden is one of the very low levels of corruption.

In Sweden the Church and public opinion plays a big role on countering to corruption. Thus, in this country if businessman will have a very high success in less time or if officials will have high income than expenses, they will be looked at with suspicion. Public opinion will blocked that businessman, so they begin to express lack of confidence in the business and in everyday life. And public opinion will force such officials to leave the service; do not allow him to find a job in public service and private business. The public opinion made corruption a rare "evil" phenomenon of private business and public service. This cannot be achieved by legal way of regulation or even criminal penalties.

After independence in 1965, in Singapore was the country with a very high level of corruption [7]. Corruption had become a way of life of the people. Relatively in little historical time, from independence to the present from poor country it has become highly developed post-industrial country. This way was the way of the implementation of the selection by Prime Minister Lee Kuan Yew in 1959. This man aimed to make a port city from which water and building sand are imported a financial and trade center of South-East Asia fresh. For this purpose it was necessary to reduce the level of corruption. It was carried out in an integrated manner: activities of the officials were strictly regulated, equivocation of all laws was destroyed, many types of permission and licensing were removed, carried out the principle everyone is equal before the law and the rule of law, the services of authorities were ease, ethical standards strictly observed .

"Independent Bureau of the investigation incidents of corruption" is the Anti-corruption Center. This is the world's first specialized anti-corruption organ. Citizens can complain to government officials, and may require refund losses. At the beginning anti-corruption campaign this bureau had initiated investigations against members of the government of Lee Kuan Yew and his close relatives. For arrested corrupt ministers has used a number of specific measures to deprivation of liberty. By

these actions Lee Kuan Yew proved for all citizens of the state that in his government can be only the ministers and other responsible people, honest and highly qualified specialists. By reducing the level of corruption, Lee Kuan Yew proved for Singaporeans that working tirelessly and professionalism will always have a high cost and will lead to a higher standard of living. With the image of safe and free from corruption country, they achieve high economic growth through attracting internal and external investment to the economy. However, this result is available when measures against corruption are taken regularly. The Singapore-corruption legislation will be improved to prevent it.

In our eastern boarding country China any encroachment on private property of entrepreneur is a serious state crime [8]. Any passive action of the police or other authorities in such facts of encroachment means that is considered like an intercession for a serious crime. The right to private property protected in any case without changing the rules and terms of the contracts between the state and individuals. In China all contracts are strictly observed by pursuant authorities.

The protection of private ownership and entrepreneurship in such society is well felt. Chinese zealously engaged in business, many foreign investors which are believed in local authorities attract to the country. All of this, of course, contributes to the rapid economic growth of China.

Over the centuries, the Chinese bureaucracy was a special caste in the country and controlled the public goods. Because of ignorant bureaucracy that wants to improve their social conditions China has a lot of time for delay in development. HR employee status (ganbu) takes a special place in the society and provides a higher standard of living than others. The development of market relation in China was on responsible positions of bureaucrats, and they have the right to allow businessmen and to manage public resources. These features make the actions to corrupt of many Chinese officials, pushed to illegally enrich themselves at the expense of the state and private business.

Today in China the governments and officials put pressure on private businesses on the lower level. This caused the severity of the Chinese laws against corruption. Chinese government believes that officials' corruption is a threat to the country's economic development. And in their opinion, officials are the first cause of corruption. Another important factor to support business if they will suffer from the illegal actions of officials, and then the state will cover the damages, and then they will be able to collect all from officials' family, relatives.

But the state does not set free him from the responsibility of fire safety, sanitary control and other state control services. If, for example, private enterprise will be in the event of a fire in the first place responsible inspector for this enterprise may be found guilty and take a strict punishment. Therefore, inspector will consider that businessman non-compliance with fire safety, when he cannot persuade businessmen to act against him, often taking firefighting equipment leaves at his own expense.

Canada is the one of countries with interesting experience in this area. Of course, no one can be guarantee that there is no corruption in the country with the federal government of 450 thousand working people. However, this country has the best indicators in the fight against corruption. In 2003 was adopted Code of Ethics of the public service. In accordance with the Code official within 60 days from adapting to the public service during the performance of official operations, he should give a confidential written report to his deputy in charge of the Ministry that can lead to conflicts of interest to disclose, property, and liabilities [9].

Officials in the performance of their services should not avoid actions which will come up to the conflicts of interest. In any case conflict should be settled in favor of the public interest. During their service taking any type of gifts is prohibited. After the completion of their professional activities, they should to send written confidential report about their private companies they'll deal with and some suspicion about the decision, and that any suggestions on employment. In accordance with the Code released from the public service employee after a year during the past year are prohibited to give consent for the appointment to the board of directors of a private company, in relationship with government organs protect the interests of private firms and informing anyone with official information.

As we noted in the experience of the most countries civil society institutions – political parties, non-governmental organizations, governmental organizations and individual politicians' institutions have a special place in the fight against corruption. These institutions not only help in the fight against corruption to government organs, sometimes when this organs "did not notice" facts of corruption in the public it performs the functions of this area. As an example of the activities of civil society anti-

corruption organization we can take the work of national offices of Transparency International. These sections are active in more than 80 countries around the world, including Azerbaijan, Kazakhstan, Latvia, Lithuania, Moldova, Russia and Estonia.

In addition, the work of civil society against corruption, especially in transition and developing countries cannot fully develop. It can be explained by the following conditions:

Firstly, in all the countries government agencies in implementing anti-corruption measures do not consider civil society institutions;

Secondly, in a number of countries civil society institutions approved by the anti-corruption law does not have the capabilities and mechanisms;

Thirdly, corruption in growing countries with a limited number of anti-corruption governmental organizations' service due to the low level of the civil and political activity, political and legal culture is not supported.

Therefore, any prerequisites for the implementation of the policy against corruption in the country, firstly, the set of work between government organs, and secondly, it is the integration of the permanent organs of civil society institutions.

As we have noted, anti-corruption policy in foreign countries are different, it depends on the country's social and economic status, cultural values and on the level of development of civil society institutions. Analysis of the manifestations of corruption in these countries contributes Kazakhstan to make an efficient and the best effective national strategy against corruption.

Firstly, strong political will of the top of the state aimed at the fight against corruption and based on this in the sphere of the state, economic, social and legal nature fight against corruption of the unified state policy.

Secondly, state administrative system of organized civil society for all in terms of social control and provide the possibility to initiate proceedings on crime offenders.

Thirdly, have to carry out monitoring on the purity of the actions of the authorities in power, state employees, the strict reporting to independent organs.

Fourth, and the most importantly, the formation of public opinion on the unreasonableness of corruption should be the basis for policy in this area.

We believe that these principles will be the basis for a strong national anti-corruption policy.

List of references:

1 Transparency International's Corruption Perception Index// [Electronic resource] //: Access Procedure: <http://www.transparency.org.ru/indeks-vospriatiia-korruptcii/blog>

2 About action against corruption in the Republic of Kazakhstan for the years 2011 - 2015 on the approval of the sectoral programs of the Government of the Republic of Kazakhstan Decree No.308 of March 31, in 2011 (amended in 2012.28.06.) // [Electronic resource] // Access Procedure: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1100000308>

3Shulembayeva R. Taking into account the world experience // Kazakhstan's Truth. - 2014. - №3. – P.2.

4Nazarbayev N.A. Strategy "Kazakhstan-2050". A new political direction of the established state. Address to the Nation of the Republic of Kazakhstan's President. // [Electronic resource] // Access Procedure: http://www.akorda.kz/kz/category/gos_programmi_razvitiya

5 Bogarnikov I.V. Foreign experience of corruption' counteraction // State power and local government. – 2008. – №9. – P.17-18.

6 Selina M. Fight against corruption with an eye on foreign experience // New generation. – 2011. – №45 – P.4-5.

7ShimshikovZh.E. World Experience of the specialized anti-corruption organs' activities and probability of its use in Kazakhstan // Transit economy. - 2013. – №4. – P.77

8 V. Neveykin V. Chinese Lessons // New Newspaper. - 2011. - No.4. - P.5

9Demchuk A.L., Sokolov V.I. Canada: New mechanisms of the fight with corruption // United States of America. Canada: economics, policy, and culture. - 2010. - No.5. – P.46.

Елдос Тәңірбергенұлы Жұмағұлов
Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

**СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ТҰРУ САЯСАТЫ:
ӘЛЕМДІК ТӘЖІРИБЕ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН**

Бұл мақалада автор қазіргі қоғамның өзекті мәселелерінің бірі – сыбайлас жемқорлық құбылысын қарастырады. Елдің ұлттық қауіпсіздігіне қауіп төндіретін сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатта жақсы нәтижеге қол жеткізе білген елдердің тәжірбиесі зерттеледі. Сыбайлас жемқорлықпен күрестегі әлемдік тәжірибені өз ерекшеліктерімізді ескере отырып, тиімді пайдалана білу туралы тұжырымдарды негіздеуге тырысады. Алдыңғы қатарлы дамыған елдер санатына қосылуды мақсат етіп отырған біздің ел үшін бұл саясатта нәтиже өте қажет.

Жумагулов Елдос Танирбергенович
Карагандинский государственный университет имени Е.А.Букетова,
г. Караганда, Республика Казахстан

**ПОЛИТИКА ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КОРРУПЦИИ:
МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ И КАЗАХСТАН**

В данной статье автор рассматривает одно из актуальных проблем современного общества – коррупцию. Исследуется опыт мировых стран достигших положительных результатов в политике противодействия коррупции, который является угрозой национальной безопасности государства. Обосновывается концепция использования опыта мировых стран, учитывая специфические особенности нашего общества. Положительные продвижения в этой политике особенно важны, перед страной которой ставит цель вхождение в число развитых передовых стран.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ:

Дастан Бақытбекұлы Кошербаев, саяси ғылымдардың кандидаты, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің доценті, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Әсел Сылқымбекқызы Тоққұлова, магистрант, «Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Гүлбаршын Спанқызы Конкина, философия ғылымдарының кандидаты, Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық мемлекеттік педагогикалық институтының тарих және өнер факультетінің деканы, Қазақстан Республикасы.

Елдос Тәңірбергенұлы Жұмағұлов, саясаттану магистры, саясаттану және әлеуметтану кафедрасы, Е.А. Букетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ:

Кошербаев Дастан Бақытбекулы, кандидат политических наук, доцент кафедры политологии и социологии Карагандинского государственного университета имени Е.А.Букетова, г. Караганда, Республика Казахстан.

Тоққұлова Әсел Сылқымбековна, магистрант, Академия «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан.

Конкина Гулбаршын Спановна, кандидат философских наук, декан факультета истории и искусства Аркалыкского госпединститута им. И.Алтынсарина, г. Караганда, Республика Казахстан.

Жумагулов Елдос Танирбергенович, магистр политологии, кафедра политологии и социологии, Карагандинский государственный университет имени Е.А.Букетова., г. Караганда, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHORS:

Kosherbayev Dastan, Candidate of political sciences, Associate professor Karaganda state University named after E. A. Buketov, Department of political science and sociology

Tokkulova Asel, master student, Bolashak Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Konkina Gulbarshyn, Candidate of Philosophy, Dean of the Faculty of History and Art, Arkalyk State Pedagogical Institute. I. Altynsarina, Republic of Kazakhstan.

Zhumagulov Eldos, master of political science Karaganda state University named after E. A. Buketov, Department of political science and sociology

Т
Е
Х
Н
И
К
А
Л
Ы
Қ
Ғ
Ы
Л
Ы
М
Д
А
Р

Т
Е
Х
Н
И
Ч
Е
С
К
И
Е
Н
А
У
К
И

Сандуғаш Советқызы Ахметова
ada.baks@mail.ru
«Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы
Лаура Назымхихматқызы Құлбаева
laukakn@mail.ru
Айнұр Елубайқызы Сүлеймен
ai-box@mail.ru
Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

СЫҒЫЛҒАН АУАМЕН ҚҰЮ ҚАЛЫБЫН ТЫҒЫЗДАУ МАШИНАЛАРЫ

Бізге сығылған ауамен құю қалыбын тығыздаудың келесі әдістері белгілі: ату-жаншу, үрлеу-жаншу, үрлеу-ату, ауа-сүзгілі, ауа-импульсті және т.б. Біздің ойымызша, үрлеу мен ату әдістерін біріктіру мүмкін емес. Ату – әдісі үрлеу әдісінің дамуы болып табылады. Бірақ, ату конструкциясының барлық өзгерістерінің әсері үрлеп тығыздауды, атып тығыздау процесіне өзгертті. Ең маңызды ерекшеліктері ауа ағынының қоспаға әсер ету кезіндегі процестің қарқындылығы. Сондықтан құю қалыбын тығыздауды келесі әдістерге бөлген дұрыс: үрлеу, ату, пульстеу, біріктірілген, шланг- ағынды, ауа-сүзгілі (Сэйацу типі бойынша), жоғары және төмен қысымның ауа-импульсі.

Кілтті сөздер: ауа-импульсті, үрлеу, ату, жаншу, пульстеу, біріктірілген, шланг- ағынды, ауа-сүзгілі (Сэйацу типі бойынша), қалып, тығыздау.

Құмды үрлеу әдісі құю қалыптарын жасау үшін шығарылды. Оның мәні қоспаны сығылған ауа ағынымен үрлеу резервуарынан өзекшк жәшігіне әрі қарай тығыздау үшін тасымалдау [1]. Резервуардың түбі ауа ағынымен қоспаның бөлшектері өтетін бір немесе бірнеше үрлеу тесіктері бар жазық үрлеу плитадан тұрады. Қоспа бетіне ауа жіберу және резервуардың көлденең қимасының ауданының үлкен болуы қоспаға ұзақ әсер етуді талап етеді. Сондықтан, үрлеу уақыты бірнеше секундқа созылуы мүмкін.

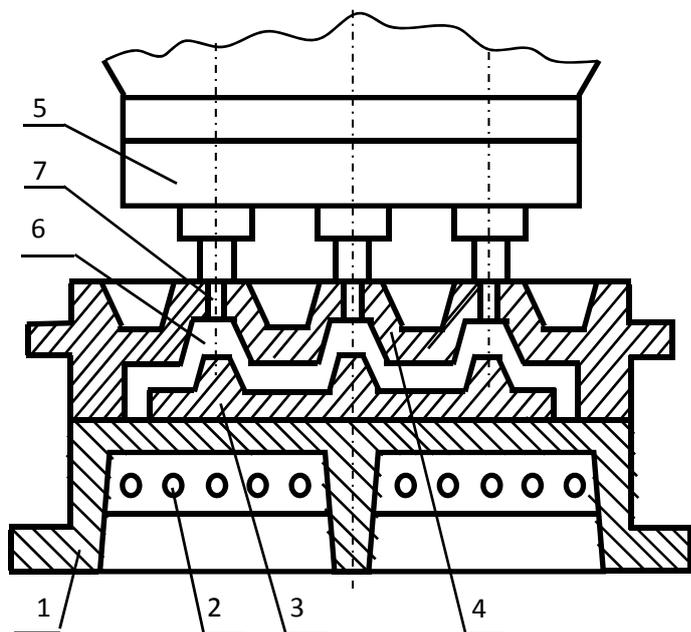
Үрлеу процесі екі фазаға бөледі [2]. Бірінші процесс технологиялық сыйымдылықты қалыптау немесе тығыздалған стержендік қоспамен толтыру болып табылады. Ал екіншісі пневматикалық ағынның қалыптасқан қозғалысымен сипатталады. Соңында қоспаны сығылған ауаны сүзгілеу арқылы тығыздайды. Қалыптау сапасы бірінші фазаны анықтайды. Бірінші фаза бір бірімен байланысты екі құбылысқа бөлінеді:

- резервуардан ауамен араласқан құмның ағуы;
- қозғалыстағы қоспаның бөлшектерінің жәшіктің түбіне және қабырғасына соғылып кідіруі, бұрынғы аққан бөлшектерге соғылып кідіруі. Содан кейін тығыздалуы.

Екі процесс те үзіліссіз, бірақ тізбектеліп ағады. Басқаша айтқанда, барлық қоспаны бір мезгілде тығыздау туралы сөз болып жатқан жоқ, қарастырып отырғанымыз - қоспаны біртіндеп тығыздау процесі. Резервуардан шыққан әр қоспа бөлшегі оның алдында аққан қоспаға соғылып тоқтайды да кинетикалық энергияның жұмысқа ауысуы әсерімен тығыздалады. Сонымен, құмды үрлеу әдісімен тығыздау үш периодтан құралады: қозғалыс, кідіру, фильтрация.

Құмды үрлеу әдісін құмды ату әдісі ығыстырды. Себебі, табиғи бекіткіштердің жетіспеушілігінен синтетикалық байланыстырғыштар қолданыла бастады. Екіншіден, аз қозғалатын қалып қоспасын тығыздауға перспективті жоғары өнімді процесті енгізуді іске асыру.

Қазіргі кезде құмды үрлеу машинасы тек қана құмды-шайыр қоспасын қапталған металл қалыптақалыптау үшін ғана қолданылады. Металл қалыптың қалыңдығы 4 ... 6 мм. Қаптаушы (облицовка) қыздырылған модель мен металл қалыптың арасындағы тесікті құрғақ қапталған (жалатылған) құмды қоспамен толтыру арқылы іске асады. Шектелген нүктелер саны арқылы

Сурет 1. Қапталған металл қалыптарын алу схемасы.

қоспаны жіңішке қуыстар арқылы жіберу қиынға соғады, үру тесіктері кішкентай болу керек. Құмды ату қалыптауы тез аққыш болғандықтан жарамайды. Сондықтан қазіргі кезде құмды ату балама (альтернативой) әдісі болып саналады.

Қапталған металл қалыптарын алу схемасы 1-суретте көрсетілген.

1 модельді плитада 2 қыздырғыштарымен 3 модель орналасқан. 1 плитада 4 металл қалыптары орнатылған. Қапталған қоспа 5 құм үрлегіштің бөлігінен 6 саңылаумен 7 үрлеу тесігі арқылы үріледі. Бірақ үлкен көлемді қапталған қабат алу үшін құмды үрлеу машиналарының құрылымы жарамсыз болып қалды. Бастапқы кезеңде, құм үрлегіш резервуарында қысым аз болған жағдайда, 7 қуысы астың қоспаның аздаған бөлігі толтырады. Резервуарда қысымды біртіндеп көтерген сайын қоспа

көлемі тығыздалады, ал қалған 6 қуыс кеңістігі толмай қалады. Сол себепті тұрақты ауа қысымын беретін арнайы құм үрлегіш резервуар ойластырылды. Оның ерекшелігі бекітпесі бар басқарылатын шүмектің болуы. Оны ашып жабу еріксіз іске асады. Шүмектің міндеті – үрлегіш плитадағы өзектерді резервуарда қоспа мен сығылған ауаны ұстап тұру және қоспаны үрлеу үшін ашу. Шүмектің тесігі уақыт өткен сайын өзгереді, ал өткізу клапаны әрдайым ашық болады. Әдеттегі резервуарда айнымалы ауа қысымы басқаша, өткізу клапаны тесігі ауданы айнымалы, ал үру тесігі тұрақты.

Резервуардағы бастапқы жоғарғы қысым шүмектен ресивердегі алғашқы қоспа бөлікті үрлеуге мүмкіндік береді. Бұл үрлеу тесігінен қашықта жатқан бөліктерді қоспамен толтыруға және қаптаушыны тығыздауға мүмкіндік береді. Процесс соңында қоспа араласқан ауа жылдамдығы 6 қуыста қарсықысымның өсуінен төмендейді. Енді үрлеу тесігіне жақын бөліктер толғаннан кейін қаптаушы қысымның төмендеуінен тығыздалады. Ол ауаны қоспа арқылы фильтрациялау арқылы жүзеге асады [3]. Нәтижесінде сапалы қапталған металл қалыптары қалыптасады.

Құмды ату процесінің құмды үру процесінен айырмашылығы оның тезділігі (шамамен бір рет) және қалыптау процесінің сапалылығы:

- 1) Құмды ату машинасының резервуарда қалыптау қоспасын қысым өзінің максималды мәніне $2/3 \dots 3/4$ жеткенше қосымша тығыздау;
- 2) Ауа-құмды ағынның үру тесігінен ағуы;
- 3) Жоғары жылдамдықпен келе жатқан қоспа бөлшектерін технологиялық сыйымдылықта тежеу және қоспаны ақырына дейін тығыздау.

Қазіргі кезде құмды ату әдісі өзекше (стержень) жасау өндірісінде кеңінен қолданылады, әсіресе ұсақ және ірі (ыстықпен кептіру) өзекшелер жасауда, суық және ыстық жәшіктерге салуда, CO_2 - және SO_2 -процестері бойынша және т.б. Ол опокасыз бір рет қолданылатын құм қалыптарын жасауда да кеңінен қолданылады. Қоспаны қалыптау камерасына жіберу барлық бағыттарда іске асады, яғни үстінен де, астынан да, жанынан да [4]. Сонымен қатарекі жақты үрлеуге де болады.

Бұл әдісті әртүрлі құрамды, әртүрлі өлшемді қоспаға қолдану үшін модификациялауға тура келеді.

Құмды ату әдісінің ерекшелігі технологиялық сыйымдылықтың құмды ату қалпақшасынан (головка) біршама алшақ немесе оның астында орналасуында. Сонымен қоспаны үстінен астына қарай (шахтылы үрлеу) немесе астынан үстіне қарай (тік үрлеу) үрлеуге болады. Астынан үстіне қарай үрлеудің үстінен астына қарай үрлеуге қарағанда біршама энергетикалық ерекшеліктері бар.

Технологиялық сыйымдылықтың құмды ату қалпақшасының астында орналасуы вариантын гравитациялық қалыптаудың бір түрі деп қарастыруға болады. Бұл жағдайда қоспа қосымша импульс алады және әрі қарай қозғалыстағы қоспаға ауанының артық қысымы әсер етеді. Гравитациялық тығыздауда қоспаға Жердің тартылысы (притяжение Земли) әсер етеді.

Қалыптаудың құмды ату-пульстау әдісі кәдімгі құмды ату әдісіне ұқсайды, бірақ «көпсериялы». Өзекше қоспаны аз-аздап жіберу арқылы біртіндеп қалыптасады. Тығыздау циклы уақытқа байланысты созылады. Бірақ процестің өзі универсальды бола бастайды, яғни өзекшенің салмағына шектеу жоқ. Ол құмды ату резервуарының көлемінен бірнеше рет артық көлемді өзекше дайындауға қабілетті.

Араласқан құмды ату әдісі өте сапалы бір реттік құм қалыптарын дайындауда қолданылады. Опока мен қалыптау камерасын толтыру үшін қоспаны үру қолданылады. Сонымен қатар қоспа тығыздалады. Әрі қарай қоспа соңғы рет тығыздалады. Тығыздау көбінесе жоғары меншікті қысым түсіру арқылы престоумен іске асады.

Ағысты-шлангылы қалыптау әдісі (басқаша құмды ату-шлангылы әдісі деп те аталады), ол ірі формалы және өзекшелер өндіретін ұсаксериялы және жекелеме өндірістеріне арналған. Қалыптау қоспасы құм үретін резервуарда орналасады. Резервуардың астыңғы жағына сакиналық түтікше бойынша сығылған ауа жіберіледі. Ол қоспаны иілгіш шлангқа айдайды. Қоспа ағыны шлангі арқылы ауамен араласады да үлгі плитасында орналасқан опокаға лақтырылады. Өз бетімен қататын қоспаны қолданарда резервуарда құм сақталады және ол шланг арқылы беріледі, ал қоспа шлангының ұштығында (наконечник) дайындалады. Ол үшін ұштыққа арнайы шүмек арқылы сұйық байланыстырғыш (связующие) және қатырғыш (отвердитель) жіберіледі. Ал ұштықтың өзі спиральды элементті қозғалмайтын батареямен жабдықталған. Ол қоспа компоненттерінің ауа ағынымен араласуын қамтамасыз етеді [5]. Спиральды элементердің орнына айналып тұратын күрекшелер жүйесін қолдануға болады.

Бұл әдіс өндірісте сынаудан өткен. Мысалы, ішкі өлшемдері 1,5x1,5x1,5 м болатын опоканы тығыздау үшін өнімділігі 5,5 т/сағат, шлангысының диаметрі 32 мм және ұзындығы 3 м болатын қалыптау құрылғысы пайдаланылады. Оптималды нәтижелері ұштықтың шығу қимасынан үлгіге дейінгі ара қашықтығы 1 м және қоспа араласқан ауа ағыны қозғалысының бағыты мен үлгінің бетінің иілу бұрышының шамасы 45...90° мәндерін қабылдағанда мәресіне жетеді. Машинаның резервуарының сыйымдылығы 4 тонна. Берілген әдістің қалыптау құрылғысы кейбір елдерде патенттелген.

Ағысты-шлангылы қалыптау әдісі физикалық жағынан қарағанда зауыт магистралінен үзіліссіз берілетін тұрақты қысымның сығылғын ауасының әсерінен ауа-құмды ағынның шектелмеген көлемнен (қоспа құм үру резервуарынан шектеусіз ағады) атмосфераға ағуын сипаттайды. Сонымен, процесс құмды немесе бөлшекағынды тазарту процесіне ұқсас болғандықтан оны ағысты-шлангылы деп те атайды.

Ауа-филтрациялы әдіс таза қалпында сапалы қалып алуға жарамсыз, себебі қажетті тығыздаумен қамтамасыз мете алмайды. Ол басқа әдістердің көмегімен, көбінесе престоу әдісімен іске асады.

Сонымен, ауа-филтрациялы әдісін негізгі процестің (құм үрлеу процесі) үшінші кезеңі деп қарастыруға болады. Бұл әдістің ерекшелігі келесідей: ресивердегі сығылған ауа тез арада жіберіледі және бірқалыпты ағынмен технологиялық сыйымдылықтағы қоспаның бос жатқан беткі жағына бағытталады. Қатты бөліктерге қарағанда аз инерциалы ауа ағыны қас қағым сәтте қоспа арасына таралады да оны жалған қорытпаға (псевдоожигенное) айналдырады. Қысымның өсуі жалғаса береді. Сондықтан қоспа бөліктері үлгі плитасына қарай үдеуін күшейтеді және сол бағытта қозғалады. Қалыптау қоспасын тығыздау оның кинетикалық энергия арқылы тежеуінен болады.

Бірінші машиналарда ресивердегі қысым 10...20 МПа дейін жетті. Сондықтан бұл әдіс жоғарымпульсті қалыптау деп аталады. Ресивердегі бастапқы қысым азайтылады. Көп жағдайда сығылған ауаның бастапқы қысымы 4 ... 7 МПа болатын құрылғылар қолданылады. Ауа ағынының опока қимасы бойымен бірқалыпты таралуы жарғыш (рассекатель) құрылғысы арқылы іске асады. Көбінесе ол бір немесе екі перфорланған плиталар түрінде беріледі. Қолданылған ауа опокалы-модельді жабдықтан (оснастки) үлгі плитасында орналасқан вент арқылы сыртқа шығарылады және толықтырғыш рамкадағы (тығыздау процесі біткеннен кейін ғана ашылады) арнайы клапан арқылы да шығарылады. Қоспа бетіндегі қысым шамамен 1,2 ... 1,5 МПа тең. Қоспа бетіндегі қысымның көтерілуі 0,015 ... 0,02 с уақыт аралығында болады. Ал жалпы тығыздау уақыты 0,03 ... 0,05 с аралығында.

Пневмоимпульсті қалыптау ауыр машина жасау өндірістерінде сериялы және бір рет өңдеу шарттарына қолдану үшін ойластырылған. Егер қоспа бетіндегі қысымды аз уақыт ішінде көтерсе, онда ресивердегі бастапқы қысымды төмендетуге болады. Бұл идея төмен импульсті қалыптау әдістерінде қолданылды. Қоспаның бос бетіндегі қысымды өсіру 0,01...0,012 с уақыт аралығында жүзеге асады. Төмен импульсті машинаның ресиверіндегі бастапқы қысым - магистральды, бірақ 1,0 МПа-дан аспауы керек. Бұл әдістің көптеген түрі бар. Олар екі топқа бөлінеді:

1. Қоспаны қосалқы тығыздау үшін және әрі қарай тағы тығыздау үшін импульсті әсерді қолдану әдістері.

2. Қоспаны тек қана бір немесе бірнеше төмен қысымды импульстің көмегімен тығыздау.

Бірінші жағдайда қоспаны тағы тығыздау статикалық немесе динамикалық болуы мүмкін. Статикалық қосымша жаншу машиналарында қалыптау циклдары екі тізбектелген тәуелсіз қадамдарға бөлінеді. Оның әрқайсысын жеке-жеке зерттеуге болады.

Динамикалық қосымша жаншу (подпрессовка) импульсті-соққылы машиналарда іске асырылады. Бұл жағдайда импульстің әсері жоғары жылдамдықты престеу әдісімен сәйкес келеді. Ол ерекше конструкторлы ауа клапаны көмегімен жүзеге асады. Клапанның жабылу мүшесі престелу плитасы болып табылады. Ол ресивердің фиксаторды ұстап тұратын өткізу тесігін жабады. Фиксатор ашылған кезде жабылу мүшесі ауырлық күшімен және ресивердегі сығылған ауа қысымымен еркін төмен түседі. Ол технологиялық сыйымдылықтағы қоспаның үстіне жетіп, оған соғылып, ақырында тығыздалады. Сонымен, қалыптау қоспасының астыңғы және орта қабаттары импульстің әсерінен тығыздалады, ал үстіңгі қабаттары соққының әсерінен тығыздалады. Процестің бұл екі фазасы бір-бірімен байланысты және соққы әлі қозғалыстағы қоспа қабаттарында жүреді [6].

Қоспаның төменгі қабаттары келесі схема бойынша тығыздалады:

1. Қоспаны айдау және активациялау (жалған қорытпа);
2. Оның тежелуі және тығыздалуы.

Қоспаның үстіңгі қабаттарына қозғалыстағы престі колодканың соққылы әсері қосылады.

Импульсті-соққылы қалыптау құрылғыларына қоспаның қасиеттеріне және мөлшеріне тәуелді форманың ажырау бетінің (лад) деңгейі сәйкес. Импульсті тығыздаудың бір кемшілігі бар, ол - қоспаның үстіңгі қабатының шамамен 2 ... 3 см-дей бөлігінің тығыздалмай қалуы. Ол тығыздалмаған бөлікті алып тастайды (жоғары қысымды құрылғыларда сияқты). Бұндай жағдайларды болдырмау үшін машиналар конструкцияларын күрделіндірмейді. Сондықтан импульсті тығыздауды бірнеше рет қолданады. Бірақ, бірнеше рет импульстеу әсері бірінші рет тығыздағаннан әлдеқайда төмен. Себебі, бірнеше рет тығыздалған қоспалардың жылдамдықтары және үдеулері бірінші рет тығыздалған қоспаға қарағанда біршама төмен болады.

Сонымен қоспаға әсер ету механизмі бойынша пневмоағын көмегімен қалып жасау формаларын жасау құмды үру әдісінің кейбір кезеңдеріне ұқсас екендігіне көз жеткіздік. Форма жасау құрылғыларының жұмыс процестері де ұқсайды. Сондықтан олардың параметрлерін есептеулерде бірдей формулаларды қолдануға болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1 Кузембаев С. Б., Ахметова С. С., Кузембаев А. С. Газодинамические аспекты уплотнения литейных форм и стержней сжатим воздухом // Труды университета. Караганда: КарГТУ. – 2003. № 1. – С. 13-17.

- 2 Коротун А. Н. Сравнительный анализ импульсной формовки воздухом высокого и низкого давления // Литейное производство. – 1991. № 4. – С. 30-31.
- 3 Грахов Л. К., Ривчин И. А., Любецкий З. И. и др. Уплотнение смеси энергией взрыва // Литейное производство. – 1968. № 4. – С. 11-13.
- 4 Березюк В. Г. Разработка процесса изготовления форм из низкопрочных песчано-глинистых смесей энергией сгорания газов. – Дис. ... канд. техн. наук. М., 1986. – 169 с.
- 5 Матвеев И. В., Киян Э. Ф., Столяров М. А. Состояние и перспективы развития газозрывной формовки // Литейное производство. – 1986. № 8. – С. 11-13.
- 6 Коротун А. Н., Бирюков С. П., Коротун С. А. Развитие работ по импульсной формовке в НПП "Литмаш" // Литейное производство. – 2001. № 5. – С. 35-36.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Ахметова Сандугаш Советовна
Академия «Болашак», г. Караганда, Республика Казахстан
Кулбаева Лаура Назимхихматовна
Сулеймен Айнур Елубаевна
Карагандинский государственный технический университет,
г. Караганда, Республика Казахстан

МАШИНЫ УПЛОТНЯЮЩИЕ ЛИТЕЙНЫХ ФОРМ СЖАТЫМ ВОЗДУХОМ

Нам известны следующие методы уплотнения литейных форм сжатым воздухом: выстрел-подавления, продувка-подавления, продувка-выстрел, воздушно-фильтровый, воздушно-импульсный и другие. На наш взгляд, невозможно объединить методы продувки и выстрела. Метод выстрела является развитием метода продувки. Но, влияние всех изменений конструкции выстрела изменил процесс уплотнения продувкой на уплотнение выстрелом. Самой главной особенностью является процесс влияния воздуха на уплотняемую смесь. Поэтому правильно будет выделить следующие методы уплотнения сжатым воздухом литейных форм: продувка, выстрел, пульсирование, интегрированным шлангом, воздушно-фильтровый (по типу Сэйацу), воздушно-импульсным давлением (высокое и низкое).

Ключевые слова: воздушно-импульсный, продувка, выстрел, интегрированный шланг, стоков, воздушно-фильтровый (по типу Сэйацу), уплотнения, сжатый воздух.

Akhmetova Sandugash
Akademy «Bolashak», Karaganda, Republic of Kazakhstan
Kulbaeva Laura
Suleimen Ainur

Karaganda State Technical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan SEALS OF FOUNDRY MACHINES BY COMPRESSED AIR TEMPLATE

We know of the following methods of filling the seal with compressed air: shooting of suppression, purge of suppression, purge-shooting, air with filter, air-pulse and others. In our opinion, the combination of methods for purging and firing is impossible. The method of shooting is the development of the blowdown method. But the effect of all changes of design shooting changed the purge seals on the seals shot. Therefore, the following methods of sealing fill the selected template: purging, shooting, pulsating, integrated hose, drains, air-with a filter (Seyatsu type), high and low pressure air-pulse.

Keywords: air-pulse, purge, shooting, flattening, puloste, integrated hose, drains, air-with a filter (Seyatsu type), seals.

List of references:

- 1 Kuzembayev S. B., Akhmetova S. S., Kuzembayev A. S. Gasdynamic aspects of consolidation of casting molds and cores compressed air // Works of university. Karaganda: KapГТУ. – 2003. No. 1. – Page 13-17.
- 2 Korotun A. N. Comparative analysis of pulse molding by air of high and low pressure // Foundry production. – 1991. No. 4. – Page 30-31.

3 Grakhov L. K., Rivchin I. A., Lyubetsky Z. I., etc. Mix consolidation by energy of explosion//Foundry production. – 1968. No. 4. – Page 11-13.

4 Berezyuk V. G. Development of process of production of forms of low-strength sandy-argillaceous mixes energy of combustion of gases. – Yew. ... Cand.Tech.Sci. M, 1986. – 169 pages.

5 Matveenko I. V., Kiyan E. F., Stolyarov of M. A. Sostoyaniye and prospects of development of gas-explosive molding//Foundry production. – 1986. No. 8. – Page 11-13.

6 Korotun A. N., S. P., Korotun S.A. Unsociable persons. Development of works on pulse molding in NPP Litmash//Foundry production. – 2001. No. 5. – Page 35-36.

УДК 691-431

Волокитин Геннадий Георгиевич

Vgg-tomsk@mail.ru

Мелентьев Сергей Владимирович

Sergey.melentev.88@mail.ru

Павлов Сергей Вячеславович

Sergey_pavlov1994@mail.ru

**Томский государственный архитектурно-строительный университет,
г. Томск, Российская Федерация**

РАЗРАБОТКА ТЕХНОЛОГИИ ИЗГОТОВЛЕНИЯ ГРЕЮЩИХ СТРОИТЕЛЬНЫХ МАТЕРИАЛОВ

В работе предложено использовать композиционное термоактивное покрытие на основе углероднаполненного полиуретана в конструкциях греющих строительных материалов и изделий. В качестве связующего термоактивного покрытия использован двухкомпонентный полиуретановый лак VM 700 GLOSS. На основе анализа свойств токопроводящих наполнителей для введения в полиуретановое связующее выбран коллоидно-графитовый препарат С-1. Разработан процесс формирования термоактивного покрытия на строительных материалах (стеновые бетонные блоки, силикатные кирпичи). Разработана конструкция греющей стеновой панели с термоактивным покрытием на основе углероднаполненного полиуретана. Установлено, что максимальная рабочая температура и удельное объемное электрическое сопротивление электрического нагревателя в течение 8000 часов сохраняют свои значения, что свидетельствует о его работоспособности и эффективности при использовании в стройиндустрии.

Ключевые слова: термоактивное покрытие, полиуретан, коллоидно-графитовый препарат, электрический нагреватель, греющая стеновая панель, греющий силикатный кирпич, стройиндустрия.

Введение. Актуальным направлением в стройиндустрии, позволяющим создавать эффективные системы жизнедеятельности человека, является создание новых функциональных строительных материалов. К ним относятся, в том числе, токопроводящие греющие материалы в виде термоактивных покрытий строительных изделий, например, стеновых панелей, щитов греющих опалубок и др. [1]. В настоящее время такие покрытия не находят широкого применения из-за нестабильности электрического сопротивления в длительном временном интервале, сложности получения равномерного распределения наполнителя в связующем, плохой адгезии ко многим перспективным материалам, низкого срока службы из-за износа в результате механических воздействий.

Возможным направлением по устранению вышеуказанных недостатков является разработка углероднаполненных термоактивных покрытий на основе полиуретана [2]. В связи с этим исследование составов, структуры и свойств углероднаполненных полиуретановых композиций для термоактивных покрытий строительных изделий является актуальной научной задачей.

В настоящей работе исследована возможность использования композиционных термоактивных покрытий на основе углероднаполненного полиуретана в конструкциях греющих строительных материалов и изделий (греющие стеновые панели, стеновые бетонные блоки, силикатные кирпичи) с целью создания эффективных систем обогрева помещений.

Экспериментальная часть. Греющие стеновые панели применяются в качестве основного или дополнительного оборудования для обогрева помещений. Анализ существующих конструкций греющих стеновых панелей показал, что в качестве термоактивных материалов используются углеродные кабели, углероднаполненные композиционные термоактивные покрытия (КТП), связующими в которых являются полипропилен, эпоксидные смолы и др. [3]. В работе впервые предложено использовать в стеновых панелях КТП на основе полиуретанового лака наполненного углеродными частицами. Применение полиуретанового лака в качестве матрицы КТП является перспективным. Он обладает высокими показателями адгезии к материалам используемым в конструкциях стеновых панелей, а так же способен обеспечить прочный контакт молекул полимера с частицами углеродного наполнителя. Для проведения исследования, в работе предложено использовать лак VM 700 GLOSS, основные характеристики которого представлены в таблице 1. В качестве функционального наполнителя предложено использовать коллоидно-графитовый препарат С-1 со средним размером частиц 4 мкм (рис. 1). Он имеет преимущество в легкости и химической инертности.

Таблица 1 – Основные характеристики полиуретанового лака VM 700 GLOSS

№ п/п	Характеристика	Значение
1	Группа химстойкости (по DIN)	1 Б
2	Класс нагревостойкости	В (до 130 °С)
3	Удельное объемное электрическое сопротивление	10^{14} Ом·см
4	Электрическая прочность	145 – 220 кВ/мм
5	Температурный коэффициент линейного расширения	$55 \cdot 10^{-6}$ К (до 130 °С)
6	Жизнеспособность	> 4 ч
7	Интервал рабочих температур	–60 до 130 °С
8	Твердость	227 – 237 МПа
9	Адгезия к металлу	19,9 – 20,3 Н

Процесс формирования КТП на поверхности стеновой панели состоит из ряда операций. Композицию из полиуретанового лака и углеродного наполнителя подвергают смешению в течение 2 часов в шаровой мельнице. Далее, методом пульверизации, осуществляют нанесение КТП на поверхность стеновой панели с электродами. Термическую обработку КТП осуществляют при температуре 120 °С в течение 120 минут. Декоративное диэлектрическое покрытие из полиуретанового лака толщиной 100 мкм наносят на КТП также методом пульверизации. Термическую обработку диэлектрического покрытия осуществляют при температуре 120 °С в течение 30 минут. Керамическая греющая стеновая панель толщиной 6 мм содержит КТП (рис. 2), служащее электрическим нагревателем, и электроды, закрепленные на панели и соединенные с термоактивным покрытием. На рисунке 3 представлена схема монтажа разработанной керамической греющей стеновой панели с КТП, отличающаяся простотой и надежностью.

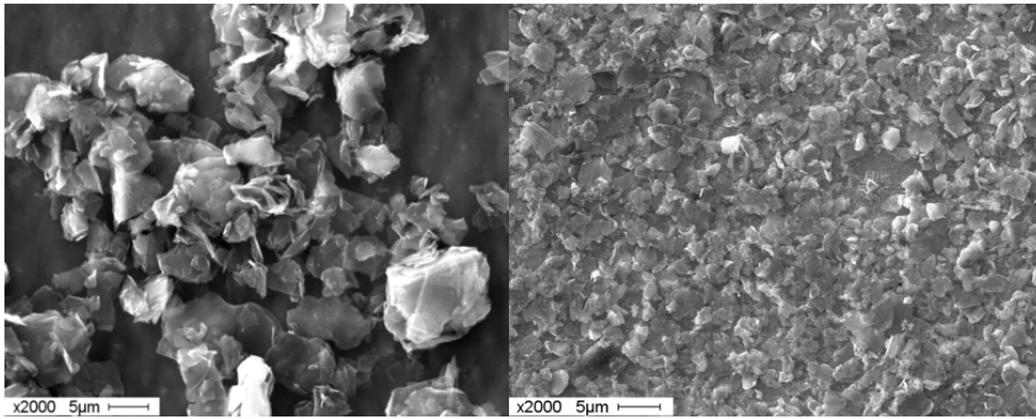

Рисунок 1 – Фотографии частиц коллоидно-графитового препарата С-1 при разном увеличении

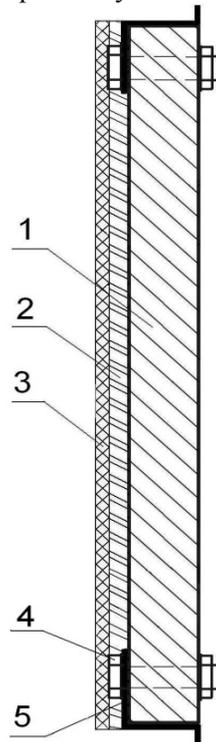

Рисунок 2 – Греющая стенная панель с КТП:

1 – панель; 2 – КТП; 3 – диэлектрический слой; 4 – болтовое соединение; 5 – электроды

Экспериментальные исследования показали [4, 5], что разработанное КТП, при использовании лака VM 700 GLOSS и наполнителя С-1 (24 мас. %), при толщине 300 мкм обладает удельным электрическим сопротивлением 1,59 Ом·см, твердостью 407 МПа, адгезионной прочностью к керамике 50,1 Н и стабильностью этих показателей при температуре 80 °С в течение 8000 часов. Достигнутые значения являются оптимальными для использования разработанного КТП в конструкциях греющих стеновых панелей.

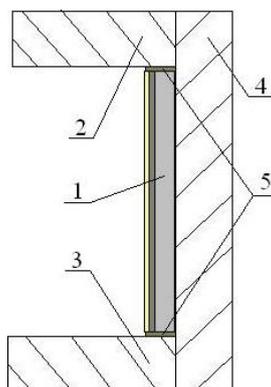

Рисунок 3 – Схема установки греющей стеновой панели с КТП:
1 – панель; 2 – элемент потолка; 3 – элемент пола; 4 – стена; 5 – герметик

В работе также проведены исследования по разработке конструкций греющих строительных материалов с КТП на основе углероднаполненного полиуретана на примере силикатных кирпичей и стеновых бетонных блоков. Технологическая последовательность формирования КТП на поверхности силикатных кирпичей и стеновых бетонных блоков включает такие же операции, как при нанесении на греющую стеновую панель. Однако, необходимым условием при разработке конструкции является создание прочного переходного слоя между строительным материалом и КТП, с целью повышения адгезионной прочности КТП к материалу и предотвращения его проникновения в поры строительного материала при нанесении. Таким переходным слоем служит стекловидная пленка (рис. 4), образованная на поверхности кирпича и бетонного изделия при кратковременном воздействии высокотемпературной плазмы[6].

Исследование адгезионной прочности осуществляли на измерительной установке MicroScratchTester фирмы CSEMInstruments в соответствии с ASTM D 2197 «Стандартный метод определения адгезии органических покрытий с помощью царапания». В результате проведенных экспериментов установлено, что образованная стекловидная пленка обладает высокой прочностью сцепления как со строительным материалом 26,3 Н, так и с нанесенным КТП 28,1 Н.

Проведенные температурные испытания модельного образца греющего силикатного кирпича с КТП (рис. 5) подтверждают возможность его использования в виде греющих строительных материалов с целью создания эффективных систем обогрева помещений.

Рисунок 4 – Силикатный кирпич со стекловидным покрытием после обработки высокотемпературной плазмой:
1 – силикатный кирпич; 2 – стекловидное покрытие

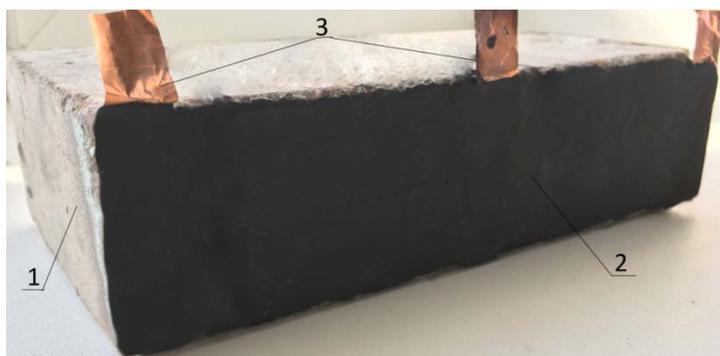

Рисунок 5 – Модельный образец греющего силикатного кирпича с КТП:
1 – силикатный кирпич; 2 – КТП; 3 – электроды

Заключение. Таким образом, в настоящей работе впервые предложено использовать композиционное термоактивное покрытие на основе углероднаполненного полиуретанового лака в конструкциях греющих строительных материалов и изделий. Разработана технологическая последовательность формирования КТП на поверхности греющих стеновых панелей, стеновых бетонных блоков, силикатных кирпичей. Разработана конструкция греющей стеновой панели с электрическим нагревателем из термоактивного покрытия, которая отличаются простотой монтажа и эксплуатации, надежностью, что свидетельствует о его работоспособности и эффективности при использовании в стройиндустрии.

Список использованных источников:

- 1 Горелов В.П. Низкотемпературные нагреватели из композиционных материалов в промышленности и быту. – М.: Энергоатомиздат, 1995. – 208 с.
- 2 Mendes R. Evaluation of a new rigid carbon-castor oil polyurethane composite as an electrode material / R. Mendes [et al.]// Talanta. – 2002. – Vol. 57, №5. – P. 909–917.
- 3 Petit L. Actuating abilities of electroactive carbon nanopowder/polyurethane composite films / L. Petit [et al.]// Sensors and Actuators A: Physical. – 2008. – Vol. 148, № 1. – P. 105–110.
- 4 Потекаев А.И. Исследование механических свойств резистивного материала на основе углероднаполненного полиуретана / Потекаев А.И., Малиновская Т.Д., Мелентьев С.В., Шулепов И.А. // Известия высших учебных заведений. Физика. – 2016. – Т. 59, № 1. – С. 126–128.
- 5 Потекаев А.И. Влияние углеродных наполнителей на структурно-чувствительные характеристики резистивного композита на основе полиуретана / Потекаев А.И., Малиновская Т.Д., Мелентьев С.В., Шулепов И.А. // Известия высших учебных заведений. Физика. – 2016. – Т. 59, № 6. – С. 19–24.
- 6 Волокитин Г.Г. Плазменные технологии в строительстве: монография / Г.Г. Волокитин [и др.]. – Томск: Изд-во Том. гос. архит.-строит. ун-та, 2005. – 291 с.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

**Геннадий Георгиевич Волокитин
Сергей Владимирович Мелентьев
Сергей Вячеславович Павлов**

**Томск мемлекеттік сәулет-құрылыс университеті
Томск қ., Ресей Федерациясы**

**ҚЫЗДЫРАТЫН ҚҰРЫЛЫС МАТЕРИАЛДАРЫН ДАЙЫНДАЙТЫН
ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ЖАСАУ**

Мақалада құрастырмалы қыздыратын құрылыс материалдары мен бұйымдарына көміртек толтырылған полиуретан негізіндегі композициялық термоактивті жабынды пайдалану ұсынылған.

Термоактивті жабындыны байланыстырушы ретінде екі құрамды полиуретанді VM 700 GLOSS лагы пайдаланылған.

Толтырылған полиуретанді байланыстырушы ретінде коллоидты-графитты С-1 препараты алынып, ток өткізгіш қасиеті талдау негізі болған. Құрылыс материалдарының (қабырға бетон блоктары, силикатты кірпіштер) термоактивтік жабындысының қалыптасу үдерісі, көміртек толтырылған полиуретан негізіндегі термоактивті жабындыны қыздыратын қабырға панельдерінің құрылымы жасалған.

Электр қыздырғыштың 8000 сағат бойы ең жоғары жұмыс температурада меншікті көлемді электір кедергісі өзінің қасиетін сақтайтындығы, құрылыс индустриясына пайдалану кезінде жұмыс істеу қабілеттілігі мен тиімділігіне куә бола алатындығы анықталды.

Кілтті сөздер: термоактивті жабынды, полиуретан, коллоидты-графитты препарат, электр қыздырғыш, қыздыратын қабырға панелдері, қыздыратын силикатты кірпіштер, құрылыс индустриясы.

Volokitin Gennady

Melentyev Sergey

Pavlov Sergey

Tomsk state university of architecture and building, Russia, Tomsk

DESIGN OF MANUFACTURING TECHNIQUE

HEATING BUILDING MATERIALS

The paper proposed to use composite thermoactive covering based on carbon-filled polyurethane in the construction of the heating building materials and products. As the binder two-component polyurethane varnish VM 700 GLOSS is used. On the basis of conductive fillers properties analysis for introducing into a polyurethane binder colloidal-graphite preparation C-1 was chosen. The process of a thermoactive covering forming on the building materials is developed (concrete wall blocks, silicate bricks). The construction of the heating wall panels with thermoactive covering based on carbon-filled polyurethane is developed. It was found that the using thermoactive covering electric heater design to achieve uniform temperature field over the entire area of the building products structural elements. It was found that the maximum operating temperature and specific volume resistance electric heater during 8000 hours retain their values, indicating his performance and effectiveness when used in the construction industry.

Keywords: thermoactive covering, polyurethane, colloidal-graphite preparation, electric heater, heating wall panels, heating silicate brick, construction industry.

List of references:

1 Gorelov V.P. Low-temperature heaters made of composite materials in industry and households. – M.: Energoatomisdat, 1995. – 208 p.

2 Mendes R. Evaluation of a new rigid carbon-castor oil polyurethane composite as an electrode material / R. Mendes [et al.] // Talanta. – 2002. – Vol. 57, №5. – P. 909–917.

3 Petit L. Actuating abilities of electroactive carbon nanopowder/polyurethane composite films / L. Petit [et al.] // Sensors and Actuators A: Physical. – 2008. – Vol. 148, № 1. – P. 105–110.

4 Potekaev A.I. Investigation of mechanical properties of a resistive material based on carbon-filled polyurethane / A.I. Potekaev, T.D. Malinovskaya, S.V. Melentyev, I.A. Shulepov // Russian Physics Journal. – 2016. – Vol. 59, № 1. – P. 151–153.

5 Potekaev A.I. The influence of carbon nanofillers on structure-sensitive characteristics of a polyurethane-based resistive composite / A.I. Potekaev, T.D. Malinovskaya, S.V. Melentyev, I.A. Shulepov // Russian Physics Journal. – 2016. – Vol. 59, № 6. – P. 775–781.

6 Volokitin G.G. Plasma technology in the construction: a monograph / G.G. Volokitin [et al.]. – Tomsk: Publishing house of Tom. state. architect. -build. university, 2005. – 291 p.

Мамяченков Сергей Владимирович
svmamyachenkov@yandex.ru
Рамазанова Райгуль Амангельдиновна
raigul_77_33@mail.ru
Быков Рудольф Анатольевич
rudolf-bykov@mail.ru
Серая Наталья Владимировна
nseraya@mail.ru

**Восточно-Казахстанский государственный технический университет
им. Д.Серикбаева, г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан**

МАТЕМАТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ПРОЦЕССА СЕРНОКИСЛОТНОГО ВЫЩЕЛАЧИВАНИЯ ТРУДНООБОГАТИМОЙ ОКИСЛЕННОЙ ЦИНКОВОЙ РУДЫ МЕСТОРОЖДЕНИЯ «ШАЙМЕРДЕН»

Определение оптимальных параметров сернокислотного выщелачивания цинка связано с глубоким анализом процесса, с применением современных методов исследования и электронных систем обработки данных. В данной работе исходным сырьем служила труднообогатимая окисленная цинковая руда месторождения «Шаймерден». В статье рассматривается математическая модель процесса сернокислотного выщелачивания цинка. Полученная теоретическая модель позволяет достаточно точно описать процессы, протекающие в объекте, и допускает экстраполяцию в точки факторного пространства, в которых невозможно непосредственное наблюдение этих процессов. Статистическая модель обработки данных отличается жесткой связью плана эксперимента и формы уравнения регрессии, которое задается в виде полинома. Полученная модель позволяет определять значения различных факторов, таких как концентрация процесс сернокислотного выщелачивания цинка из труднообогатимой окисленной цинковой руды. Математическая модель может быть использована при проектировании новых и анализе функционирования действующих гидрометаллургических систем, а также для решения вопросов по установлению расходных норм по сырью, технологическим показателям и определению неучтенных потерь компонентов сырья в условиях промышленной эксплуатации.

Ключевые слова: выщелачивание, математическая модель, параметры процесса, окисленная цинковая руда, извлечение, оптимизация.

Введение. Выщелачивание – основной технологический передел производства цинка гидрометаллургическим способом, который в значительной мере определяет технико-экономические показатели производства в целом, в первую очередь извлечение металла, расход электроэнергии, себестоимость цинка [1-2].

Цель процесса выщелачивания – более полное извлечение цинка и других полезных компонентов рядового сырья в раствор при минимальном его загрязнении примесями или при низком содержании ценных компонентов в сырье [3].

В данной работе исходным сырьем служила труднообогатимая окисленная цинковая руда содержащая цинк, свинец, медь, железо, кальций, магний, алюминий, марганец и кремний.

Определение оптимальных параметров сернокислотного выщелачивания цинка связано с глубоким анализом процесса, с применением современных методов исследования и электронных систем обработки данных. Полученные теоретические модели позволяют достаточно точно описать процессы, протекающие в объекте, и допускают экстраполяцию в точки факторного пространства, в которых невозможно непосредственное наблюдение этих процессов [4].

Статистические модели обработки данных отличаются жесткой связью плана эксперимента и формы уравнения регрессии, которое задается обычно в виде полинома.

Вероятностно-детерминированные методы планирования эксперимента определяются: оптимальным соотношением формальных и творческих процедур; получением многофакторного уравнения регрессии, которое состоит в разделении на частные зависимости: сильные и слабые; алгебраическим описанием сильных зависимостей и коррекцией экспериментальных данных по ним; повторной выборкой до получения неискаженных слабых частных зависимостей при их алгебраическом описании и объединении сильными зависимостями.

Основная часть. В работе рассматривается математическая модель процесса сернокислотного выщелачивания цинка из труднообогатимой окисленной цинковой руды. Основными факторами, влияющими на извлечение цинка в продуктивный раствор, являются концентрация серной кислоты (x_1), продолжительность (x_2) и температура выщелачивания (x_3).

Уравнения регрессии представлены в виде полиномов второго порядка. Условия и результаты экспериментов представлены в таблице 1. По данным таблицы 1 рассчитаны уравнения регрессии для процессов выщелачивания окисленной цинковой руды [5-7].

Адекватность уравнения регрессии (модели) оценивалась с помощью коэффициента множественной корреляции $R=0,97607$ и коэффициента детерминации $R^2=0,91625$.

Проверку значимости уравнения регрессии проводили на основе вычисления F-критерия Фишера, значения которого составляет $F=3,25398$ (при доверительной вероятности 0,95 табличное значение составляет $F_{\text{табл.}}=3,008787$), так как расчетное значение больше табличного, то модель следует признать адекватной.

По данным таблицы 1 рассчитаны уравнения регрессии, отражающие влияние продолжительности и температуры на извлечение цинка в продуктивный раствор при разной концентрации серной кислоты.

Уравнение регрессии при концентрации серной кислоты – 140 г/дм³ (крупность руды - 1+0 мм) имеет вид:

$$Y = 18,3479 + 0,913715x_2 + 0,464064x_3 - 0,0114062x_2x_3 - 0,0050888x_2^2 + 0,00836314x_3^2 \quad (1)$$

Таблица 1 – Влияние различных факторов на извлечение цинка в продуктивный раствор

№ опыта	Концентрация H_2SO_4 , г/дм ³	Продолжительность, мин	Температура, °С	Извлечение цинка в продуктивный раствор, %	
				эксперимент	расчетное
1	140	10	60	77,32	76,89
2	140	20	60	79,55	80,27
3	140	40	60	80,62	79,01
4	140	48	48	63,36	65,22
5	140	48	72	86,07	84,93
6	140	60	25	55,00	55,46
7	140	72	48	59,81	59,83
8	140	72	72	75,95	74,45
9	160	10	60	57,84	58,24
10	160	20	60	59,11	60,05
11	160	40	60	68,92	69,33
12	160	48	48	72,36	71,74
13	160	48	72	83,57	81,56
14	160	60	25	75,84	74,48
15	160	72	48	66,56	67,03
16	160	72	72	72,81	72,57

17	180	10	60	78,22	79,28
18	180	20	60	79,85	79,96
19	180	40	60	81,72	80,41
20	180	48	48	84,41	84,08
21	180	48	72	89,41	89,03
22	180	60	25	84,89	85,18
23	180	72	48	74,92	74,09
24	180	72	72	77,68	76,79

При концентрации H_2SO_4 – 160 г/дм³ (крупность руды -1+0 мм) получено уравнение регрессии вида:

$$Y = 40,0593 - 0,166646x_2 + 0,227226x_3 + 0,00759274x_2x_3 + 0,000102591x_2^2 + 0,00254157x_3^2 \quad (2)$$

Уравнение регрессии при концентрации H_2SO_4 – 180 г/дм³ (крупность руды -1+0 мм) имеет вид:

$$Y = 78,6907 + 0,909092x_2 - 0,697208x_3 - 0,00388889x_2x_3 - 0,00846227x_2^2 + 0,00932921x_3^2 \quad (3)$$

При изучении зависимостей степени извлечения цинка при различных концентрациях H_2SO_4 - 140, 160, 180 г/дм³, установлено, что с увеличением температуры и продолжительности выщелачивания увеличивается извлечение цинка в раствор. Наиболее существенное влияние оказывает продолжительность выщелачивания при исходной концентрации H_2SO_4 – 140 г/дм³.

При концентрации H_2SO_4 – 160 г/дм³ высокое извлечение цинка в раствор достигается только при высокой температуре и продолжительности выщелачивания более 60 мин.

При концентрации H_2SO_4 – 180 г/дм³ и температуре 70-80⁰С степень извлечения цинка составляет более 85 %, высокое извлечение достигается в первые минуты выщелачивания. Влияние продолжительности процесса на извлечение цинка существенно только при низких температурах. Низкое извлечение цинка при температурах 25-40⁰С характерно для всех исходных концентраций серной кислоты.

По данным проведенных экспериментов при различных концентрациях H_2SO_4 была построена обобщающая математическая модель процесса, показывающая роль всех факторов, таких как концентрация, температура и продолжительность на извлечение цинка в раствор при выщелачивании руды месторождения «Шаймерден»:

$$Y = 82,6709 + 0,819093x_1 + 0,716207x_2 + 0,657195x_3 - 0,00398789x_1x_2 - 0,00856133x_1^2 + 0,00962431x_2^2 + 0,007235x_3^2 \quad (4)$$

При исходной концентрации H_2SO_4 – 160 г/дм³ и температуре 60⁰С время, необходимое для извлечения цинка в раствор, составляет не более 60 мин. Повышение исходных концентраций до 180 г/дм³ приводит к тому, что рН конечного раствора выщелачивания составляет 1,2-1,3, что значительно затрудняет его дальнейшую переработку. Тогда как при концентрации H_2SO_4 – 160 г/дм³ рН=1,7-2, что облегчает переработку конечных растворов.

Выводы. На основании проведенных исследований по определению математической модели (уравнение регрессии) процесса сернокислотного выщелачивания цинка из труднообогатимой окисленной цинковой руды было установлено следующее:

1. Свободный член в уравнениях модели увеличивается с ростом исходных концентраций H_2SO_4 – 18,3479; 40,0593; 78,6907 соответственно. Это свидетельствует о том, что при высокой исходной кислотности раствора извлечение цинка в раствор слабо зависит от таких факторов как продолжительность и температура выщелачивания. При концентрации H_2SO_4 – 140 г/дм³ определяющим фактором для извлечения цинка в раствор является температура, а влияние времени менее заметно.

2. Значимые коэффициенты при факторах x_1^2 говорят о том, что зависимости извлечения цинка в раствор, как от температуры, так и от продолжительности процесса являются нелинейными. Взаимное влияние факторов однозначно определить не удалось.

3. Анализ всех моделей показывает наибольшее влияние на извлечение цинка в раствор температуры процесса, особенно при низких исходных концентрациях H_2SO_4 .

Математическая модель может быть использована при проектировании новых и анализе функционирования действующих гидрометаллургических систем, а также для решения вопросов по установлению расходных норм по сырью, технологическим показателям и определению неучтенных потерь компонентов сырья в условиях промышленной эксплуатации. Следует учесть, что модель справедлива для следующих интервалов изменения факторов: исходная концентрация серной кислоты (x_1) 140-180 г/дм³, продолжительность выщелачивания (x_2) 10-72 мин, температура (x_3) 25-72⁰С.

Список использованных источников:

1 Снурников А.П. Гидрометаллургия цинка: учеб. пособие. – М.: Metallurgy, 1981 – 382 с.

2 Казанбаев Л.А., Козлов П.А., Кубасов В.Л. Гидрометаллургия цинка. Процессы выщелачивания. –М.: Руда и Металлы, 2007, – 120 с.

3 Рамазанова Р.А., Серая Н.В., Быков Р.А. Кинетические исследования выщелачивания окисленной цинковой руды // Современные тенденции развития науки и технологий: Матер.Х Междунар.науч.-практ.конф. - Белгород, Россия, 2016. - №1-1. -С. 106- 109.

4 Ramazanova R., Bykov R., Van Y. Optimization of oxidized zinc-containing ores processing technology // Actual Problems of Economics. – Kiev, 2016. – №2(176). – С. 429 - 439. Это статья в журнале на английском? - да, это статья на английском.

5 Вольдман Г.М., Зеликман А.Н. Теория гидрометаллургических процессов. –М.: Интернет Инжиниринг, 2003, – 464 с.

6 Перегудов А.В., Пушкарева Т.П. Введение в математическое моделирование химических процессов, практикум по элективному курсу. -2-е изд., стер. - Красноярск: КГПУ им. В.П. Астафьева, 2013, - 54 с.

7 Кафаров В.В. Принципы математического моделирования химико-технологических систем: учеб. пособие. – М.: Химия, 1974 – 343 с.

8 Горенский Б.М., Лапина Л.А., Любанова А.Ш., Паршаков А.В., Шигапов Р.А., Капустина С.В. Моделирование процессов и объектов в металлургии: конспект лекций – Красноярск: ИПК СФУ, 2008, – 97 с.

9 Цымбал В.П. Математическое моделирование металлургических процессов. – М.: Metallurgy, – 1986– 240 с.

10 Рамазанова Р.А., Серая Н.В., Быков Р.А., Мамяченков С.В. Оптимизация технологии переработки окисленных цинксодержащих руд // Вестник ВКГТУ. - Усть-Каменогорск., 2016. – №2. – С. 74 – 78.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Сергей Владимирович Мамяченков

Райгүл Амангелдіқызы Рамазанова

Рудольф Анатольевич Быков

Наталья Владимировна Серая

Дәулет Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік техникалық университеті,

Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

**«ШАЙМЕРДЕН» КЕН ОРНЫНЫҢ БАЙЫТЫЛУЫ ҚИЫН ТОТЫҚҚАН МЫРЫШ
КЕНІН КҮКІРТҚЫШҚЫЛДЫ ЕРІТІНДІЛЕУ ҮДЕРІСІНІҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ
МОДЕЛІ**

Зерттеудің заманауи әдістері мен деректерді өңдеудің электрондық жүйелерін қолдана отырып, үдеріске терең талдау жасаумен байланысты мырышты күкірт қышқылды ерітінділеудің оңтайлы параметрлері анықталған. Алынған теориялық модельдер белгілі бір объектіде жүретін үдерістерді дәлме-дәл сипаттауға және бұл үдерісті тура бақылау мүмкін

емес факторлық кеңістікте электрополяциялауға мүмкіндік береді. Деректерді өңдеудің статистикалық модельдері полином түрінде берілетін тәжірибе жоспары және регрессия теңдеуімен қатаң байланысты.

Бұл жұмыста «Шаймерден» кен орнының байытылуы қиын тотыққан мырыш кені бастапқы шикізат болып табылды. Мақалада бастапқы кеннен мырышты күкірт қышқылды ерітінділеудің математикалық моделі қарастырылды. Алынған модель күкірт қышқылы концентрациясы, ерітінділеу ұзақтығы және ерітінділеу температурасы сияқты әр түрлі факторлардың шығындарын анықтауға, сонымен қатар байытылуы қиын тотыққан мырыш кенінен мырышты күкірт қышқылды ерітінділеу үдерісін оңтайландыруға мүмкіндік береді. Математикалық модель қолданыстағы гидрометаллургиялық жүйелердің қызмет етуіне талдау жасауға және жаңа жүйелерді жобалауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ шикізат бойынша шығындық ережелерді белгілеу, технологиялық көрсеткіштерді және өнеркәсіптік пайдалану жағдайындағы шикізат компоненттерінің есепке алынбаған шығындарын анықтау сияқты сұрақтардың шешімін табуына көмектеседі.

Кілтті сөздер: ерітінділеу үдерісі, математикалық модель, факторлар, тотыққан мырыш кені, бөліп алу, оңтайландыру.

Mamyachenkov Sergey

Ramazanova Raigul

Bykov Rudolf

Seraya Natalia

D. Serikbayev East Kazakhstan state technical university,

Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan

MATHEMATICAL MODEL OF THE PROCESS OF SULFURIC ACID LEACHING OF HARD-ENRICHING OXIDIZED ZINC ORE OF «SHAIMERDEN» DEPOSIT

Optimal characteristics' determination of zinc sulphuric-acid leaching is coming from in-depth study of process, application of modern research methods and electronic systems of information processing. In this research work source material is rebellious oxidized zinc ore. Paper observes the mathematical model of zinc sulphuric-acid leaching from the rebellious oxidized zinc ore. Obtained theoretical models permit exact approximately describe processes in the object and admit extrapolation to places of the factor space where direct observation of these processes is impossible. Statistical data processing models are notable for hard link of experimental design and regression equation in the shape of polynomial. Derived model affords to determine various factors' consumption as concentration of sulphuric acid, duration and temperature of leaching, and optimize process of zinc sulphuric-acid leaching from the rebellious oxidized zinc ore. Mathematical model may be used in the design of new hydrometallurgical systems and to analyse working of efficient hydrometallurgical systems, and also for solution of problems as setting of expendable raw material rates, technological parameters and determination of unknown losses of raw material's components under industrial field conditions.

Keywords: leaching process, mathematical model, factors, oxidized zinc ore, recovery, optimization.

List of references:

1 Snurnikov A.P. Gidrometallurgiya tsinka: ucheb. posobie (Zinc hydrometallurgy: tutorial) // Moscow, Metallurgy, 1981. – 382 p.

2 Kazanbaev L.A. Gidrometallurgiyatsinka. Protssyvyshchelachivaniya (Zinc Hydrometallurgy. Leaching processes) / L.A. Kazanbaev, P.A. Kozlov, V.L. Kubasov // Moscow, RudaiMetally, 2007. – 120 p.

3 Ramazanova R.A. Kineticheskie issledovaniya vyshchelachivaniya okislennoy tsinkovyayudy (Kinetic study of leaching of oxidized zinc ore). Sovremennyye tendentsii razvitiya nauki i tekhnologii / R.A. Ramazanova, N.V. Seraya, R.A. Bykov // Mater. X Mezhdunar. nauch.-prakt. konf. (Modern trends in the development of science and technology: Proceedings of X International scientific-practical conference) Belgorod, Russia, 2016. 1-1. - P. 106-109.

4 Ramazanova R.A. Optimization of oxidized zinc-containing ores processing technology. Actual Problems of Economics / R.A. Ramazanova, R.A. Bykov, Y.U. Van // Kiev, 2016. 2(176). - P. 429-439.

5 Vol'dman G.M. Teoriya gidrometallurgicheskikh protsessov (Theory of hydrometallurgical processes) / G.M. Vol'dman, A.N. Zelikman // Moscow, IntermetInzhiniring, 2003. - 464 p.

6 Peregudov A.V. Vvedenie v matematicheskoe modelirovaniye khimicheskikh protsessov, praktikum po elektivnomu kursu (Introduction to the mathematical modeling of chemical processes, workshop elective courses), 2-e izd., ster. / A.V. Peregudov, T.P. Pushkareva // Krasnoyarsk, KGPU im. V.P. Astaf'yeva, 2013. - 54 p.

7 Kafarov V.V. Printsipy matematicheskogo modelirovaniya khimiko-tekhnologicheskikh sistem: ucheb. posobie (Principles of mathematical modeling of chemical processes: tutorial) // Moscow, Chemistry, 1974. - 343 p.

8 Gorenskiy B.M. Modelirovaniye protsessov i ob"ektov v metallurgii: konspekt lektsiy (Modelling of processes and objects in metallurgy: lecture notes) / B.M. Gorenskiy, L.A. Lapina, A.Sh. Lyubanova, A.V. Parshakov, R.A. Shigapov, S.V. Kapustina // Krasnoyarsk, IPK SFU, 2008. - 97 p.

9 Tsymbal V.P. Matematicheskoe modelirovaniye metallurgicheskikh protsessov (Mathematical modeling of metallurgical processes) // Moscow, Metallurgy, 1986. - 240 p.

10 Ramazanova R.A. Optimizatsiya tekhnologii pererabotki okislennykh tsinksoderzhashchikh rud (Optimization of technology for the processing of oxidized zinc containing ores) / R.A. Ramazanova, N.V. Seraya, R.A. Bykov // Vestnik VKGTU = Bulletin of East Kazakhstan State Technical University, Ust'-Kamenogorsk, 2016. 2. - P. 74-78.

УДК 004.056.53

Смирнова Марина Александровна

smirnova_marina_alex@mail.ru

Самойлова Ирина Алексеевна

irinasam2005@mail.ru

Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова,

Караганда, Республика Казахстан

Устинова Людмила Валерьевна

ustinovakrg@mail.ru

Назарбаев Интеллектуальная школа химико-биологического направления

г. Караганда, Республика Казахстан

АСИММЕТРИЧНОЕ ШИФРОВАНИЕ КАК СПОСОБ ПРОВЕРКИ ПОДЛИННОСТИ АВТОРА СООБЩЕНИЯ

В статье рассматривается асимметричный криптоалгоритм RSA, показана обобщенная схема формирования и проверки цифровой подписи RSA, описана технология электронной подписи, приведен пример использования электронно-цифровой подписи в документе MSWord. Представлены достоинства и недостатки асимметричных криптосистем.

Ключевые слова: защита, копирование, шифр, ключ, алгоритм, асимметричный криптоалгоритм, цифровая подпись, электронная подпись.

В настоящее время роль информационной безопасности и защиты информации значительно возросла. Это связано с тем, что увеличиваются потоки информации, и в общем объеме передаваемых данных растет доля политической, экономической (коммерческой) информации и т.п. Поэтому уже сегодня современный квалифицированный специалист обязан знать и уметь применять основные положения в области информационной безопасности.

Асимметричная криптография первоначально была задумана как средство передачи сообщений от одного объекта к другому, а не для конфиденциального хранения информации, обеспечиваемого исключительно симметричными алгоритмами. В этих алгоритмах участвуют "отправитель" - лицо, которое шифрует и отправляет информацию по незащищенному каналу,

"получатель" - лицо, принимающее и восстанавливающее информацию в ее исходном виде[1].

Главная идея асимметричных криптоалгоритмов заключается в использовании двух ключей: для шифрования сообщения применяют один ключ, а при дешифровании – другой.

Вторым необходимым условием асимметричной криптографии является необратимость процедуры шифрования, даже по известному ключу шифрования. То есть, при наличии ключа шифрования и зашифрованного текста, отсутствует возможность восстановления исходного сообщения. Расшифровка текста возможна только при наличии второго ключа – ключа дешифрования. Следовательно, ключ шифрования для отправки сообщений можно вообще не скрывать. Этот ключ шифрования носит название "открытого ключа". А получателю сообщений ключ дешифрования, называемый "закрытым ключом", нужно держать в секрете.

Третьим необходимым условием асимметричной криптографии является условие того, что знание открытого ключа не даст возможности вычислить закрытый ключ.

Одной из проблем информационной безопасности является проверка подлинности автора сообщения. Данную проблему можно решать при помощи симметричной криптографии, однако при этом необходимо применять очень трудоемкую и сложную схему. В то время как с помощью асимметричных алгоритмов, например, алгоритма *RSA* достаточно просто создается алгоритм проверки подлинности автора и неизменности сообщения[2].

RSA - алгоритм был разработан тремя исследователями-математиками Рональдом Ривестом, Ади Шамиром и Леонардом Адльманом в 1977-78 годах и стал первой наиболее известной системой электронно-цифровой подписи (ЭЦП).

Обобщенная схема формирования и проверки цифровой подписи *RSA* показана на рисунке 1.

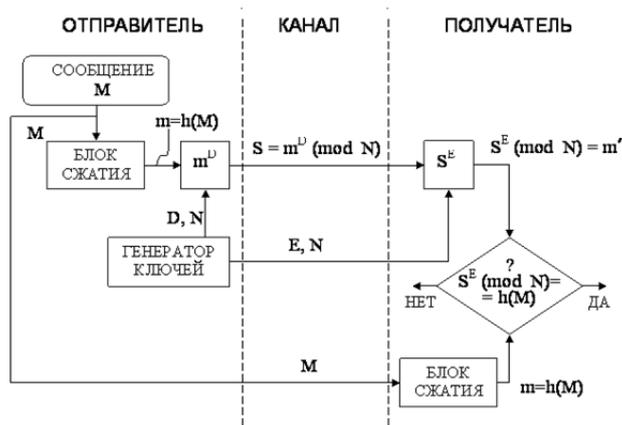

Рисунок 1 - Обобщённая схема цифровой подписи *RSA*

Первый этап любого асимметричного алгоритма заключается в создании пары ключей, открытого и закрытого, и в распространении открытого ключа. Для алгоритма *RSA* этап создания ключей заключается в выполнении следующих операций [3]:

1. Выбираются два простых числа p и q .
2. Вычисляется $n = p \cdot q$.
3. Выбирается число e , взаимно простое с числом $(p-1) \cdot (q-1)$.
4. Уравнение $e \cdot d + (p-1) \cdot (q-1) \cdot y = 1$ решается в целых числах методом Евклида, где d, y – неизвестные переменные.
5. Пара (e, n) – публикуется как открытый ключ.
6. Число d – закрытый ключ, предназначенный для чтения сообщений, зашифрованные с помощью пары чисел (e, n) .

Рассмотрим процесс шифрования при помощи этих чисел:

1. Отправитель разбивает свое сообщение на блоки, равные $k = \text{trunc} \cdot (\log_2(n))$ бит.

2. Такой блок можно представить, как число m_i из диапазона $(0; 2^k - 1)$. Для всех таких чисел можно вычислить выражение $c_i = ((m_i)^e) \cdot \text{mod } n$. Блоки c_i и составляют зашифрованное сообщение. Эти блоки можно передавать по открытому каналу, так как операция возведения в степень по модулю простого числа представляет собой необратимую математическую задачу. Обратная ей задача называется "логарифмированием в конечном поле" и является на несколько порядков более сложной задачей. Таким образом, даже если злоумышленник знает числа e и n , то по c_i прочесть исходные сообщения m_i он может, лишь применив только полный перебор m_i .

В соответствии с теоремой Эйлера, если число n представимо в виде двух простых чисел p и q , то для любого x имеет место равенство $x^{(p-1)(q-1)} \cdot \text{mod } n = 1$.

Следовательно, на приемной стороне для дешифрования используем число d . Для дешифрования RSA -сообщений применим эту формулу. Возведем обе ее части в степень и умножим на x :

$$\frac{y}{x^{-y \cdot (p-1)(q-1)} \text{ mod } n} = 1^{-y} = 1$$
$$\frac{x}{x^{-y \cdot (p-1)(q-1)+1} \text{ mod } n} = 1 \cdot x = x$$

Вообще говоря, для современных процессоров операции возведения в степень больших чисел являются достаточно трудоемкими, даже если они совершаются по алгоритмам, которые оптимизированы по времени. Поэтому, как правило, текст сообщения кодируется блочным шифром с использованием ключа сеанса, а сам ключ сеанса шифруется асимметричным алгоритмом при помощи открытого ключа получателя и помещается в начало файла.

Допустим, необходимо передать текст по незащищенному каналу, который будет защищен при передаче от модификации. В этом случае для передаваемого текста вычисляют хэш-функцию. Можно подобрать другой текст, дающий такое же значение хэш-функции, но изменить в тексте десять-двадцать байт таким образом, чтобы текст остался полностью осмысленным, да еще и изменился в выгодную сторону (например, уменьшение суммы к оплате в три раза) – крайне сложно. Для того чтобы устранить такую возможность, хэш-функции создаются такими же сложными, как и криптоалгоритмы. Если методом полного перебора можно подобрать текст с таким же значением хэш-функции, а множество значений будет составлять, как и для блочных шифров, $2^{32} - 2^{128}$ возможных вариантов, то для расшифровки подобного текста необходимы миллионы лет.

Следовательно, если мы передаем получателю защищенную от изменения методом хэш-сумму от пересылаемого текста, то он всегда сможет самостоятельно вычислить хэш-функцию от текста уже на приемной стороне и сверить ее с присланной нами. Если хотя бы один бит в контрольной сумме текста не совпадает с соответствующим битом в полученном хэш-значении, значит текст во время пересылки подвергнулся несанкционированному изменению.

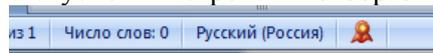
Разобьем теперь хэш-сумму, готовую к передаче, на несколько k -битных блоков h_i , где k – это размер сообщений по алгоритму RSA . Вычислим над каждым блоком значение $s_i = ((h_i)^d) \cdot \text{mod } n$, где d – закрытый ключ отправителя. Теперь сообщение, состоящее из блоков s_i , можно передавать по сети. Опасность найти по известным h_i и s_i секретный ключ почти нулевая. При этом любой получатель сообщения может прочесть исходное значение h_i , выполнив операцию $((s_i)^e) \cdot \text{mod } n = ((h_i)^{d \cdot e}) \cdot \text{mod } n = h_i$ – открытый ключ (e, n) . Не зная закрытого ключа d , нельзя изменить текст, а значит и хэш-сумму, и нельзя вычислить такие s'_i

, чтобы при их возведении в степень e получилась хэш-сумма h'_i , совпадающая с хэш-суммой фальсифицированного текста.

Следовательно, действия с хэш-суммой текста представляют "асимметричное шифрование наоборот": при отправке используется закрытый ключ отправителя, для проверки сообщения – открытый ключ отправителя. Описанная технология называется электронной подписью. Информацией, уникально идентифицирующей отправителя, является закрытый ключ d (виртуальная подпись). Без доступа к этой информации, невозможно создать такую пару (текст, S_i), чтобы изложенный ранее алгоритм проверки принес бы положительный результат.

Поменять таким образом местами открытый и закрытый ключи для создания из процедуры асимметричного шифрования алгоритма электронной подписи можно лишь в таких системах, в которых выполняется свойство коммутативности ключей.

Приведем пример использования ЭЦП в документе MSWord. Для добавления ЭЦП выполняется команда: кнопка Microsoft Office – Подготовка – Добавить цифровую подпись. В статусной строке отобразится значок "Этот документ содержит подписи"

. Для получения сведений об ЭЦП необходимо выполнить щелчок по иконке ЭЦП. При изменении документа подпись становится недействительной (рис. 2).

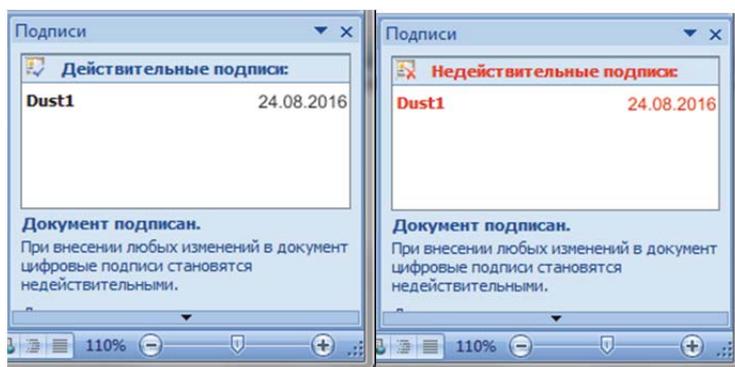

Рисунок 2 - Результат проверки ЭЦП

Таким образом, сравнение асимметричных криптосистем с симметричными позволяет сделать выводы о важных достоинствах: они позволяют динамически передавать открытые ключи, тогда как при использовании симметричной криптосистемы необходим обмен секретными ключами до начала сеанса защищенной связи. Асимметричные криптоалгоритмы позволяют преодолеть недостатки, присущие системам симметричного шифрования:

- не нужна секретная доставка ключей;

- исчезает квадратическая зависимость числа ключей от числа пользователей.

У асимметричных криптосистем имеются и недостатки [4]:

- на настоящий момент нет математического доказательства необратимости используемых в асимметричных алгоритмах однонаправленных функций;

- по сравнению с симметричным асимметричное шифрование существенно медленнее, поскольку при зашифровании и расшифровании выполняются весьма трудоемкие операции. По этой же причине реализация аппаратного шифратора с асимметричным криптоалгоритмом существенно сложнее, чем аппаратная реализация симметричного криптоалгоритма;

- необходимо защищать открытые ключи от подмены.

Список использованных источников:

1 Щербаков А.Ю. Современная компьютерная безопасность. Теоретические основы. Практические аспекты. — М.: Книжный мир, 2009. - 352 с.

2 Смирнова М.А., Самойлова И.А., Устинова Л.В. Примеры реализации асимметричных криптоалгоритмов //Вестник Карагандинского университета. Серия Математика - 2015.-№4 (80) - С.108-114.

3 Мусиралиева Ш.Ж. Прикладная криптография: учеб.пособие. - Алматы: Print-S, 2004. - 73 с.

4 Цирлов В.Л. Основы информационной безопасности. - М.: Феникс, 2008. - 173 с.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Марина Александровна Смирнова

Ирина Алексеевна Самойлова

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,

Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Людмила Валерьевна Устинова

Қарағанды қаласындағы химия-биология бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебі,

Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

АСИММЕТРИЯЛЫҚ ШИФРЛЕУДІ АВТОР ХАБАРЛАМАСЫ ШЫНАЙЫЛЫҒЫН ТЕКСЕРУ РЕТІНДЕ ҚОЛДАНУ АМАЛДАРЫ

Мақалада RSA асимметриялы криптоалгоритм қарастырылады, RSA цифрлік қолын тексерудің және құрудың жалпылама сызбасы көрсетілген, электронды қолдың технологиясы жазылған, MSWord құжатында электронды-цифрлі қолды қолданудың мысалдары берілген. Асимметриялы криптожүйенің жетістіктері және кемшіліктері көрсетілген.

Кілтті сөздер: қорғау, көшіру, шифр, кілт, алгоритм, асимметриялы криптоалгоритм, цифрлі қол, электронды қол.

Smirnova Marina

Samoilova Irina

Buketov Karaganda State University, Karaganda, Kazakhstan

Ustinova Ludmila

Nazarbayev Intellectual School of Chemistry and Biology in Karaganda

ASYMMETRIC ENCRYPTION AS A WAY OF AUTHENTICATING THE AUTHOR OF A MESSAGE

The article deals with the asymmetric crypto algorithm RSA, shows a general scheme for the formation and verification of the digital signature of RSA, describes the technology of electronic signature, gives an example of the use of an electronic digital signature in the MSWord document. The advantages and disadvantages of asymmetric cryptosystems are presented.

Keywords: protection, copying, cipher, key, algorithm, asymmetric crypto algorithm, digital signature, electronic signature.

List of references:

1 Scherbakov A.Yu. Modern computer security. Theoretical basis. Practical aspects. - Moscow: The Book World, 2009. - 352 p.

2 Smirnova MA, Samoylova IA, Ustinova L.V. Examples of the implementation of asymmetric cryptoalgorithms // Bulletin of Karaganda University. Series of Mathematics - 2015.-№4 (80) - P.108-114.

3 Musiralieva Sh.Zh. Applied cryptography: teaching aid. - Almaty: Print-S, 2004. - 73 p.

4 Tsirllov V.L. Fundamentals of Information Security. - М.: Phoenix, 2008. - 173 p.

Шэймардан Нұржан
Nurjan2010@mail.ru
Наталья Анатольевна Куленова
3007kulenova53@gmail.com

Восточно-Казахстанский государственный технический университет им. Д. Серикбаева,
г. Усть-каменогорск, Республика Казахстан

ПЕРЕРАБОТКА СВИНЦОВЫХ КЕКОВ ЦИНКОВОГО ПРОИЗВОДСТВА

В статье рассматривается оптимальная технологическая схема по переработке свинцовых промпродуктов цинкового производства с применением комплексообразующих растворителей. Объектом исследования являлись свинцовых кеков цинкового производства, содержащие свинец, цинк, железа, медь и серебра. В исследуемом свинцовом кеке свинец основном находится в виде сульфата, оксида силиката, цинк присутствует в виде ферритов, силикатов, сульфатов и оксидов, серебро присутствует, в основном, в форме трудно вскрываемого аргентоярозита. Предложенная схема по переработке свинцового кек состоит из двух стадии. Первая стадия выщелачивание свинцовых кек в растворе серной кислоты с целью извлечение цинка. После выщелачивание серной кислотой получены кек после первой стадии и цинк содержащий раствор, цинк содержащий раствор направляется на производства цинка, а кек после первой стадии подвергается на выщелачивание в растворе трилона Б. В результате получены кек после второй стадии и свинец содержащий раствор. Кек после второй стадии направляют на дальнейшую переработку, а свинецсодержащий раствор направляется на извлечение свинца.

Ключевые слова: свинцовый кек, трилон Б, серная кислота, выщелачивание, вторичный свинец, первичный свинец, промпродукт.

На сегодняшний день выявленные ресурсы свинца в мире оцениваются в 1,5 млрд. тонн. Наибольшими запасами обладает Австралия (36 млн т.), затем следуют Китай (14 млн т.), Россия (9,2 млн т.), Перу (7,9 млн т.), Мексика (5,6 млн т.), на все прочие страны приходится 16,3 млн т..

Исходя из приведенных данных следует, что в среднем доля вторичного свинца составляет около 55%. Около 15% общемирового потребления свинца приходится на Европу, где порядка 60% свинца применяется, в основном, для производства автомобильных батарей и аккумуляторов.

В настоящее время на металлургических предприятиях накопилось сотни миллионов различных отходов в виде пылей, шламов и т.д., которые содержат большое количество ценных компонентов в виде соединений цветных и редких металлов. Это способствует ухудшению экологической безопасности регионов на территории, которых находятся предприятия. Потребность различных отраслей в цветных металлах все больше удовлетворяется за счет их производства из вторичного сырья. Себестоимость переработки вторичного сырья в 2 - 3 раза ниже, чем первичного. На рисунке 1 приведены данные Международной исследовательской группы по мировому производству свинца [1-4].

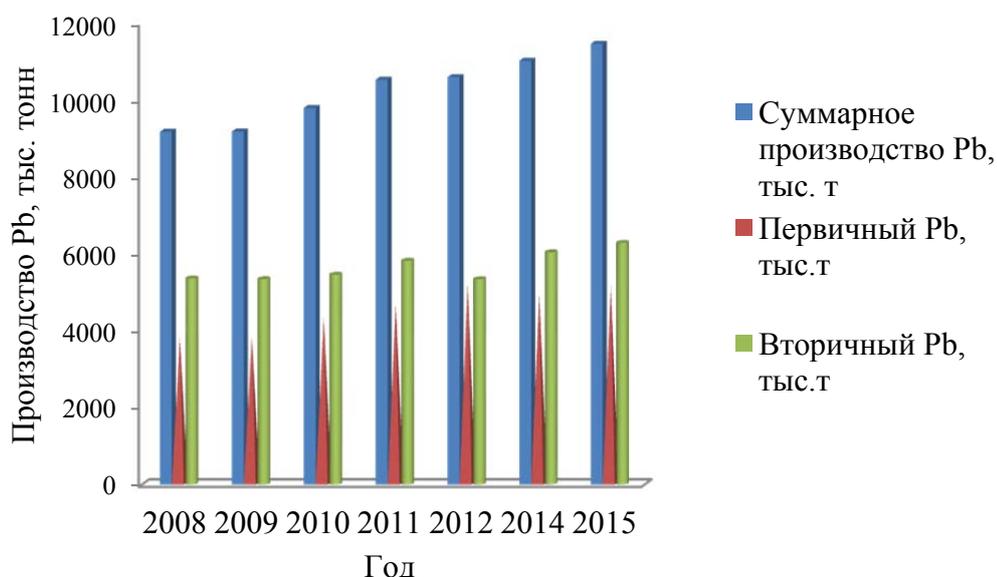

Рисунок 1 – Мировое производство свинца

При производстве цинка гидromеталлургическим способом образуются свинцовые кеки, в которых свинец в основном представлен сульфатами [5,6]. В настоящее время существующие способы по переработки свинецсодержащих промпродуктов являются экономически неэффективные. Поэтому важное практическое значение имеют вопросы совершенствования существующих и создания новых эффективных технологических процессов и аппаратов для вторичного и техногенного сырья, включая свинцовые кеки цинкового производства.

В данной работе предлагается оптимальная схема по переработке свинцовых кеков цинкового производства с применением комплексообразующих растворителей. Объектом исследования являлись свинцовых кеков цинкового производства, содержащие свинец, цинк, железа, медь и серебра.

Исследования фазового состава свинцового кека, проведенные на рентгеновском дифрактометре X'Pert PRO показали, что: 55 % свинца находится в виде сульфата, 40 % в виде оксида и 5 % в виде силикатов; 70 % цинка присутствует в исследуемой пробе в виде ферритов и силикатов, 20% в виде сульфатов и 10% - в оксидной форме; серебро присутствует, в основном, в форме трудно вскрываемого аргентоярозита – $AgFe_3(SO)_4(OH)_6$ [7].

По результатам рентгеновской дифрактометрии определены основные минералы которые содержатся в свинцовом кеке (табл. 1).

Таблица 1 – Результаты рентгено-дифракционного анализа исходного образца

Металл	Форма нахождения	Название	Поворотный угол	D,Å	I/I ₀ , %
Свинец	$PbSO_4$	Англезит	32,29	1,442	38,40
	$PbO \cdot PbSO_4$	Ланаркит	26,67	3,34	62,85
	$PbSO_3$	Скотландит	44,51	2,03	32,97
	$PbSiO_3$	Аламосит	26,68	6,02	68,28
	Pb_3O_4	Сурик	43,71	3,34	21,42
Цинк	$ZnSO_4$	Цинкозит	45,76	1,98	22,63
	$ZnSO_4 \cdot 6H_2O$	Бианкит	16,26	5,44	45,16
	$Zn_4Si_2O_7(OH)_2$	Гемиморфит	27,02	3,3	21,76
	$Zn_3[AsO_3]_2$	Диарсенид цинка	36,45	2,46	22,57
	$ZnAsO_4$	Лейтит	18,40	4,82	25,06

Медь	$\text{Cu}_2\text{O}[\text{SO}_4]$	Долерофанит	36,45	2,46	22,57
	$\text{CuSO}_4 \cdot 5\text{H}_2\text{O}$	Халькантит	27,02	3,3	21,76
	Cu_2O	Куприт	29,65	3,01	59,39
	CuS	Ковелин	27,65	3,22	44
Серебро	$\text{AgFe}_3(\text{SO}_4)_2(\text{OH})_6$	аргентоярозит	29,65	3,01	59,36

Предложенная схема по переработки свинцовых кеков цинкового производства состоит из двух стадий. На рисунке 2 приведена схема по переработки свинцовых кеков цинкового производства.

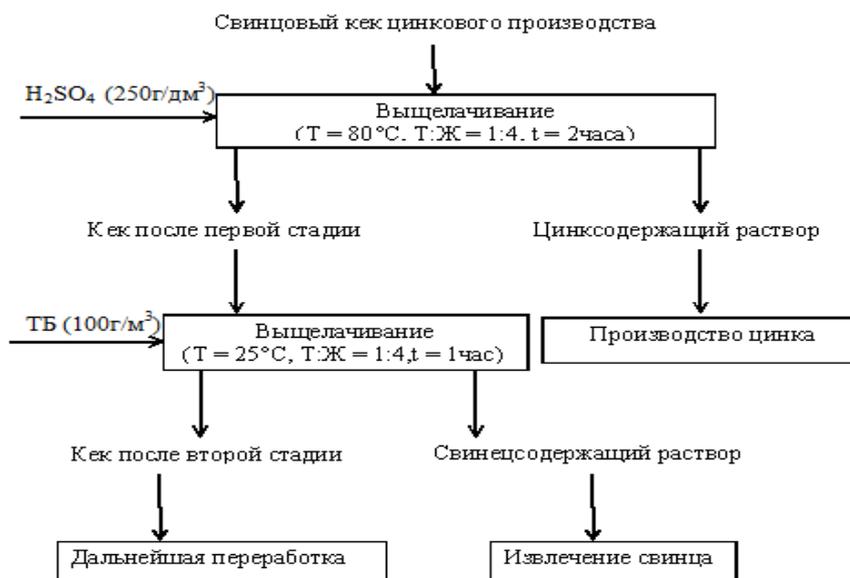

Рисунок 2 - Схема переработки свинцовых кеков цинкового производства

Из 2- рисунка можно увидеть, что первая стадия переработки свинцовых кеков проводится в растворе серной кислоты (250 г/дм^3) с целью извлечения цинка при температуре 80°C в течение 2 часов. После выщелачивания серной кислотой получены кек после первой стадии и цинк содержащий раствор, цинк содержащий раствор направляется на производства цинка, а кек после первой стадии подвергается на выщелачивание в растворе трилона Б. концентрация трилона Б (100 г/дм^3), продолжительность выщелачивания 60 минут. В результате получены кек после второй стадии и свинец содержащий раствор. Кек после второй стадии направляют на дальнейшую переработку, а свинецсодержащий раствор на извлечение свинца (электролизом). Ниже приведена предлагаемая технологическая схема по переработки свинцовых кеков цинкового производства.

При исследовании зависимости извлечение металлов от концентрации трилона Б и Ж:Т, концентрацию трилона Б варьировали в пределах от 20 до 140 г/дм^3 . Температуру в опытах поддерживали постоянной 25°C , Ж : Т от 4 : 1 до 8:1, продолжительность выщелачивания – 1 час. Полученный кек после второй стадии фильтровали, раствор анализировали на содержание свинца, цинка и серебра с использованием масс-спектрометра с индуктивно-связанной плазмой. Остаток от выщелачивания подвергали двукратной фильтр-репульсионной отмывке дистиллированной водой (Ж: Т, температура и продолжительность каждой из отмывок составляли соответственно 6 : 1, 25°C и 15 минут). Отмытый остаток от выщелачивания сушили до постоянно веса в сушильном шкафу и анализировали на содержание свинца, цинка и серебра. Результаты экспериментов представлены в таблице 2.

Таблица 2 - Зависимость извлечения свинца и цинка в раствор при выщелачивании раствором трилона Б в различных условиях (матрица планирования эксперимента, при pH = 7)

Ж : Т	Концентрация трилона Б	Извлечение свинца, %	Извлечение цинка, %
8	40	83	34
20	40	19	8
8	60	89	39
20	60	93	58
8	80	92	44
20	80	97	62
4	100	64	37
8	100	96	49
20	100	98	64

Из результаты исследования можно увидит высокие значения Ж:Т и высоких концентрациях трилона Б, позволяет достичь максимальный степень извлечение свинца и цинка.

Список использованных источников:

1 Морачевский А.Г. Отработанные свинцовые аккумуляторы – важнейший источник вторичного свинца // Научно-технические ведомости Санкт-Петербургского государственного политехнического университета. Metallurgia. -2014. - №4. – С.127-137.

2 <http://www.cmmarket.ru/>

3 <http://libmetal.ru/svinec/svinec%201.htm>

4 <http://metald.ru/news&obj=24?obj=4230>

5 Валиев Х.Х. Романтеев Ю.П. Metallurgia свинца, цинка и сопутствующих металлов: учебник. – Алматы: Metallurgia, 2000. – 228 с.

6 Тарасов А.В., Бесер А.Д., Чинкин Е.В. Исследования для разработки технологической схемы переработки свинцовых кеков с извлечением свинца, цинка, меди и драгоценных металлов // Цветная металлургия. -2002. - № 10. – С. 26-32.

7 Шәймардан Н., Рыспаев Т.А., Мамяченков С.В., Куленова Н.А. Қорғасын құрамды өндірістік өнімдерді органикалық еріткіштерді қолдану арқылы өңдеу мүмкіндігін зерттеу // Инженерное образование и наука в XXI веке: проблемы и перспективы: матер. междунар. конф., - Алматы, 2014. – С. 562-567.

ТҮЙІНДЕМЕ/ RESUME

Нұржан Шәймардан

Наталья Анатольевна Куленова

Д. Серікбаев атындағы Шығыс-Қазақстан мемлекеттік техникалық университеті,

Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

МЫРЫШ ӨНДІРІСІНІҢ ҚОРҒАСЫН КЕГІН ӨНДЕУ

Мақалада мырыш өндірісінің қорғасын кегін кешенді қосылыс түзуші еріткіштерді қолдану арқылы өңдеудің үйлесімді технологиялық сұлбасы қарастырылады. Зерттеу объектісіне құрамында қорғасын, мырыш, темір, мыс және күмісі бар мырыш өндірісінің қорғасын кегі алынған. Зерттелетін қорғасын кегінде қорғасын негізінен – сульфат, тотық және силикат түрінде орналасқан.

Мырыш – феррит, силикат, сульфат және тотық түрінде кездеседі. Күміс – негізінен қиын еритін аргентоярозит түрінде кездеседі. Қорғасын кегін өңдеу бойынша ұсынылған сұлба екі сатыдан тұрады. Бірінші саты – қорғасын кегінен мырышты бөліп алу үшін күкірт қышқылы ерітіндісінде ерітінділейді. Күкірт қышқылымен ерітінділеуден кейін бірінші кек және мырыш

құрамды ерітінді алынады, мырыш құрамды ерітінді мырыш өндірісіне жіберіледі, ал бірінші кек трилон Б ерітіндісінде ерітінділеуге жіберіледі. Нәтижесінде, екінші кек және қорғасын құрамды ерітінді алынады. Екінші кек – жалғасты өңдеуге, ал қорғасын құрамды ерітінді қорғасынды бөліп алуға жіберіледі.

Кілтті сөздер: қорғасын кегі, күкірт қышқылы, ерітінділеу, екіншілік қорғасын, біріншілік қорғасын, өндірістік өнім.

Shaimardan Nurjan

Kulnova Natalya

D. serikbaev East kazakhstan state technical university,

Ust-kamenogorsk, Republic of Kazakhstan

Reprocessing for lead prefilts of zinc production

The article is connected with optimal technological scheme of reprocessing for lead containing middlings of zinc production by using complex formation solvents. The research object is lead prefilts of zinc production, which contain lead, zinc, iron, copper and silver. In the researched lead prefilts lead is situated in the view of sulphates, oxides, silicates. Zinc is situated in the view of ferrites, silicates, oxides. Silver is situated in the view of argentojarosites. The proposed scheme for reprocessing of lead prefilts is contained of two steps. The first scheme is leaching of lead prefilts in the sulfuric acid solution to extract zinc. After the first step is obtained the first step prefilts and zinc contained solution. Zinc contained solution is sent to zinc production, the first prefilts are sent to leaching in the versene solution. After the second step are obtained the second prefilts and lead contained solution. The second prefilt is sent to further processing, lead contained solution is sent to extraction of lead.

Keywords: lead prefilts, versene, sulfuric acid, leaching, secondary lead, primary lead, middlings.

Listofreferences:

1 Morachevsky A.G. Developed lead accumulator is the important source of secondary lead // Scientific-technical journal of St. Petersburg state polytechnical university. Metallurgy. – 2014. - № 4. – P. 127-137.

2 <http://www.cmmarket.ru/>

3 <http://libmetal.ru/svinec/svinec%201.htm>

4 <http://metald.ru/news&obj=24?obj=4230>

5 Valyev H.H., Romanteev U.P. [Metallurgy of lead, zinc and concomitant metals: textbook. Almaty: Metallurgy, 2000. – 228p.](#)

6 Tarasov A.B., Beser A.D., Chinkin E.B. Research for development of technological scheme by reprocessing lead prefilts with extraction of lead, zinc, copper and precious metals // nonferrous metallurgy. -2002. - № 10.– P. 26-32.

7 Shaimardan N., Ryspaev A.T., Mamyachenkov S.B., Kulnova N.A. Research possibility of reprocessing lead containing middlings by using organical solvents // Engineering education and science at the 21st century: problems and perspectives: materials of international conference., - Almaty, 2014. – P. 562-567.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ:

Сандуғаш Советқызы Ахметова, техника ғылымдарының кандидаты, профессор, жалпы білім беру пәндер кафедрасы, «Болашак» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Рудольф Анатольевич Быков, техника ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Дәулет Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік техникалық университеті, Өскемен қ., Қазақстан Республикасы.

Геннадий Георгиевич Волокитин, техника ғылымдарының кандидаты, профессор, Томск мемлекеттік сәулет-құрылыс университеті, Томск, Ресей Федерациясы.

Лаура Назимхихматқызы Құлбаева, аға оқытушы, жалпы білім беру пәндер кафедрасы, «Болашак» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Наталья Анатольевна Куленова, «Металлургия» ғылыми-өндірістік кешенінің жетекшісі, Д.Серікбаев атындағы Шығыс-Қазақстан мемлекеттік техникалық университеті, Өскемен қ., Қазақстан Республикасы.

Сергей Владимирович Мамяченков, техника ғылымдарының докторы, профессор, «Ресейдің бірінші президенті Б.Н. Ельцин атындағы Урал федералдық университеті», Екатеринбург қаласы, Ресей Федерациясы.

Сергей Владимирович Мелентьев, доцент, Томск мемлекеттік сәулет-құрылыс университеті, Томск, Ресей Федерациясы.

Сергей Вячеславович Павлов, механика-технология факультетінің студенті, Томск мемлекеттік сәулет-құрылыс университеті, Томск, Ресей Федерациясы.

Райгүл Амангелдіқызы Рамазанова, оқытушы, Дәулет Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік техникалық университеті, Өскемен қ., Қазақстан Республикасы.

Наталья Владимировна Серая, химия ғылымдарының кандидаты, доцент, Дәулет Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік техникалық университеті, Өскемен қ., Қазақстан Республикасы.

Марина Александровна Смирнова, аға оқытушы, техникалық ғылымның магистрі, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Ирина Алексеевна Самойлова, аға оқытушы, механика магистрі, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Айнұр Елубайқызы Сүлеймен, оқытушы «Ақпараттық технологиялар және қауіпсіздік» кафедрасы, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Валерьевна Устинова Людмила, информатика оқытушысы, Қарағанды қаласындағы химия-биология бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебі, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Нұржан Шәймардан, оқытушы, Д.Серікбаев атындағы Шығыс-Қазақстан мемлекеттік техникалық университеті, «Химия, металлургия және байыту» кафедрасы, Өскемен қ., Қазақстан Республикасы.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ:

Ахметова Сандуғаш Советовна, кандидат технических наук, профессор, кафедра общеобразовательных дисциплин, Академия «Болашак», г. Караганда, Республика Казахстан.

Быков Рудольф Анатольевич, кандидат технических наук, старший преподаватель, Восточно-Казахстанский государственный технический университет им. Д. Серикбаева, г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан.

Волокитин Геннадий Георгиевич, заведующий кафедрой прикладной механики и материаловедения, Томский государственный архитектурно-строительный университет, г. Томск, Российская Федерация.

Кулбаева Лаура Назимхихматовна, старший преподаватель, кафедра общеобразовательных дисциплин, Академия «Болашак», г. Караганда, Республика Казахстан.

Куленова Наталья Анатольевна, руководитель научно-производственного комплекса «Металлургия», Восточно-Казахстанский государственный технический университет им. Д. Серикбаева, г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан.

Мамяченков Сергей Владимирович, доктор технических наук, профессор, «Уральский федеральный университет имени первого Президента России Б.Н. Ельцина», г. Екатеринбург, Российская Федерация.

Мелентьев Сергей Владимирович, доцент кафедры прикладной механики и материаловедения, Томский государственный архитектурно-строительный университет, г. Томск, Российская Федерация.

Павлов Сергей Вячеславович, студент механико-технологического факультета, Томский государственный архитектурно-строительный университет, г. Томск, Российская Федерация.

Рамазанова Райгуль Амангельдиновна, преподаватель, Восточно-Казахстанский государственный технический университет им. Д. Серикбаева, г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан.

Серая Наталья Владимировна, кандидат химических наук, доцент, Восточно-Казахстанский государственный технический университет им. Д. Серикбаева, г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан.

Смирнова Марина Александровна, старший преподаватель, магистр технических наук, Карагандинский государственный университет имени академика Е.А. Букетова, г. Караганда, Республика Казахстан.

Самойлова Ирина Алексеевна, старший преподаватель, магистр механики, Карагандинский государственный университет имени академика Е.А. Букетова, г. Караганда, Республика Казахстан.

Сулеймен Айнур Елубаевна, преподаватель, кафедра «Информационные технологии и безопасность», Карагандинский государственный технический университет, г. Караганда, Республика Казахстан.

Устинова Людмила Валерьевна, учитель информатики, Назарбаев Интеллектуальная школа химико-биологического направления г. Караганды, г. Караганда, Республика Казахстан.

Шаймардан Нуржан, преподаватель кафедры «Химия, металлургия и обогащения», Восточно-Казахстанский государственный технический университет им. Д. Серикбаева, г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHORS:

Akhmetova Sandugash, Candidate of Technical Sciences, Professor Academy «Bolashak», Karaganda, Republic of Kazakhstan

Bykov Rudolf, Candidate of Technical Sciences, Senior Lecturer, D. Serikbayev East Kazakhstan state technical university, Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan

Volokitin Gennady, Head of the Applied Mechanics and Material Sciences Department, Tomsk state university of architecture and building, Tomsk, Russia

Kulbaeva Laura, senior teacher, department of general education disciplines, Academy «Bolashak», Karaganda, Republic of Kazakhstan

Kulenova Natalya, leader of scientific- production complex for «Metallurgy», D. serikbaev East kazakhstan state technical university, Ust-kamenogorsk, Republic of Kazakhstan.

Mamyachenkov Sergey, doctor of Technical Sciences, Professor, "Ural Federal University named after the first President of Russia B.N. Yeltsin", the city of Ekaterinburg, Russia

Melentyev Sergey, Associate Professor of the Applied Mechanics and Material Sciences Department, Tomsk state university of architecture and building, Tomsk, Russia

Pavlov Sergey, student of the Mechanics and Engineering Department, Tomsk state university of architecture and building, Tomsk, Russia

Ramazanova Raigul, Teacher, D. Serikbayev East Kazakhstan state technical university, Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan

Seraya Natalia, PhD in Chemistry, docent, D. Serikbayev East Kazakhstan state technical university, Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan

Smirnova Marina, Senior lecturer, Master of technical sciences, Buketov Karaganda State University, Karaganda, Kazakhstan.

Samoilova Irina, Senior lecturer, Master mechanics, Buketov Karaganda State University, Karaganda, Kazakhstan.

Suleimen Ainur, Computer engineering and software, Karaganda state technical university, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Ustinova Ludmila, IT-teacher, Nazarbayev Intellectual School of Chemistry and Biology in Karaganda, Kazakhstan

Shaimardan Nurjan, lecturer of sub-department «Chemistry, metallurgy and enrichment», D. serikbaev East kazakhstan state technical university, Ust-kamenogorsk, Republic of Kazakhstan.

VII

РАЗДЕЛ

Ф

А

Р

М

А

Ц

И

Я

Х

И

М

И

Я

Абдуллабекова Раиса Мусулманбековна
Raissa.farm@mail.ru

**РГП «Карагандинский государственный медицинский университет»,
Караганды, Республика Казахстан**

Калдыбаева Айгуль Кудайбергеновна
aigul_240873@mail.ru

Академия «Болашак», г. Караганда, Республика Казахстан

ПРЕПОДАВАНИЕ ОСНОВ ФАРМАКОНУТРИЦИОЛОГИИ НА КУРСАХ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ ФАРМАЦЕВТОВ

В статье рассматривается проблема оказания фармацевтами консультационных услуг пациентам по выбору биологически активных добавок к пище. Предложены основные понятия теоретической основы создания, производства и применения биологически активных добавок к пище – фармаконутрициологии.

Ключевые слова: фармаконутрициология, фармацевт, консультация, биологически активные вещества, питание, курс повышение квалификации

Томас Эдисон предсказал, что медицина будущего не будет предлагать лекарства, а привлечет внимание пациента к заботе о своем теле, диете, к поиску причины и способов предотвращения болезни.

Еще в 60-е годы много шума наделал прогноз академика Несмеянова А.Н. о том, как будет питаться человек в XXI веке: вместо супа, мяса и картошки - таблетки, капсулы, порошки. Прогноз академика в определенной степени оправдывается. Без некоторых таблеток в виде биологически активных добавок к пище человек XXI века не сможет сохранить свое здоровье.

На стыке фармакологии и диетологии появилось новое направление медицины - микронутриентология, одной из важных задач которой является обоснование, создание и профилактическое применение микронутриентов различной природы и строения [1].

Сформировалась новая наука - пограничное с рядом смежных наук – науки о рациональном питании – нутрициологии, фармакологии, пищевой и фармацевтической технологии – фармаконутрициология.

Предпосылки развития фармаконутрициологии:

успехи собственно нутрициологии, расшифровавшей роль и значение для жизнедеятельности человека отдельных пищевых веществ, доказавшей, что достижение оптимальной обеспеченности всех групп населения энергией и пищевыми веществами практически возможно лишь при широком использовании биологически активных добавок к пище;

успехи биоорганической химии и биотехнологии, позволившие получать в достаточно очищенном виде биологически и фармакологически активные компоненты практически из любого биосубстрата;

успехи фармакологического и фармацевтического комплекса, расшифровавшего механизм действия и особенности биотрансформации многих природных соединений и создавшего новые технологии получения их эффективных лекарственных форм.

Известно, что в нашу жизнь с 90-х годов стремительно и бурно вошли целебные средства, так называемые биологически активные добавки к пище. Продвижение на рынок биологически активных добавок к пище сотней производителей осуществляется через сетевой маркетинг и частично через аптеки.

Проблема состоит в том, что сетевой маркетинг предлагая препараты биологически активных добавок к пище населению преподносят их как лечебные средства, при том от всех болезней, а в аптеках их просто реализуют без какой-либо профессиональной консультации по их выбору и применению.

Особое внимание хотелось бы обратить на то, что потребителям биологически активных добавок к пище не предоставляется информация о том, что эти продукты надо применять только в профилактических целях. Консультируя пациентов по выбору и применению препаратов БАД, фармацевт должен обратить внимание пациента прежде всего на то, что эти препараты являются добавкой к пище, отсюда и принимать их надо во время еды [2].

На курсах повышения квалификации мы обращаем внимание фармацевтов на то, что наука направляет нас к древним истинам. Действительно, как современно звучат сегодня слова великого врача древности Гиппократ, сказанные более 2500 лет назад: «Пусть Ваша пища будет Вашей медициной, а Вашими лекарствами станет пища». Кроме того, интересно заметить, что в «Каноне врачебной науки» Авиценны часто упоминается о значении «лекарственной пищи». А также, в древних трактатах традиционной китайской, индийской и тибетской медицины основное место отводится лечебному действию различных пищевых веществ растительного, животного и минерального происхождения.

Прежде чем обучать фармацевтов консультированию пациентов по выбору и применению БАД мы обращаем их внимание на роль и место питания в формировании здоровья человека, на проблемы питания и на способы решения проблем питания.

Питание – это важнейший фактор окружающей среды, который с момента рождения и до самых последних мгновений жизни воздействуют на организм человека, также важное средство для сохранения здоровья.

Питание – это ключевой компонент всеобщей системы здравоохранения, так как это фактор, сильно воздействующий на здоровье и благосостояние людей. Пищевые вещества, преобразуясь в процессе метаболизма в структурные элементы клеток нашего организма, обеспечивают физическую и умственную работоспособность, определяют здоровье и продолжительность жизни человека.

Проблемы питания значительные перемены в образе жизни населения Казахстана вызвали изменения специфики заболеваний, характеризующейся преобладанием роста алиментарно зависимых заболеваний: изменение структуры питания, дефицит растительных продуктов питания, фальсификации продуктов, загрязнение их чужеродными веществами широкое потребление в пищу консервированных, подвергнутых кулинарной обработке и хранению пищевых продуктов приводит к недостаточной обеспеченности организма жизненно важными веществами рацион основных групп населения беден овощами и фруктами, отмечается дефицит животных белков, растительных жиров и, особенно, витаминов и микроэлементов человек современного урбанизированного общества при традиционном питании, по существу, обречен на те или иные виды пищевых недостаточностей неспособность соответствующих защитных систем организма адекватно отвечать на неблагоприятные воздействия окружающей среды, что резко повышает риск развития многих заболеваний нарушения в питании всегда приводят к тем или иным отрицательным последствиям.

Решение проблем питания, восстановление структуры питания, повышение его качества и безопасности обучение населения навыкам и правилам рационального питания увеличение объемов производства и расширения ассортимента продовольственных товаров, создание новых, более совершенных технологий производства пищи поиск альтернативных путей решения проблемы улучшения структуры и качества питания привел ученых к идее о необходимости разработки технологий получения комплексов биологически активных веществ из естественных источников, разработки продуктов, являющихся источниками дефицитных в питании веществ, в том числе и регуляторов функций органов и систем человеческого организма, применение суперсовременных технологий продуктов, содержащих регуляторные вещества, которые наиболее дефицитны в составе суточного рациона человека. Исследования свидетельствуют о том, что даже при вполне достаточном продовольственном обеспечении населения как по ассортименту, так и по количеству пищи, за счет обычной, традиционной пищи полностью удовлетворить не представляется возможным [3].

Рациональное, адекватное возрасту, профессиональной деятельности, состоянию здоровья питание рассматривается как важнейший фактор профилактики большинства заболеваний человека, в том числе, сердечнососудистых, желудочно-кишечных и заболеваний гормональной, эндокринной систем.

Таким образом, преподавание основ фармаконутрициологии на курсах повышения квалификации фармацевтов дает возможность оказывать консультационные услуги пациентам при выборе биологически активных добавок к пище.

Список использованных источников:

1 Введение в общую микронутриентологию (биологически активные добавки), под ред. проф. Гичева Ю.П. и к.м.н. Э.Огановой. Избранные лекции первого цикла программы дополнительного образования университета ENRICH для врачей и дистрибьюторов, Новосибирск, 1998, с. 216.

2 Маев И.В., Петухов А.Б., Тутельян В.А. и др., Биологически активные добавки к пище в профилактической и клинической медицине. Учебно-методическое пособие, Москва, ВУНМЦ, 1999, с. 168.

3. Волкотруб Л.П., Стрельникова Л.А., Гигиена питания. Учебное пособие, Томск, СибГМУ, 2005, с.202.

ТҮЙІНДЕМЕ/ RESUME

**Раиса Мусулманбекқызы Абдуллабекова
РМК «Қарағанды мемлекеттік медицина университеті»,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы
Айгүл Құдайбергенқызы Қалдыбаева
«Болашак» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы
БІЛІКТІЛІКТІ ЖОҒАРЫЛАТУ КУРСТАРЫНДА ФАРМАКОНУТРИЦИОЛОГИЯ
НЕГІЗІНЕН САБАҚ БЕРУ**

Мақалада пациенттерге тағамға қосатын биологиялық белсенді заттар туралы кеңес беру кезіндегі фармацевттердің өзекті мәселелері қарастырылған. Сонымен қатар, тағамға қосатын биологиялық белсенді қоспаларды (фармаконутрициология) дайындау, оларды өндіру мен пайдаланудың теориялық негіздерінің маңызды түсініктері келтірілген.

Кілтгі сөздер: фармаконутрициология, фармацевт, консультация, биологиялық белсенді заттар, тамақтану, біліктілікті жоғарылату курсы.

**Abdullabekova Raisa
RSE "Karaganda State Medical University", Karaganda, Republic of Kazakhstan
Kaldybayeva Aigul
«Bolashak» academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan
TEACHING THE BASICS OF PHARMACOLOGICAL NUTRITION AT ADVANCED
TRAINING COURSES OF PHARMACISTS**

In article the problem of rendering consulting services by pharmacists to patients at the choice of dietary supplements to food is considered. The basic concepts of a theoretical basis of creation, production and use of dietary supplements to food – pharmacological nutrition are offered.

Keywords: pharmacological nutrition, druggist, consultation, biologically active agents, food, course professional development

The list of references:

1 Mayev I. V., Petukhov A. B., Tutelyan V. A., etc., Dietary supplements to a nutrition in preventive and clinical medicine. Educational and methodical grant, Moscow, VUNMTs, 1999, p. 168.

2 Volkotrub L.P., Strelnikov L. A., Hygiene of a delivery. Manual, Tomsk, SIBGMU, 2005, p. 202.

3 Introduction to the general micro nutriyentology (dietary supplements), under the editorship of the prof. Gichev Yu. P. and PhDs in Medicine. E.Oganova. Chosen lectures of the first cycle of the program of additional education of ENRICH university for doctors and distributors, Novosibirsk, 1998, p. 216.

Бегалиев Шокан Сабирханович
Sh.begaliyev@Cloud.com
Жалал-Абадский государственный университет,
Жалал-Абад, Республика Кыргызстан
Абдуллабекова Раиса Мусулманбековна
Raissa.farm@mail.ru
РГП «Карагандинский государственный медицинский университет»,
г. Караганда, Республика Казахстан

БИОЛОГИЧЕСКАЯ РОЛЬ ЙОДА В ОРГАНИЗМЕ ЧЕЛОВЕКА

В статье представлен материал о биологических свойствах йода. Йод – важный элемент, принимающий участие в биологических процессах в организме человека, что определяет перспективу создания лекарственных препаратов, применяемых для лечения заболеваний при многих патологических состояниях.

Ключевые слова: йод, биологически активные вещества, организм, человек, химические реакции, фермент, гормон, белок, лекарственный препарат, биологическая роль

Йод - уникальное лекарственное средство. Он определяет высокую биологическую активность и разностороннее действие лекарственных препаратов. Биологически активный йод активно взаимодействует практически со всеми классами веществ, входящими в состав организма человека и млекопитающих, равно как и в состав мембран и самих клеток. При этом происходят реакции комплексообразования и галогенирования.

Последовательность биохимических реакций в живом организме приводит к тому, что после взаимодействия одной из активных форм йода образуется его новая активная форма (йод - фермент, йод - гормон, йод - биологическая мембрана, йод - белок и т.д.) [1].

Йод активно участвует в обменных процессах организма — повышает лецитин-холестериновый коэффициент, липопротеиназную и фибринолитическую активность крови; замедляет свертываемость крови; снижает уровень холестерина и бета-липопротеинов [2].

Органические соединения йода в продуктах питания чаще всего находятся в химических связях с белком и аминокислотами. Органические соединения йода имеют преимущества в сравнении с минеральными солями йода. Органический йод, в отличие от минерального, находится в связанном состоянии, и в большинстве химических реакций с органическими веществами организма не вступает. Йодированный белок в желудочно-кишечном тракте сначала под действием протеолитических ферментов расщепляется на аминокислоты, в том числе йодтирозин. После этого органически связанный йод поступает через воротную вену в гепатоциты, под действием ферментов печени отщепляется от аминокислоты, затем поступает в кровь. Механизм регулирования метаболизма органического йода, поступающего извне, контролируется через систему гомеостаза, и расщепление органического йода идет строго индивидуально: организм получает йода ровно столько, сколько ему нужно [3].

Каждый из этих вновь образованных активных комплексов является «своим» для организма человека (рисунок 1).

Йод – биологически активное вещество

Рисунок 1 – Биологическая активность йода

Еще до нашей эры было описано заболевание, проявляющееся неким образованием на передней поверхности шеи и сопровождающееся рядом специфических симптомов, одним из которых является умственная отсталость. Эмпирически врачи древности установили, что это заболевание – зоб – возможно устранить, если давать больному морские водоросли [4].

Биологическая роль йода в организме человека связана с его участием в образовании гормонов щитовидной железы – трийодтиронина и тироксина. Йод и аминокислота тирозин являются главными компонентами синтеза тиреоидных гормонов. Йод и тиреоидные гормоны в антенатальный период участвуют в формировании центральной нервной системы, влияют на формирование иммунитета, становление органов и рост плода. В постнатальный период жизни йод и тиреоидные гормоны влияют на все виды обмена веществ, синтез РНК и белка, клеточную пролиферацию; повышают защитные механизмы организма к инфекционным болезням, злокачественным опухолям; усиливают всасывание железа; стимулируют эритропоэз; регулируют половое созревание, баланс половых гормонов и репродуктивную функцию. Не существует гомеостатических механизмов, увеличивающих насыщение организма йодом путем увеличения его адсорбции или уменьшения экскреции. Поэтому так важно ежедневное адекватное поступление йода в организм [5].

Тело человека содержит 15–20 мг йода, из которого 70–80% находится в щитовидной железе, главным образом, в составе йодированного гликопротеина – тиреоглобулина. Значительная часть всосавшегося йода избирательно поглощается щитовидной железой, где он переводится в органическую форму. В щитовидную железу йод поступает только в неорганической форме. Концентрированный в щитовидной железе йодид окисляется в молекулярный йод. Йод в молекулярной форме является высокоактивным и быстро связывается с молекулой аминокислоты тирозина, встроенной в тиреоглобулин. Эту фазу называют органификацией йода, следствием которой является образование моно- и дийодтирозина. Из моно- и дийодтирозина образуются тиреоидные гормоны: T_3 и T_4 . Йодированный тиреоглобулин захватывается обратно клетками щитовидной железы, где он разрушается протеолитическими ферментами, а освобожденные тиреоидные гормоны поступают в кровь. В щитовидной железе концентрируется до 6–12 мг органического йода [6].

Синтез гормонов происходит путем йодирования тирозина и последующей конденсации таких двух молекул с образованием три- и тетраiodтиронина, которые и являются собственно гормонами. Однако в клетках щитовидной железы они связаны с белком глобулином (йодтиреоглобулином) и неактивны. По мере необходимости этот комплекс распадается, освободившиеся гормоны (уже активные) поступают в ток крови, разносятся к органам и тканям, где и проявляют свое действие. Оно в основном направлено на усиление процессов биологического окисления, увеличение потребления кислорода, регуляцию обмена жира и воды, дифференцировку развития тканей [7].

Таким образом, йод, являясь постоянной составной частью тканей растений и животных, жизненно необходим для нормального осуществления их метаболических процессов. Он активно участвует в обмене белков, углеводов, жиров, гормонов и минеральных веществ организма.

Йод определяет высокую биологическую активность и разностороннее действие лекарственных препаратов, и используют его в основном для производства различных лекарственных форм.

Список использованных источников:

- Мохнач В.О. Йод и проблемы жизни. - Л.: Наука. - 1974. - 254 с.
Мохнач И.В. Йодвысокополимеры и биологические возможности организма.- 1979. - 80 С.
Габжалилов А.М., Аханова Т.С. Адам организміндегі йодтың маңызы// Медицина.- 2005.- № 12. – 99 б.
Велданова М.В. Проблемы дефицита йода с позиции врача// Проблемы эндокринологии.- 2001.- № 5 . – С. 10-12.
Карпенко Л.Ю., Андреева А.Б. Биологическая роль йода в организме животных / Актуальные проблемы эпизоотологии на современном этапе. Материалы международной научно-производственной конференции // ФГОУ ВПО СПбГАВМ - СПб. - 2004. - с. 50-51.
Оспанова Ф.Е. Йоддефицитные состояния: причинно-следственные аспекты и пути алиментарной коррекции//Сборник научных статей Института питания МН-АН РК «Актуальные вопросы нутрициологии». – Алматы. – 1998. – вып. 1. – С. 51 – 54.
Жәкешбаев Н.Ә., Қоқанбаева Б.Ж., Ибраимова Қ.С., Десятова О.А. Йодтапшылық проблемалары жайлы// Мейірім-Милосердие.- 2003.- № 3.- 34-35 б.

ТҮЙІНДЕМЕ/ RESUME

Шокан Сабирханович Бегалиев

Жалал-Абад мемлекеттік университеті, Жалал-Абад, Қырғызстан Республикасы

Раиса Мусулманбекқызы Абдуллабекова

РМК «Қарағанды мемлекеттік медицина университеті»,

Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

АДАМ АҒЗАСЫНДАҒЫ ЙОДТЫҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ РӨЛІ

Мақалада йодтың биологиялық қасиеттері туралы материалдар келтірілген. Йод – адам ағзасындағы биологиялық үрдістерге қатысатын маңызды элемент, көптеген патологиялық күй кезінде ауруларды емдеуге қолданылады.

Кілтті сөздер: йод, биологиялық белсенді заттар, ағза, адам, химиялық реакциялар, фермент, гормон, ақуыз, дәрілік препарат, биологиялық рөл

Begaliyev Shokan

Jalal-Abad State University, Jalal-Abad, Republic of Kyrgyzstan

Abdullabekova Raisa

RSE "Karaganda State Medical University", Karaganda, Republic of Kazakhstan

BIOLOGICAL ROLE OF IODINE IN THE HUMAN BODY

Material about biological properties of iodine is presented in article. Iodine – the important element which is taking part in biological processes in a human body that defines the prospect of creation of the medicines applied to treatment of diseases at many pathological states.

Keywords: iodine, biologically active agents, organism, person, chemical reactions, enzyme, hormone, protein, medicine, biological role

List of references:

1. Mohnach V. O. Iodine and problems of life. - L.: Science. - 1974. - 254 p.
2. Mohnach I. V. Iodine high polymers and biological opportunities of an organism. - 1979. - 80 p.
3. Gabzhalilov A. M., Akhanova T. S. Importance of the iodine in human organism//Medicine. - 2005. - No. 12. – 99.

4. Veldanova M. V. Problems of deficiency of iodine from a position of the doctor//endocrinology Problems. - 2001. - No. 5. – P. 10-12.
5. Karpenko L. Yu., Andreyeva A. B. A biological role of iodine in an animal organism / Urgent problems of an epizootology at the present stage. Materials of the VPO SPBGAVM international research and production conference//FGOU - SPb. - 2004. – p. 50-51.
6. Ospanova F. E. Iodscarce states: cause and effect aspects and ways of alimentary correction//Collection of scientific articles of Institute of food of МН-АН РК "Topical Issues of a Nutritional biology". – Almaty. – 1998. – Ed. 1. – P. 51 – 54.
7. Zhakeshbayev N. A., B. Zh. Kokanbayeva, Ibraimova K. Page, Desyatova O. A. Problems of lackness of iodine//Meyirim-Miloserdiye. - 2003. - No. 3. - 34-35.

УДК 615.32

Бегалиев Шокан Сабирханович

Sh.begaliyev@Cloud.com

Жалал-Абадский государственный университет, Жалал-Абад, Республика Кыргызстан

Абдуллабекова Раиса Мусулманбековна

Raissa.farm@mail.ru

РГП «Карагандинский государственный медицинский университет»,

Караганда, Республика Казахстан

Калдыбаева Айгуль Кудайбергеновна

aigul_240873@mail.ru

Академия «Болашак», г. Караганда, Республика Казахстан

ПРЕПАРАТЫ ЙОДА В БОРЬБЕ С ЗАБОЛЕВАНИЯМИ

В статье представлены лекарственные средства йода и его различных соединений неорганического и органического характера. Особое внимание уделяется йодполимерам, соединениям йода с различными полимерами природного и синтетического происхождения.

Ключевые слова: йод, заболевание, препарат, целебные свойства, полимер, обмен веществ, растворы йода, препараты йода, фермент, бактерия, профилактика

История лечебного применения йода уходит вглубь веков. Целебные свойства веществ, содержащих йод, были известны за 3 тысячи лет до того, как был открыт этот элемент [1].

Спиртовые и водные растворы йода каждому из нас известны с детства. Мы всю жизнь применяем их как эффективное антисептическое средство для обработки ран [2].

Препараты, содержащие йод, обладают различными свойствами:

1. *Элементарный йод* оказывает противомикробное и противогрибковое (фунгицидное) действие, его *растворы* широко применяют для обработки ран, подготовки операционного поля и т. п.

2. *Растворы йода* обладают противовоспалительными и отвлекающими свойствами, при нанесении на кожу и слизистые оболочки оказывают раздражающее действие и могут вызвать рефлекторные изменения в деятельности организма.

3. *Препараты йода* блокируют накопление радиоактивного йода в щитовидной железе и способствуют его выведению из организма, тем самым снижают лучевую дозу и ослабляют радиационное воздействие.

4. При приеме внутрь *препараты йода* оказывают влияние на обмен веществ, усиливают функцию щитовидной железы. Малые дозы йода тормозят функцию щитовидной железы, угнетая образование тиреотропного гормона передней доли гипофиза. Данное свойство используют при лечении больных с заболеваниями щитовидной железы.

5. Установлено также, что йод влияет на обмен жиров и белков. При применении *йодных препаратов* наблюдается снижение уровня холестерина в крови и уменьшение ее свертываемости.

6. Рефлекторным повышением выделения слизи железами дыхательных путей и протеолитическим действием (расщеплением белков) объясняется применение *препаратов йода* в качестве отхаркивающих и муколитических (разжижающих мокроту) средств.

7. Для диагностических целей используют *рентгенконтрастные вещества, содержащие йод*.

8. Искусственно полученные радиоактивные изотопы йода I^{123} , I^{125} , I^{131} используются для определения функционального состояния щитовидной железы и лечения ряда ее заболеваний. Применение *радиоактивного йода* в диагностике связано со способностью йода избирательно накапливаться в щитовидной железе; использование в лечебных целях основано на способности излучения радиоизотопов йода, разрушать клетки железы, вырабатывающие гормоны [3].

Препараты йода применяют наружно и внутрь: наружно используют как обеззараживающие, раздражающие и отвлекающие средства при воспалительных и других заболеваниях кожи и слизистых оболочек, внутрь - при атеросклерозе, хронических воспалительных процессах в дыхательных путях, при третичном сифилисе, для профилактики и лечения эндемического зоба, при хроническом отравлении ртутью и свинцом. В экспериментах высокие дозы йода использовались для лечения полиомиелита, вирусных заболеваний и некоторых болезней центральной нервной системы [3].

Йод действует местно и резорбтивно, обладает антимикробными, антивирусными и антимикотическими свойствами. Йод проявляет также фунгицидное, протоацидное, цистоцидное, вирулицидное действие, активность в отношении некоторых спор [3].

Йод способен активно окислять аминокислоты бактериальных белков, содержащие SH- и OH-группы. В основном это бактериальные ферменты и трансмембранные белки. При окислении изменяется их четвертичная структура и они теряют каталитическую и энзимную активность. Это действие проявляется в отношении белков бактерий, простейших, вирусов, грибов и др.

Йод блокирует дыхательные ферменты бактерий, проявляя тем самым свои бактерицидные и бактериостатические свойства [4, 5].

Йод образует комплексное соединение с лизоцимом, которое обладает способностью сорбировать микроорганизмы. Комплексное соединение молекулярного йода обладает широким спектром антимикробной активности. Наибольшая антибактериальная активность отмечается в отношении стрептококков, клебсиелл, протей, эшерихий, лактобактерий [6, 7].

Во многих странах ведется интенсивный поиск новых препаратов, надежно предупреждающих распространение госпитальной инфекции. В последние 40 лет арсенал таких средств значительно расширился за счет внедрения в практику новых препаратов, в том числе антисептиков из группы *йодофоров* [8].

Современные *йодофоры* являются высокоэффективными средствами профилактики и лечения гнойно-воспалительных процессов в хирургической практике. Препараты имеют широкий спектр антимикробной, фунгицидной активности, хорошо переносятся больными. При длительном применении побочные реакции крайне редки. *Йодофоры* стабильны при длительном хранении. Высокая клиническая и бактериологическая эффективность современных *йодофоров* позволяет считать эту группу антисептиков препаратами выбора как в госпитальной, так и в амбулаторной хирургической практике [7, 8].

Йодофоры по бактерицидной и вирулицидной активности значительно превосходят *настойку йода, растворы Люголя* и, по сравнению с последними, менее токсичны.

Йодофоры сохраняют высокие антисептические свойства йода в течение длительного периода нахождения на коже, хорошо растворимы в воде, не токсичны при длительном и частом применении, редко вызывают аллергические реакции, устойчивы при хранении [8].

Высокая клиническая и бактериологическая эффективность позволяет считать *йодонат* и другие *йодофоры* популярными препаратами и в госпитальной, и в амбулаторной хирургической практике.

Йодонат – высокоэффективное и недорогое антисептическое средство нового поколения

Йодонат представляет собой водный раствор комплекса поверхностно-активного вещества с йодом. Жидкость темно-коричневого цвета, пенящаяся при взбалтывании, со

слабым запахом йода. *Йодонат* можно смешивать с водой в любых соотношениях. Содержит около 4,5% активного йода.

Йодонат активен в отношении кишечной палочки, золотистого стафилококка, протей, синегнойной палочки (при концентрации 0,0005% по свободному йоду гибель наступает через 5 минут); обладает также фунгицидными свойствами [9].

Применяемый в настоящее время комплекс йода с поливинилпирролидоном - типичный *йодофор* - *повидон-йод* активен в отношении многих резистентных штаммов микроорганизмов, спор, кандид, аденовирусов, вируса герпеса и ВИЧ [8, 9].

Повидон-йод оказывает антисептическое, дезинфицирующее, бактерицидное, противогрибковое, противопаразитарное и противовирусное действие.

Повидон-йод – имеет ряд существенных преимуществ перед другими *йодофорами*: сохраняет высокие антисептические свойства йода даже в присутствии крови, плазмы, не вызывает развития резистентных форм микроорганизмов, не оказывает аллергического воздействия на организм, не токсичен [8, 9].

Зарубежные *йодофоры* в различных лекарственных формах - раствор, мазь, аэрозоль, шампунь, жидкое мыло, гели, суппозитории, пудра, салфетки разового употребления, шовный и перевязочный материал, пропитанный препаратом - успешно применяются для обеззараживания кожи рук хирурга и операционного поля, профилактики и лечения раневой инфекции, местного лечения ожогов [8, 10].

Йодантипирин (1-фенил-2,3-диметил-4-йодпирозолон) применяется для экстренной профилактики клещевого энцефалита как препарат выбора. *Йодантипирин* используют для лечения гиперлипидозов с почечным синдромом, заболеваний, вызванных неполиомиелитными энтеровирусами Коксаки и ЕСНО, гриппа, вирусами герпеса, ЦМВИ. *Йодантипирин* эффективен и при бактериальных инфекциях – туберкулезе, хламидиозе [11, 12, 13].

В НИИ СП им. Н.В. Склифосовского совместно с отделом биополимеров медицинского назначения ВНИИИМТ разработана лекарственная форма, содержащая иммобилизованный биосовместимым сополимером йод, обладающий выраженными бактерицидными свойствами. Препарат содержит 1,5% йода и получил название *йодопор* [9].

Для обработки операционного поля применяется специальная пленкообразующая полимерная йодсодержащая форма, получившая название *йодполиком*. Концентрация йода в пленочной форме составляет 33%. В отличие от спиртового раствора йода, *йодполиком* не оказывает прижигающего и раздражающего действия на кожу. После обработки операционного поля *йодполиком* высыхает на протяжении 1-2 минут, образуя на коже прочную тонкую пленку коричневого цвета, нерастворимую и несмываемую водой. Пленка, кроме физической герметичности, благодаря выраженным бактерицидным свойствам, обеспечивает и полную бактериологическую непроницаемость в течение длительного времени (более суток), легко снимается спиртом и постепенно смывается в течение 3-5 дней [8, 9].

В последние десятилетия в научной литературе очень мало сведений о препаратах йодполимеров с высокой терапевтической эффективностью и с низкими побочными эффектами. Кроме того, единичные препараты йодполимера сейчас применяются в основном в научных исследованиях. Не организовано массовое производство йодполимеров. В связи с этим, исследования йодполимеров и создание новых препаратов с дальнейшей организацией их массового производства являются перспективным направлением технологии лекарств.

Список использованных источников:

1 Велданова М.В., Скальный А.В. Йод знакомый и незнакомый. – Петрозаводск: ИнтелТек. - 2004. – 187 С.

2 Любознательным о химии. Б.Н.Токарев Москва издательство «Химия», 1978г.- 123 С.

3 Свирская Е. Йодсодержащие препараты // Журнал «9 месяцев». – 2008. - № 2. - С. 11-14.

4 Фадеев В.В. Клиническое и профилактическое использование препаратов йода//Врач. – 2005. - № 9. – С. 50 - 52

5 Блатун Л.А. Современные антисептические препараты для профилактики и лечения инфекционных осложнений в амбулаторной хирургии // Consilium Medicum. - 2005. - №1.- С. 44-49

6 Стрелец Е.В., Демидова М.А. Антибактериальная активность лизоцима, модифицированного реакцией комплексообразования с молекулярным йодом и полийодидами//Иммунология. - № 1 – 2002. - С.38-40.

7 Бегалиев Ш.С. Йодсодержащие препараты антимикробного действия (обзор литературы) // Consilium (Алматы).- 2010. - № 4. – С. 108-111.

8 Блатун Л.А. Современные йодофоры – эффективные препараты для профилактики и лечения инфекционных осложнений // Media Medica. - 2000. - №2.- С. 16-18.

9 Бегалиев Ш.С., Изатуллаев Е.А., Дильбарханов Р.Д., Шадибеков С.А. Применение йодополимеров в медицине (обзор литературы) // Фармацевтический бюллетень. - 2009. - № 7-8. - С. 60-64.

10 Мохнач И.В. Йодвысокополимеры и биологические возможности организма.- 1979. - 80 С.

11 Яворовская В.Е., Саратиков А.С., Федоров Ю.В. Йодантипирин – средство для лечения клещевого энцефалита//Экспериментальная и клиническая фармакология. – 1998. – Т. 61. - № 1. – С. 51-53.

12 Белобородова Э.И., Внушинская М.А., Белобородова Е.В., Рачковский М.И. Комбинированное лечение реафероном и йодантипирином больных хроническими гепатитами В и С//Клиническая медицина. – 2002. - № 4. – С. 52 – 54.

13 Белобородова Э.И., Внушинская М.А., Рачковский М.И. Клиническая эффективность комбинированной терапии реафероном и йодантипирином при хроническом HCV. – и HBV – гепатите//Клиническая медицина. – 2002. - № 4. – С. 52 – 54.

ТҮЙІНДЕМЕ/ RESUME

Шокан Сабирханович Бегалиев

Жалал-Абад мемлекеттік университеті, Жалал-Абад, Қырғызстан Республикасы

Раиса Мусулманбекқызы Абдуллабекова

РМК «Қарағанды мемлекеттік медицина университеті»,

Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Айгүл Құдайбергенқызы Қалдыбаева

«Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

АУРУМЕН КҮРЕСУ КЕЗІНДЕГІ ЙОД ПРЕПАРАТТАРЫ

Мақалада йодтың дәрілік препараттары және оның бейорганикалық, органикалық сипаттағы әр түрлі қосылыстары келтірілген. Оның ішінде йодполимерлерге, йодтың табиғи және синтетикалық полимерлермен қосылыстарына маңызды көңіл бөлінген.

Кілтті сөздер: йод, ауру, препарат, емдік қасиеттер, полимер, зат алмасу, йод ерітіндісі, йод препараты, фермент, бактерия, алдын-алу.

Begaliyev Shokan

Jalal-Abad State University, Jalal-Abad, Republic of Kyrgyzstan

Abdullabekova Raisa

RSE "Karaganda State Medical University", Karaganda, Republic of Kazakhstan

Kaldybayeva Aigul

«Bolashak» academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

IODINE MEDICINES IN FIGHT AGAINST DISEASES

Medicines of iodine and its various bonds of inorganic and organic character are presented in article. Special attention is paid to iodine polymers, bonds of an iodine with various polymers of a natural and synthetic parentage.

Keywords: iodine, disease, medicine, curative properties, polymer, metabolism, iodine solutions, iodine drugs, enzyme, bacterium, prophylaxis

List of references:

1 Veldanova M.V., Skalnyy A.V. Iodine familiar and unfamiliar. – Petrozavodsk: Inteltek. - 2004. – 187 P.

2 Inquisitive about chemistry. B. N. Tokarev Moscow "Himiya" publishing house, 1978 - 123 P.

- 3 Svirskaya E. Iodinated drugs//Magazine "9 months". – 2008. - No. 2. - Page 11-14.
- 4 Fadeyev V. V. Clinical and preventive use of drugs of an iodine//Doctor. – 2005. - No. 9. – Page 50 - 52
- 5 Blatun L. A. Modern antiseptic drugs for prophylaxis and treatment of infectious complications in out-patient surgery//Consilium Medicum. - 2005. - No. 1. - Page 44-49
- 6 E.V., Demidov M. A. Sagittarius. Antibacterial activity of the lysozyme modified by reaction of a complex formation with a molecular iodine and polyiodidums//the Immunology. - No. 1 – 2002. - Page 38-40.
- 7 Begaliyev Sh. S. Iodinated drugs of antimicrobial action (review of literature)//Consilium (Almaty).-2010. - No. 4. – Page 108-111.
- 8 Blatun L. A. Modern yodofor – effective drugs for prevention and treatment of infectious complications//Media Medica. - 2000. - No. 2. - Page 16-18.
- 9 Begaliyev Sh. S., Izatullayev E. A., Dilbarkhanov R. D., Shadibekov S.A. Use of iodine polymer in medicine (the review of literature)//the Pharmaceutical bulletin. - 2009. - No. 7-8. - Page 60-64.
- 10 Mohnach I. V. Iodine high polymer and biological opportunities of an organism. -1979.-80 C.
- 11 Yavorovskaya V. E., Saratikov A. S., Fedorov Yu. V. Yodantipirin – an agent for treatment of a tick-borne encephalitis//Experimental and clinical pharmacology. – 1998. – T. 61. - No. 1. – Page 51-53.
- 12 Beloborodova E. I., Vnushinskaya M. A., Beloborodova E. V., Rachkovsky M. I. The combined treatment with reoferony and iodantipyrim of patients with chronic hepatitises B and C//Clinical medicine. – 2002. - No. 4. – Page 52 – 54.
- 13 Beloborodova E. I., Vnushinskaya M. A., Rachkovsky M. I. Clinical performance of a combination therapy reoferony and iodantipyrim at chronic HCV. – and HBV– hepatitis//Clinical medicine. – 2002. - No. 4. – Page 52 – 54.

UDC 547.314

Jalmakhanbetova Roza

rozadichem@mail.ru

“Kazguu University”, Astana, Republic of Kazakhstan

BIOLOGICAL ACTIVITY OF NATURAL GUAIANOLIDES AND THEIR DERIVATIVES

We carried out chemical modifications of natural sesquiterpene lactones. As a result of which we've obtained a series of new compounds and studying its biological activities. It was found the antimicrobial, anti-fungal, phagocytosis-stimulating activity as well as cytotoxic activity obtained derivatives of quaianolides

Keywords: sesquiterpene lactones, quaianolides, chemical modification, synthesis, structure, biological activity.

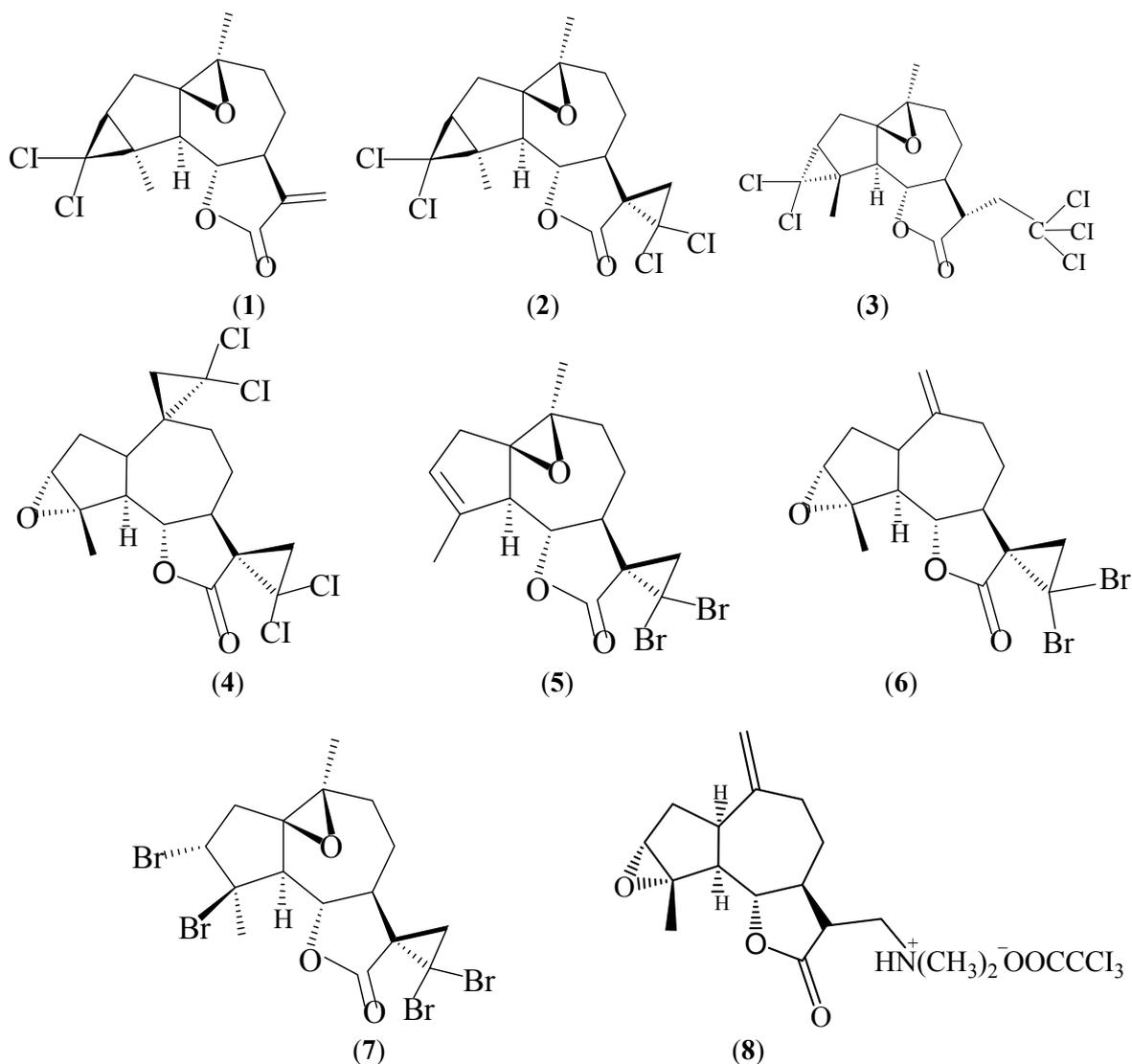
The sesquiterpene lactones having the important place among of the significant class of the natural compounds. From different natural source were isolated more 2000 compounds of the present class, among them over 550 belong to quaian structural type.

The variety structure of molecule of the quaianolides and their polifunctionality attracting attention of the investigators for change of biological activities and search of the new practical important compounds [1-11]. Some issues of the interrelation “structure-activity” in this series of natural compounds is discussed in the work [12]. Therefore, directed search of new biological activity compounds among natural sesquiterpene lactones and their modified derivatives is actual problem in bioorganic chemistry and pharmacology.

The purpose of this work was to synthesis and study the biological activity of newly derivatives of natural quaianolides.

Research methods.

We carried out modifications of molecule of natural sesquiterpene lactones as a result of which we've synthesized a series of new compounds (1-8). The following synthesized derivatives of guaianolides arglabin and estafiatin were studied for bioscreening and studying the interrelation "structure-biological activity": arglabin dichlorocyclopropane derivative (1), arglabin tetrachlorocarbene derivative (2), arglabin pentachloride (3), estafiatin tetrachlorocarbene derivative (4), estafiatin dibromocyclopropane derivative (5), estafiatin dibromocyclopropane derivative (6), arglabin tetrabromoderivative (7) and trichloroacetate derivative of estafiatin (8).

The compounds were studied for antimicrobial activity against gram-positive *Staphylococcus aureus*, *Bacillus subtilis* bacteria strains and gram-negative *Escherichia coli*, *Pseudomonas aeruginosa* strains. Antimicrobial activity of the compounds was estimated by growth delay zone diameters for test-strains (mm). Growth delay zone diameter below 10 mm and total growth in the dish was evaluated as the absence of anti-microbial activity, 10-15 mm - slight activity, 15-20 mm - moderately expressed activity, above 20 mm - expressed activity. Each sample was tested in three parallel experiments. Statistical processing was conducted by means of parameter statistics with the calculation of mean arithmetic and standard error.

Anti-fungal activity was studied against the following fungi *Penicillium citrinum*, *Aspergillus niger*, *Aspergillus flavus*, *Epidermophyton floccosum*, *Candida albicans* with the help of disk method. Antifungal activity was evaluated by growth delay zone diameter of fungi cultures. Total growth in the dish was evaluated as the absence of anti-fungal activity.

To determine the phagocytosis-stimulating activity we used the method suggested by Galankin V.N. et al. [13] with the supplements suggested by Medvedev A.N. et al. [14]. Under the microscope, the number of phagocytosing neutrophils and monocytes were counted separately (phagocytic index – PI1 and PI3) for 200 phagocytes and the number of staphylococci absorbed by one neutrophil or monocyte (phagocytic number – PN1 and PN3). Phagocytosis stimulation index was calculated by the effect of substances using the formula suggested by Avdeeva Zh.I. et al. [15]. The results were statistically processed by the method of parameter statistics with the calculation of the mean arithmetic value and its standard error.

The cytotoxicity of the compounds was evaluated in the survival assay in *Artemia salina*. The two-day old maggots were cultivated *in vitro* conditions. The maggots were grown by immersion *Artemia salina* (Leach) eggs in the artificial sea water and incubated for 48 hours at the temperature of 37°C at permanent illumination. Using the data obtained by the upper and lower toxic limit we calculated a half-toxic dose of samples. The reference drug was 13-dimethylamino-1,10β-epoxy-5,6α,6,11β(H)-guaia-3,4-en-12,6-olide (the substance of “Arglabin” preparation having the anti-tumor activity).

Results and discussion. As a result of antimicrobial studies in the row of natural quaianolides arglabin and estafiatin it was found that introduction of halogenocyclopropane fragment to the molecule results in the activity transformation. Thereat, the activity of dibromocyclopropane derivative (5), wherein the dibromocyclopropane fragment was fused only by exomethylene double bond, was higher against *Staphylococcus aureus* 505, *Bacillus subtilis*, *Escherichia coli* M-17 as compared to the other compounds. The antimicrobial effect (2) and (4) containing two cyclopropane fragments more activity than another. Introduction of two bromine atoms by the double bond of molecule (7) led, on the contrary, to the reduction of the activity. As a result of antibacterial study of the compound, we found that estafiatin trichloroacetate derivative (8) demonstrated expressed activity against *S. aureus*.

Among the samples studied the antifungal activity against yeast fungus *Candida albicans*, only the compound (1) possesses moderately expressed activity. The compound (7), tested for the antifungal activity against *Penicillium citrinum*, *Aspergillus niger*, *Aspergillus flavus* and *Epidermophyton floccosum* and demonstrates expressed activity to *Epidermophyton floccosum* and moderately expressed activity against *Aspergillus flavus*.

From the results of the study investigated, it follows that dichlorocyclopropane derivative (1) demonstrated dose-dependent and intensive-stimulating action to neutrophils (quantitative stimulation). The effect to monocytes increases by time, but its intensity is moderate. The pentachloro-derivative (3) and tetrachlorocyclopropane derivative (4) possesses expressed stimulating activity only at the dose of 0.1 mg/ml and basically to neutrophils. The compound (4) was moderate at the dose of 0.1 mg/ml and stably increases the number of active monocytes.

From the compounds synthesized, the cytotoxicity was studied only for the compound (2). In the course of experiments we studied the effect of various concentrations of the compound in question on the survival rate of *Artemia salina*. As a result of experiments the tetrachlorocyclopropane derivative of arglabin (2) was shown to have a high cytotoxic activity superior to that of hydrochloride 13-dimethylamino-1,10β-epoxy-5,7α,6,11β(H)-guaia-3,4-en-12,6-olide (substance of the preparation “Arglabin”). The half-toxic dose of this compound is 0,63 mkg/ml, while for hydrochloride 13-dimethylamino-1,10β-epoxy-5,7α,6,11β(H)-guaia-3,4-en-12,6-olide – 20,6 mkg/ml.

Conclusions. As a result of biological activity studies on the derivatives of sesquiterpene lactones arglabin and estafiatin, we can make the following conclusion: introduction of the cyclopropane cycle as well as trichloroacetate residue to the molecule of the compound by way of chemical transformation resulted in the changes of the biological activity.

Thus, the natural quaianolides and its modified derivatives present the interest for search among them the compounds with antimicrobial, anti-fungal, phagocytosis-stimulating activity as well as cytotoxic activity.

List of references:

- 1 Huo J., Yang Sh.P., Ding J., Yue J.M. Cytotoxic Sesquiterpene Lactones from *Eupatorium lindleyanum* // J. Nat. Prod. 2004. 67. P. 1470-1475.
- 2 Higuchi Y., Shimoma F., Ando M. Synthetic method and biological activities of cis-fused -methylene- -lactone // J. Nat. Prod. 2003. 66. P. 810-817.

- 3 Huo J., Yang Sh. P., Ding J., Yue J. M., // J. Nat. Prod. 2004. 67. P. 1470-1475.
 4 Levina E. V., Kalinovskiy A. I., Andriyashenko P. V., and et al. // J. Nat. Prod. 2005. 10. P. 1541-1544.
 5 Wu T., Damu A. G., Su Ch., Kuo P. // Nat. Prod. Rep. 2004. 21. P. 594-624.
 6 Shen Ya., Lo. K. L., Kuo Y. H., Khalil A. T. // J. Nat. Prod. 2005. 67. P. 745-750.
 7 Yang Zh. Sh., Zhou W., Sui Y., and et al. // J. Med. Chem. 2005. 48. P. 4608-4617.
 8 Garzon S. P., Rodriguez A. D., Sanchez J. A., and et al. // J. Nat. Prod. 2005. 68. P. 1354-1359.
 9 Williams R. B., Norris A., Slebodnick C., and et al. // J. Nat. Prod. 2005. 67. P. 1371-1374.
 10 Saroglou V., Karioti A., Demetzos C., and et al. // J. Nat. Prod. 2005. 68. P. 1404-1407.
 11 Bruno M., Rosselli S., Maggio A., and et al. // J. Nat. Prod. 2005. 68. P. 1042-1046.
 12 Giordano O.S., Pestchanker M.J., Guerreiro E., Saad J.R., Enriz R.D., Rodriguez A.M., Lauregui E.A. Structure-activity relationship in the castric cytoprotective effect of several sesquiterpene lactones // J. Med. Chem. 1992. 35. P. 2452-2458.
 13 Galankin V.N., Yunuskhodjaev E.Kh., Tokmakov A. M. et al. Archives of the pathology. 1987. 6. P. 77-79.
 14 Medvedev A. N., Chaleno V.VB. Lab business. 1991. 2. P. 19-20.
 15 Avdeeva Zh.I., Mazina N. M., Vakromeeva N.S. et al. News of dermat. and venerol. 1990. 8. P. 23-28.

ТҮЙІНДЕМЕ/РЕЗЮМЕ

Роза Илемесқызы Джалмаханбетова

**Қазақ гуманитарлы-заң университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы
 ТАБИҒИ ГВАЙАНОЛИД ПЕН ОНЫҒ ТУЫНДЫЛАРЫНЫҢ
 БИОЛОГИЯЛЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІ**

Табиғи сесквитерпенді лактондардың химиялық модификациялары жүргізілді. Нәтижесінде бірқатар жаңа қосылыстар алынып, олардың биологиялық белсенділіктері зерттелді. Микробқа, қабынуға қарсы, фагоцитоз-тұрақтандырушы белсенділіктер анықталды, сонымен қатар кванолид туындыларымен цитотоксикалық белсенділік анықталды.

Кілтті сөздер: сесквитерпенді лактондар, гвайанолидтер, химиялық модификация, синтез, құрылым, биологиялық белсенділік

Джалмаханбетова Роза Илемесовна

**Казахский гуманитарно-юридический университет, г. Астана, Республика Казахстан
 БИОЛОГИЧЕСКАЯ АКТИВНОСТЬ ЕСТЕСТВЕННОГО ГВАЙАНОЛИДА И ИХ
 ПРОИЗВОДНЫХ**

Проведены химические модификации природных сесквитерпеновых лактонов. В результате мы получили ряд новых соединений и изучили его биологическую активность. Была обнаружена противомикробная, противогрибковая, фагоцитоз-стимулирующая активность, а также цитотоксическая активность, получаемая производными кванолидов

Ключевые слова: сесквитерпеновые лактоны, гвайанолиды, химическая модификация, синтез, структура, биологическая активность.

List of references:

- 1 Huo J., Yang Sh.P., Ding J., Yue J.M. Cytotoxic Sesquiterpene Lactones from Eupatorium lindleyanum // J. Nat. Prod. 2004. 67. P. 1470-1475.
 2 Higuchi Y., Shimoma F., Ando M. Synthetic method and biological activities of cis- fused - methylene- -lactone // J. Nat. Prod. 2003. 66. P. 810-817.
 3 Huo J., Yang Sh. P., Ding J., Yue J. M., // J. Nat. Prod. 2004. 67. P. 1470-1475.
 4 Levina E. V., Kalinovskiy A. I., Andriyashenko P. V., and et al. // J. Nat. Prod. 2005. 10. P. 1541-1544.
 5 Wu T., Damu A. G., Su Ch., Kuo P. // Nat. Prod. Rep. 2004. 21. P. 594-624.
 6 Shen Ya., Lo. K. L., Kuo Y. H., Khalil A. T. // J. Nat. Prod. 2005. 67. P. 745-750.
 7 Yang Zh. Sh., Zhou W., Sui Y., and et al. // J. Med. Chem. 2005. 48. P. 4608-4617.

- 8 Garzon S. P., Rodriguez A. D., Sanchez J. A., and et al. // J. Nat. Prod. 2005. 68. P. 1354-1359.
- 9 Williams R. B., Norris A., Slebodnick C., and et al. // J. Nat. Prod. 2005. 678. P. 1371 -1374.
- 10 Saroglou V., Karioti A., Demetzos C., and et al. // J. Nat. Prod. 2005. 68. P. 1404- 1407.
- 11 Bruno M., Rosselli S., Maggio A., and et al. // J. Nat. Prod. 2005. 68. P. 1042-1046.
- 12 Giordano O.S., Pestchanker M.J., Guerreiro E., Saad J.R., Enriz R.D., Rodriguez A.M., Lauregui E.A. Structure-activity relationship in the castric cytoprotective effect of several sesquiterpene lactones // J. Med. Chem. 1992. 35. P. 2452-2458.
- 13 Galankin V.N., Yunuskhodjaev E.Kh., Tokmakov A. M. et al. Archives of the pathology. 1987. 6. P. 77-79.
- 14 Medvedev A. N., Chaleno V.VB. Lab business. 1991. 2. P. 19-20.
- 15 Avdeeva Zh.I., Mazina N. M., Vakromeeva N.S. et al. News of dermat. and venerol. 1990. 8. P. 23-28.

УДК 28.081

Орозбаева Жылдызкан Мариповна

Jildizm65@mail.ru

Бегалиев Шокан Сабирханович

Sh.begaliyev@Cloud.com

Топчубаева Гульзина

Topchubaeva@mail.ru

Жалал-Абадский государственный университет, г. Жалал-Абад, Республика Кыргызстан

БИОГЕННЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ СЕЛЕН, ЙОД И ИХ РОЛЬ В ОРГАНИЗМЕ

В статье рассматривается распространение селена, йода в окружающей среде (вода, почва) и их роль в организме, методы определения элемента селена в воде.

Ключевые слова: селен, йод, йододефицитные, гипоселенозом гипомикроэлементозов, флуориметрический анализ, метод.

Селен является уникальным жизненно важным природным антиоксидантом. Часть функций, связанных с развитием и старением организма, а также с передачей генетической информации, возложена на такие микроэлементы, среди которых имеется и селен. Он входит в состав гормонов и ферментов и с его помощью зашифрован код в хромосомном аппарате клетки. Установлено, что с дефицитом селена в организме связаны 75 различных заболеваний, среди которых: нарушение обмена веществ, дисфункция щитовидной железы, снижение иммунитета, 14 сердечно-сосудистых и 8 раковых заболеваний, малокровие, бронхиальная астма, почечно-каменная болезнь, импотенция, сахарный диабет, артрозы, остеохондроз, старение и другие проблемы дефицита селена в организме, которые с каждым годом встают все острее.

Важность этой проблемы возрастает и в связи с тем, что из ранее проведенных исследований известно, что корма Кыргызстана бедны селеном, йодом, фосфором, кобальтом, медью, серой, бором и другими жизненно важными элементами, дефицит которых вызывает нарушение обмена веществ у животных и человека.

Правительство Кыргызской Республики координирует деятельность по борьбе с йододефицитными заболеваниями на основании Закона Кыргызской Республики «О профилактике и йододефицитных заболеваний».

В последнее время особый интерес представляют биогеохимические и метаболические взаимоотношение между йодом и селеном. Так, эндемический зоб и кретинизм тиреотоксикоз практически невозможно предотвратить только добавками йода в рацион на фоне недостатка селена. В этом случае дефицит селена обуславливает снижение синтеза 5-дейодиазы, коррекция йодом оказывается малоэффективной. Сочетание дефицита этих двух микроэлементов может служить одним из главных факторов риска для ряда заболеваний и в

первую очередь - эндемического зоба. По некоторым данным (В.В. Ермаков, 1998, В.В. Иванов, Л.В. Анкина, 1989, А. Воск 1996) на тех территориях, где наблюдается недостаток селена, профилактика зоба не дает практических результатов. Эти данные свидетельствуют о весьма неблагоприятной ситуации в Кыргызстане относительно миграции в пищевых цепях селена и особенно йода. Поэтому изучение патогенеза дефицита микроэлементов селена и йода в эндемическом зобе представляют актуальную проблему [1].

Проблема относится к биогеохимическим эндемиям и по ликвидации йододефицитных заболеваний. Йододефицитные заболевания связаны с природной нехваткой йода в почве и вследствие этого с дефицитом йода в производимых на месте продуктах питания. Дефицит йода оказывает негативный эффект на умственное и физическое развитие детей, вызывая их недоразвитие, снижает интеллектуальные способности, вызывает глухонмоту, кретинизм, тиреотоксикозы и зоб. Эти йододефицитные заболевания представляет собой очень серьезную и актуальную социально-экономическую проблему в связи с неблагоприятными последствиями, состоящими в существенной потере интеллектуального, образовательного и профессионального потенциала всего населения республики[2].

Проблема вытекает из закона Кыргызской Республики и постановления правительства КР и направлена на снижение заболеваемости населения КР эндемическим зобом [3, 4].

Цель работы была определение биогенного элемента селена в составе питьевой воды. В соответствии с поставленной целью в работе были определены следующие задачи:

1. Изучить распространение биогенного элемента селена и йода в окружающей среде;
2. Изучить методику определения селена ;
3. Определить содержание селена в составе питьевой воды г. Жалал-Абад

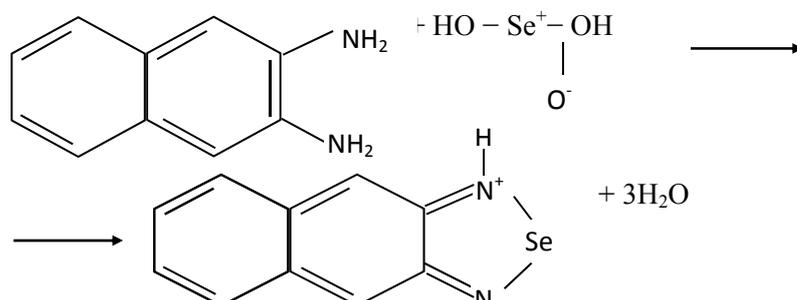
Известно, что недостаток поступления в организм человека и животных селена вызывает одну из разновидностей гипомикроэлементозов, называемую гипоселенозом. Приведем некоторые проявления гипоселенозов по обзору Л.В. Кактурского и др. [3]. Дефицит селена у домашних животных и птиц вызывает беломышечную болезнь, которая может быть устранена введением в пищевой рацион этого элемента. Беломышечная болезнь характеризуется замедлением роста, потерей массы тела, нарушением репродуктивной функции и выпадением шерсти. Патоморфологические изменения в результате данной патологии проявляются очаговыми деструктивно-некробиотическими процессами в скелетных мышцах и миокарде, исчезновением миоглобина из пораженных мышечных волокон, некрозом печени, дистрофией почек и другими признаками. Кроме того дефицит селена у животных может вызывать экссудативный диатез, атрофию поджелудочной железы, поражение сердца. Введение в рацион питания селена предупреждает и эти процессы.

В последние годы внимание многих исследователей привлекает микроэлементоз, связанный с биогенным микроэлементом селеном. При дефиците селена и йода в рационе питания в организме человека и животных развиваются многие патологические процессы. Например, было установлено, что в Кыргызстане среди людей и животных распространены рак молочной железы, инфаркты миокарда, катаракт, парадантоз, эндемический зоб, болезнь Кешана, беломышечные заболевания, болезни желудочно-кишечного тракта и др. которые задерживают рост поголовья животных и их продуктивность и они хорошо излечиваются препаратами селена и йода. К тому же выявлено, что почва некоторых районов нашей республики бедна селеном и йодом [3].

По данной проблеме ведется работа сотрудниками, аспирантами, соискателями и студентами кафедры «Фармация» Жалал-Абадского государственного университета. На кафедре в лаборатории «Фармацевтическая химия» определено содержание элемента селена с применением метода «Флуориметрическое определение с 2,3-диаминонафталином» в составе питьевой воды г. Жалал-Абад.

Методы определения селена: Среди известных методов определения селена наиболее удобным и чувствительным является флуориметрический метод с использованием 2, 3 - диаминонафталина (ДАН). Предел обнаружения селена с использованием указанного метода составляет $8 \cdot 10^{-10}$ - $1 \cdot 10^{-8}$ %. Флуориметрический метод включает в себя три основных стадии: мокрое сжигание проб окислительной смесью (азотной и хлорной кислот) при высокой температуре, восстановление Se(VI) в Se(IV) соляной кислотой при нагревании и конденсацию

селенистой кислоты с ДАН в результате которой образуется 4,5-пиазселенол, интенсивность флуоресценции которого пропорциональна концентрации селена в образце. Реакцию между 2,3-диаминонафталином и селенистой кислотой в кислой среде можно представить уравнением:

Максимальная скорость реакции наблюдается при pH от 1 до 2. Исследования показывают, что образующийся селено-диазоловый комплекс флуорисцирует (λ_{\max} 525 нм), при волне возбуждения 364 нм.

Данный метод используется для определения селена в воде, в биологических материалах, в плазме и сыворотке крови, в продуктах питания и в других объектах.

Определение селена в водах:

В природных водах селен содержится в виде селенитов, селенатов, а также селенорганических соединений. Наиболее эффективным для определения селена в воде является флуориметрический метод с 2,3-диаминонафталином. В присутствии комплексона III определению 0,1 мкг селена не мешают 20 мг Fe, 20 мг Cu, а также As, Hg, Te, Sb, Vi, Va, Au, Pt и другие элементы. Определению селена мешают сильные окислители и восстановители, однако как правило, они в природных водах не встречаются.

Флуориметрическое определение с 2,3-диаминонафталином

Принцип метода. Метод основан на взаимодействии селенит-иона с 2,3-диаминонафталином в кислой среде с образованием 4,5-бензопиазоселенола, флуоресцирующего желто-красным цветом при ультрафиолетовом облучении. Гидро-селенит-ион (HSe^-) и селен из органических соединений переводят в селенит-ион, обрабатывая смесь азотной и хлорной кислот, а присутствующие в воде селенаты восстанавливаются до селенитов нагреванием с хлористоводородной кислотой пл. 1,19 г/см³.

Предел обнаружения селена 0,0001 мг/л. Диапазон измеряемых количеств селена в пробе 0,05-0,5 мкг.

Мешающее влияние железа, меди, кальция, магния, никеля, молибдена, кобальта, висмута устраняется связыванием их в комплекс с этилендиаминтетраацетатом натрия.

Аппаратура. 1. Флуориметр ЭФ-ЗМА или другие аналогичные приборы с первичными светофильтрами, выделяющими линию спектра 366 нм, и вторичными светофильтрами, дающими максимум флуоресценции при 520 нм. Реактивы. 1. Этилендиаминтетраацетат натрия (трилон Б, комплексон III, Na_2 ЭДТА), 2% раствор. 2. Аммиак, 10% раствор. 3. Хлористоводородная кислота пл. 1,19 г/см³. 4. Азотная кислота пл. 1,42 г/см³. 5. Хлорная кислота, 57% раствор. 6. n-Гексан или циклогексан. 7. 2,3-Диаминонафталин, 0,1 % раствор.

Ход определения. В стакан из термостойкого стекла вносят 50-100 мл исследуемой воды. Для предотвращения потерь селена при минерализации пробу подкисляют 3 мл азотной кислоты пл. 1,42 г/см³, упаривают до объема 10-20 мл, затем прибавляют 3 мл 57% хлорной кислоты, 2-3 мл азотной кислоты пл. 1,42 г/см³, продолжают выпаривать до выделения густых белых паров хлорной кислоты. После этого к остатку приливают 1 мл хлористоводородной кислоты пл. 1,19 г/см³ и нагревают на кипящей водяной бане 10 мин, закрыв стаканчик часовым стеклом. Затем добавляют 20 мл дистиллированной воды, смывая ею стенки стакана.

Раствор охлаждают и устанавливают величину pH около 1 по универсальной индикаторной бумаге, внося по каплям 10 % аммиак.

К подготовленной пробе сначала приливают 2 мл 2% трилона Б, оставляя раствор на 5 мин, а затем 2 мл свежеприготовленного 0,1 % 2,3-диаминонафталина. Раствор перемешивают и нагревают на кипящей водяной бане в течение 5 мин. После охлаждения переносят в

делительную воронку вместимостью 100 мл, приливают 5 или 10 мл н-гексана или циклогексана (объем растворителя зависит от размера кювет прибора, измеряющего флуоресценцию). Комплекс селена экстрагируют в течение 1 мин, дают отстояться до разделения фаз. Водную фазу отбрасывают, а органическую сливают в сухую пробирку с притертой пробкой. Флуорометрируют не позже чем через 2 ч.

Содержание селена (мкг) находят по калибровочному графику.

Калибровочный график. В ряд стаканов отбирают 0-0,5-1-2-5 мл рабочего стандартного раствора, что соответствует содержанию селена 0-0,05-0,1-0,2-0,5 мкг. В каждый стакан добавляют 10 мл дистиллированной воды, 3 мл азотной кислоты пл. 1,42 г/см³ и далее обрабатывают, как пробу.

Строят калибровочный график в координатах интенсивность флуоресценции-содержание селена (мкг). Калибровочный график строят в день проведения анализа.

Поскольку реактивы (н-гексан, циклогексан, трилон Б) могут обладать небольшой флуоресценцией, обусловленной недостаточной чистотой реактивов, в показания прибора вносят соответствующие поправки [5].

Концентрацию селена (мг/л) рассчитывают по формуле:

$$X = \frac{A}{V}$$

где: А - содержание селена, найденное по калибровочному графику, мкг; V- объем пробы, взятой для анализа, мл.

$$X = \frac{0,45}{50} = 0,009$$

Из результатов лабораторных исследований можно сделать вывод, что в составе питьевой воды г. Жалал-Абад определено недостаточное содержание микроэлемента селена. Недостаток в почве, воде и соответственно в организме селена и йода приводит к развитию эндемического зоба, уменьшению защитной реакции организма, кретинизму.

Список использованных источников:

- 1 Ермаков В.В. Геохимическая экология растений, животных и человека. // Тр. Биогеохим.лаб, 1998. Т.23.-152-183 с.
- 2 Никитина Л.П., Иванов В.Н., Анкина Л.В. Коэффициент селена и йода как показатель благополучия биохимической ситуации. // 2 Российская школа «Геохим. эколог. и биогеохим. районирование биосферы», М., 1999.-201с.
- 3 Дженбаев Б.М., Мурсалиева А.М., Ермаков В.В., Аденов Ж.А. Биогенность химических элементов и селеновый статус. // Бишкек, 1999.- 54с.
- 4 Матыев Э.С., Аденов Ж.А. и др. Роль химических элементов и их соединений в экологии, биологии и медицине. // Бишкек, Издательство «Технология», 2002.-91с.
- 5 Новиков Ю.В., Ласточкина К.О., Болдина З.Н. Методы исследования качества воды водоемов. // Москва, «Медицина» 1990.-46-47с.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Жылдызкан Мариповна Орозбаева

Шокан Сабирханович Бегалиев

Гульзина Топчубаева

Жалал-Абад мемлекеттік университеті, Жалал-Абад қ., Кыргызстан Республикасы
БИОГЕНДІ ЭЛЕМЕНТТЕР СЕЛЕН, ЙОД ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ АҒЗАДАҒЫ РӨЛІ

Мақалада селен, йодтың қоршаған ортаға (су, топырақ) таралуы, олардың ағзадағы рөлі және судың құрамындағы селенді анықтау әдістері қарастырылған.

Кілтті сөздер: селен, йод, йод тапшылығы, гипомикроэлементоздардың гипоселенозомы, флуориметриялық сараптама, әдіс.

**Orozbaeva Jyldyzkan
Begaliyev Shokan
Topchubayeva Gulzina**

Jalal-Abad State University, Jalal-Abad, Republic of Kyrgyzstan

BIOGENIC ELEMENTS OF SELENIUM, IODINE AND THEIR ROLE IN THE ORGANISM

The article deals with the distribution of selenium, iodine in the environment (water, soil) and methods for determining the element of selenium in water.

Keywords: selenium, iodine, iodine deficiency, hyposelenosis of hypomicroelementoses, fluorimetric

List of references:

1 Ermakov V. V. Geochemical ecology of plants, animals and humans. In: proc. Biogeochem.lab, 1998. T. 23.-152-183 p.

2 Nikitina L. P., Ivanov V. N., Of Anqing, L. V., Coefficient of selenium and iodine as the indicator of well-being biochemical situation. // 2 Russian school "Geokhim. the ecologist. and biogeochem. zoning of biosphere", Moscow, 1999.-201p.

3 Jienbaev B. M., Mursalieva, A. M., Ermakov V. V., Adenov J.A. Biogenetic chemical elements and selenium status. // Bishkek, 1999.- 54p.

4 Matyev E. S., Adenaw J. A. I. the Role of chemical elements and their compounds in the environment, biology and medicine. // Bishkek, Publishing House "Technology", 2002.-91p.

5 Novikov Yu. V., Lastochkina, K. O., Boldina, Z. N. Methods of study water quality of water bodies. // Moscow, "Medicine", 1990.-46-47p.

УДК 615.23 P 17

Изакова Лиза Кадыровна
liza.izakova@mail.ru

Академия «Болашак», г. Караганда, Республика Казахстан

ОБЕСПЕЧЕНИЕ КАЧЕСТВА И БЕЗОПАСНОСТИ ЛЕКАРСТВ - ЕСТЬ ЗАЛОГ ЗДОРОВЬЯ ГРАЖДАН

В статье рассмотрены нормативные требования, обеспечивающие безопасность, эффективность и качество лекарственных средств в Республике Казахстан. В соответствии с Государственной программой развития здравоохранения Республики Казахстан «Денсаулық» предусматривается повсеместное внедрение надлежащих фармацевтических практик GLP, GCP, GMP, CDP, GPP и GXP.

Ключевые слова: обеспечение качества и безопасности лекарственных средств, здоровье, фармацевтическая деятельность, медицина, организация здравоохранения

Одной из первостепенных задач здравоохранения является обеспечение населения качественными, безопасными и высокоэффективными лекарственными средствами. В нашей стране обеспечению качества и безопасности лекарственных средств придается особый статус и уделяется самое серьезное внимание, поскольку согласно Кодекса Республики Казахстан «О здоровье народа и системе здравоохранения» эта сфера отнесена к области национальной безопасности. Контроль качества, эффективности и безопасности лекарственных средств начинается задолго до регистрации лекарственного препарата, уже на этапе научных разработок, т.е. лабораторных, доклинических и клинических испытаний и проводится на всех этапах жизни лекарственного средства: производство, оптовая реализация и до получения потребителем. Кодексом Республики Казахстан «О здоровье народа и системе здравоохранения» определено, что все ввезённые и произведенные препараты должны быть зарегистрированы и разрешены к медицинскому применению на территории Республики Казахстан. Именно процедура государственной регистрации является барьером от появления на

нашем рынке некачественных и небезопасных препаратов. При государственной регистрации проводится полная экспертиза лекарственного средства, включая экспертизу всех документов по качеству которых предоставляет заявитель (первичная экспертиза), аналитическая экспертиза препарата, оценка безопасности, эффективности и качества (специализированная экспертиза), а так же, при необходимости, доклинические и клинические исследования. Только после того, как пройдена процедура государственной регистрации, медицинский препарат разрешается к производству или может получить разрешение на продажу или медицинское применение [1].

Для обеспечения безопасности, эффективности и качества зарегистрированных лекарственных средств создана нормативно-правовая база, регулирующая вопросы обращения лекарственных средств; улучшена система контроля качества лекарственных средств, разработана и утверждена государственная фармакопея Республики Казахстан, которая устанавливает требования к качеству и безопасности лекарственных средств гарантируемый государством для своих граждан. Утверждены и введены в действия государственные стандарты надлежащих фармацевтических практик: Надлежащей производственной практики (GMP), Надлежащей дистрибьюторской практики (GDP) Надлежащей аптечной практики (GPP), Надлежащей клинической практики (GCP), Надлежащей лабораторной практики (GLP), которые регламентируют производство, хранение, реализацию лекарственных средств.

Государственная программа развития здравоохранения Республики Казахстан «Денсаулық» на 2016-2020 годы для развития отечественной фармацевтической отрасли с помощью измененных программ преддипломной и постдипломной будет повышаться уровень подготовки фармацевтических кадров в области производства и контроля качества лекарственных средств, в том числе биологических препаратов, а также специалистов в области регулирования фармацевтического рынка. Будут разработаны программы по подготовке клинических фармакологов, знающих требования надлежащей клинической практики, способных к проведению клинических исследований в соответствии с международными требованиями. Будут приняты системные меры по обеспечению качества производства лекарственных средств на основе стандартов GMP. Все производство лекарственных средств в Республике Казахстан полностью перейдет на эти стандарты к 2018 году. С целью контроля соответствия этим стандартам лекарственных средств зарубежного производства, зарегистрированных для применения в Республике Казахстан, будет развиваться фармацевтический инспекторат, внедряться международные стандарты контроля качества в сфере обращения лекарственных средств, медицинского оборудования и изделий медицинского назначения для чего будут проведены: гармонизация нормативных правовых актов, взаимное признание разрешительных документов, создание интегрированной системы инспектирования и контроля качества лекарственных средств в рамках ЕЭП; совершенствование системы государственного контроля за качеством лекарственных средств путем внедрения надлежащих фармацевтических практик; обучение специалистов государственного органа и экспертной организации надлежащим фармацевтическим практикам GXP (GLP, GCP, GMP, CDP, GPP); создание института независимых экспертов; совершенствование государственной фармакопеи РК; внедрение основ фармакогенетики. Качество логистики и хранения лекарственных средств будет обеспечено обязательным переходом к 2018 году на стандарты GDP всех дистрибьюторов, осуществляющих деятельность на территории РК. Лабораторный контроль качества лекарственных средств при регистрации, а также в постмаркетинговом периоде к 2018 году будет осуществляться только на основе соответствия уполномоченных лабораторий стандарту GLP (регистрационный и постмаркетинговый контроль). Обеспечение качества и безопасности лекарственных средств будет также обеспечиваться проведением клинических испытаний по стандартам GCP. Будет разработан комплекс мер по поддержке проведения клинических испытаний новых лекарственных средств, а также повышению научного и технического потенциала клинических баз. Будут приняты меры по повышению эффективности государственного регулирования обращения и обеспечения качества и безопасности лекарственных средств. В законодательном порядке будут усилены полномочия и ответственность государственных органов в сфере обеспечения качества и безопасности лекарственных средств, применяемых на территории РК. Будет продолжены мероприятия по противодействию производству и распространению контрафактной и фальсифицированной

продукции, развитию системы мониторинга побочных действий лекарственных средств. Основой для обеспечения рационального применения лекарственных средств станет дальнейшее внедрение принципов доказательной медицины [2].

Вся фармацевтическая деятельность в сфере обращения лекарственных средств и в том числе контроль качества лекарственных средств осуществляется провизорами (фармацевтами). В квалификационной характеристике по специальности предъявляются определенные требования, которыми студент, в будущем провизор (фармацевт), должен овладеть знаниями: неорганической химии, физики, математики, аналитической химии, органической химии, физической и коллоидной химии, общими методами исследования и анализа лекарственных средств и после, освоенные знания этих предметов необходим для дальнейшего освоения профессиональных дисциплин процессе обучения. Провизор (фармацевт) должен осуществлять все виды фармацевтического анализа, которые он должен освоить на практических занятиях по фармацевтической химии.

Основной целью практических занятия, является сформировать умения и навыки, необходимые для деятельности провизора(фармацевта) в области организации и проведения контроля качества лекарственных средств, в соответствии с перспективами их развития.

Анализ лекарственных средств по нормативному документу включает три основные блока: подтверждение подлинности, проверка доброкачественности (безопасности) и проведение количественного анализа. Каждый раздел важен сам по себе, т.к. их выполнение преследует определённые цели и только на основании комплекса всех этих проведенных исследований можно сделать вывод о качестве лекарственного средства.

В учебной программе должно быть уделено соответствующее внимание стандартам надлежащих практик. Важную роль в обеспечении знаний имеют наличие хороших баз для прохождения практики студентов. Качество получаемых студентами знаний напрямую зависит от квалификации преподавателей, в связи, с чем необходимо предусмотреть повышение их квалификации в соответствии с современными требованиями фармацевтического сектора

Знание химии лекарств это основа основ необходимая для всех провизоров (фармацевтов): в области производства, контроля, логистики, фармакологии, консультирования и работникам первого стола и т.д.

По мнению Всемирной организации здравоохранения, специалист с высшим фармацевтическим образованием, т.е. провизор (фармацевт), может играть главную роль в общественном здравоохранении, в частности в области рационального использования лекарственных средств. Рациональное использование лекарственных средств подразумевает, что выписано необходимое лекарственное средство, которое может быть приобретено в нужные сроки и по доступной для пациента цене, что оно правильно отпущено и будет приниматься в указанных дозах и необходимом периоде [3].

Лекарственное средство должно быть эффективным, качественным и безопасным.

Список использованных источников:

1 Кодекс Республики Казахстан «О здоровье народа и системе здравоохранения» [ст.4,63,70.71.74]

2 Государственная программа развития здравоохранения Республики Казахстан «Денсаулық» на 2016-2020 годы [5.4.1][5.4.2][5.5.2]

3 Нурмухаметова К.А., Шукиль Л.В. Определение чистоты лекарственных средств: Уч. метод. Пособие – Омск, 2010. – 77с.

ТҮЙІНДЕМЕ/ RESUME

Лиза Қадырқызы Изакова

**«Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы
ДӘРІЛЕРДІҢ САПАСЫ МЕН ҚАУІПСІЗДІГІ – ДЕНСАУЛЫҚ КЕПІЛІ**

Мақалада қазақстан Республикасындағы дәрілік заттардың қауіпсіздігі, тиімділігі және сапасын қамтамасыз ететін нормативті құжаттар талданған. Қазақстан Республикасы денсаулық сақтауды дамытудың «Денсаулық» мемлекеттік бағдарламасына сәйкес GLP, GCP, GMP, CDP, GPP және GXP фармацевтикалық тәжірибелерін енгізу қарастырылған.

Кілтті сөздер: дәрілік заттардың сапасы мен қауіпсіздігін қамтамасыз ету, денсаулық, фармацевтикалық сала, медицина, денсаулық сақтау ұйымы

Izakova Liza

«Bolashak» academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

ENSURING QUALITY AND SAFETY OF DRUGS, IS GUARANTEE OF HEALTH OF CITIZENS

In article the standard demands ensuring safety, efficiency and quality medicine in the Republic of Kazakhstan are considered. According to the State program of development of health care of the Republic of Kazakhstan "Densaulyk" ubiquitous introduction appropriate pharmaceutical the practicing of GLP, GCP, GMP, CDP, GPP and GXP is provided.

Keywords: ensuring quality and safety of medicines, health, pharmaceutical activity, medicine, organization of health care

List of references:

1 The code of the Republic of Kazakhstan "About health of the people and a health system" [art.4,63,70.71.74]

2 The state program of development of health care of the Republic of Kazakhstan "Densaulyk" for 2016-2020 [5.4.1] [5.4.2] [5.5.2]

3 Nurmukhametova K. A., Shukil L. V. Definition of purity of medicines: Tutorial – Omsk, 2010. – 77 pages.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТТАР:

Раиса Мусулманбекқызы Абдуллабекова, химия курсымен фармацевтикалық пәндер кафедрасының профессоры, фармацевтика ғылымдарының докторы, ҚММУ, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Шоқан Сабирханұлы Бегалиев, фармацевтика ғылымдарының кандидаты, доцент, ЖАМУ, Жалал-Абад қ., Қырғызстан Республикасы.

Роза Илемесқызы Джалмаханбетова, Қазақстан тарихы және жалпыға міндетті пәндер кафедрасының доценті, химия ғылымдарының докторы, Қазақ гуманитарлы-заң университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы

Айгуль Кудайбергенқызы Калдыбаева, фармацевтикалық пәндер кафедрасының доценті, химия ғылымдарының кандидаты, «Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Гульзина Топчубаева, ізденуші, ЖАМУ, Жалал-Абад қ., Қырғызстан Республикасы.

Жылдызқан Марипқызы Орозбаева, биология ғылымдарының кандидаты, доцент, ЖАМУ, Жалал-Абад қ., Қырғызстан Республикасы.

Лиза Қадірқызы Изакова, фармацевтикалық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, «Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ:

Абдуллабекова Раиса Мусулманбековна, профессор кафедры фармацевтических дисциплин с курсом химии, доктор фармацевтических наук, КГМУ, г. Караганда, Республика Казахстан.

Бегалиев Шоқан, кандидат фармацевтических наук, и.о. доцента, ЖАГУ, г. Жалал-Абад, Республика Кыргызстан.

Джалмаханбетова Роза Илемесовна, доцент кафедры истории Казахстана и общеобязательных дисциплин, доктор химических наук, Казахский гуманитарно-юридический университет, г. Астана, Республика Казахстан.

Калдыбаева Айгуль Кудайбергеновна, доцент кафедры фармацевтических дисциплин, Академия «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан.

Топчубаева Гульзина, соискатель, ЖАГУ, г. Жалал-Абад, Республика Кыргызстан.

Орозбаева Жылдызкан Мариповна, кандидат биологических наук, доцент, ЖАГУ, г. Жалал-Абад, Республика Кыргызстан.

Изакова Лиза Кадыровна, старший преподаватель кафедры фармацевтических дисциплин, Академия «Болашак», г. Караганда, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHORS:

Abdullabekova Raisa, professor, doctor of Pharmaceutical sciences, department of pharmaceutical disciplines with a course in chemistry, KSMU, Karagandy, Republic of Kazakhstan.

Begaliyev Shokan, candidate of pharmaceutical Sciences, associate Professor, Jalal-Abad State University, Jalal-Abad, Republic of Kyrgyzstan.

Jalmakhanbetova Roza, doctor of chemistry sciences, "Kazguu University", Astana, Republic of Kazakhstan.

Kaldybaeva Aigul, candidate of chemistry science, assistant professor, Private institution «academy «Bolashak», Karagandy, Republic of Kazakhstan.

Topchubayeva Gulzina, applicant, Jalal-Abad State University, Jalal-Abad, Republic of Kyrgyzstan.

Orozbaeva Jyldyzkan, candidate of biological Sciences, associate Professor, Jalal-Abad State University, Jalal-Abad, Republic of Kyrgyzstan.

Izakova Liza, teacher, Academy "Bolashak", Karagandy, Republic of Kazakhstan.

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ
МАҢЫЗДЫ МӘСЕЛЕЛЕР
Халықаралық ғылыми журнал

Международный научный журнал

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
СОВРЕМЕННОСТИ

№2(16)

Материалы публикуются в авторской редакции и редакцией не возвращаются.
Перепечатка материалов возможна только с разрешения редакции.

Бас редакторы **Нұржігітова М.М.**
Редакторы **Қонысбаева Ж.М.**
Техникалық редакторы **Қартабаева С.Х.**
Басуға 22.06.2017 жыл қол қойылды.
Пішімі 60x841/8. Көлемі 27,6 б.т.
Таралымы 500 дана. Әріп түрі «Times New Roman»
*«Болашақ-Баспа» редакциялық-баспа
бөлімінде басылып шығарылды*
Қарағанды қ., Ерубаева 14

Главный редактор **Нуржигитова М.М.**
Редактор **Конысбаева Ж.М.**
Технический редактор **Картабаева С.Х.**
Подписано к печати 22.06.2017 г.
Формат 60X841/8. Объем 27,6 усл.п.л.
Гарнитура «Times New Roman».
Тираж 500 экз.
*Отпечатано в РИО «Болашақ-Баспа»
г. Караганда, ул. Ерубаева 14*

Журнал редакциясының мекені:
100008, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.
С. Ерубаев көшесі, 16.
Қарағанды «Болашақ» академиясы,
тел. (8-7212) 42-04-25, 42-04-26;
факс (8-7212) 420-421.
e-mail: kubolashak@gmail.com

Төлем реквизиттері:
Қарағанды «Болашақ» академиясы,
Қарағанды қ., С. Ерубаев көшесі, 16
СТН 302000007457 ЖСК 056467829 БЖК 191801980
«Цеснабанк» АҚ ҚФ код 17.

Адрес редколлегия журналы:
100008, Республика Казахстан, г. Караганда,
ул. С. Ерубаева, 16
Академия «Болашақ»,
тел. (8-7212) 42-04-25, 42-04-26;
факс (8-7212) 420-421.
e-mail: kubolashak@gmail.com

Реквизиты для оплаты:
Академия «Болашақ»,
г. Караганда, ул. С. Ерубаева, 16
РПН 302000007457 ИИК 056467829 БИК 191801980 КФ АО
«Цеснабанк» код 17.